

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

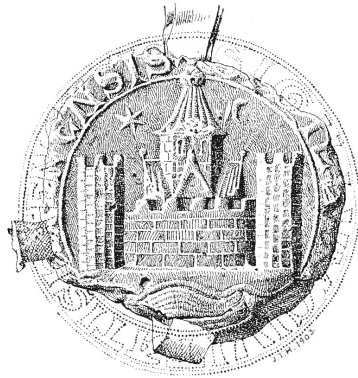
Historiske meddelelser om København 2022

Selskabet for Københavns Historie

Historiske meddelelser om København 2022

Historiske meddelelser om København

2022

Udgivet af

Selskabet for Københavns Historie

Historiske meddelelser om København 2022

© Selskabet for Københavns Historie og forfatterne

ISSN 2245-1293

ISBN 987-87-85099-11-2

Redaktion: Birgitte Christensen, Camilla Haarby Hansen, Hanne Fabricius, Inger Wiene, Peter Thorning Christensen, Peter Wessel Hansen og Bjørn Westerbeek Dahl (ansv.)

Korrektur: Forfatterne og Bjørn Westerbeek Dahl

Bogtilrettelæggelse: IC-Design, lykke@ic-design.dk

Tryk: Printfinder, Riga, Letland, www.printfinder.lv

Historiske meddelelser om København udgives af Selskabet for Københavns Historie og fungerer som årbog for Selskabets medlemmer

Redaktionen har indhentet ophavshavernes tilladelse til gengivelse af illustrationer, der er underlagt ophavsrettigheder. I enkelte tilfælde har det dog ikke været muligt at få kontakt med rettighedshavere, der derfor vil blive honoreret i overensstemmelse med normal praksis ved henvendelse til Selskabet for Københavns Historie

I perioden fra 1907 til 2010 blev årbogen udgivet af Københavns Stadsarkiv, der dog benyttede titlen "København – kultur og historie" i perioden 2009-2010. 2009 var betegnet "Bind 1"

Abonnement på årbogen opnås ved skriftlig henvendelse

til Selskabet for Københavns Historie,

c/o Bjørn Westerbeek Dahl

Mailadresse: bjoern.westerbeek.dahl@gmail.com

eller via kontaktformularen på Selskabets hjemmeside:

www.kobenhavnshistorie.dk

Ved indlevering af manuskripter og forslag til artikler benyttes ovenstående adresse. En skrivevejledning findes på www.kobenhavnshistorie.dk

Tegningen på titelbladet: Omtegning af Københavns ældste segl fra 1296, som gengivet i H.U. Ramsings Københavns Historie og Topografi i Middelalderen, Bind 1, 1940, s. 129

Indhold

- 5 **Et håndskrift fra Potsdam**
Nogle nyfundne kort over København fra 1660'erne
af Bjørn Westerbeek Dahl
- 29 **“Gasværks-Howitz”**
Da gaslyset blev tændt i København og
Danmarks første teosofiske samfund
blev dannet
af Frantz Howitz
- 52 **Fra en tjenestebolig i Prinsens Palæ i 1880'erne**
af Ulla Kjær
- 98 **København under Borgerstyre**
Byplanstudier fra Stadsingeniørens Direktorat 2
Vesterbro og Glyptotekskvartereti
ved Jens Simonsen
- 164 **Et funkishus på Sortedam Dossering**
af Torben Ejlersen
- 191 **Småstykke**
Kongernes foretrukne opholdssted
af Bjørn Westerbeek Dahl
- 210 **Forfatterbiografier**
- 211 **Person- og stedregister**
ved Bjørn Westerbeek Dahl

Et håndskrift fra Potsdam

Nogle nyfundne kort over København fra 1660'erne

■ af Bjørn Westerbeek Dahl

Rundt om i europæiske arkiver findes mange tegnede kortværker fra ældre tid, hvormed korttegneren ikke blot har ønsket at fremstille et antal lokaliteter i kortform, men også villet vise sin kunnen ud i tegnekunsten. Et sådant håndskrift er for få år siden dukket op i Militärgeschichtliches Forschungsamt i Potsdam i form af et bind med 200 kort fra 1693, dediceret kurfyrst Johann Georg den 4. af Sachsen af militæringenjøren Christoph Heer (1637-1701).¹ Hovedindholdet er derfor ikke overraskende en gengivelse af et bredt udvalg af europæiske byer og fæstninger. Heer havde været i Danmark godt 25-30 år tidligere, og flere af de kort over de danske lokaliteter, som han gengav i 1693, viser sig at have forlæg i kort fra den periode. Dermed får man et indblik i en række forhold, der ikke er kendt fra anden side.²

Christoph Heer var født i Lauban i Schlesien i 1637 og kom i lære som fæstningsingeniør hos sine to fætre Georg og Gottfried Hoffmann, der havde virket i Danmark siden 1640'erne. Her fungerede han som deres medhjælper i godt ti år fra 1658-1669. Vi kender ikke meget til hans ophold i Danmark, men meget tyder på, at han bl.a. har tegnet en del kort. Da han forlod Danmark i 1669, tog han en del af dem med sig, og resten af sit liv kunne han øse af samlingen, der fulgte ham på hans noget omtumlede livsbane frem til hans død i 1701.

Som en rød tråd gennem sin karriere benyttede Heer en ganske enestående teknik til fremstilling af sine kort: På et fuldt traditionelt tegnet kort tilføjede han stednavne med typer fra et håndstempel, der ved et overfladisk blik fik kortene til at ligne tryk, men som jo i realiteten var en blanding

mellem tegning og tryk. Et kort over Danmark-Norge med hundredvis af stednavne, udført med denne teknik, lod boghistorikeren Lauritz Nielsen ligefrem optage i *Bibliotheca Danica Supplement*.³ Der findes ca. 50 kort i danske museer og arkiver, hvor denne teknik er benyttet. Pudsigt nok er kun et enkelt kortværk direkte signeret. Det er et bind med 22 danske, norske og holstenske fæstningsplaner fra omkring 1660, som Christoph Heer dedicerede til Frederik den 3. – vel i den hensigt at få ham til at give sig en fast ansættelse.

Det lykkedes dog ikke for Heer at komme i dansk tjeneste.

Til gengæld var han heldigere med manuskriptet, der nu er i Potsdam: Fra 1694 frem til sin død i 1701 opholdt han sig i Dresden som lærer i fortifikation ved det derværende landkadetakademi. I den egenskab udgav han i 1694 en præsentation af en række europæiske fæstninger i bogen “*Speculum artis muniendi*”, “Et spejl af fæstningskunsten”, som han dedicerede til Johann Georg som “kurfyrstelig ingeniør og kaptajn”. “*Speculum*” er interessant i dansk sammenhæng, da der er en omtalen af såvel Fredericia og Kastellet i København er påfaldende lange i forhold til de øvrige beskrivelser, og de er begge repræsenteret med nydelige kobberstukne gengivelser.⁴

Med sin ansættelse i Dresden afsluttede Heer en ellers noget omflakkende tilværelse med tilknytning til forskellige mellemtytske fæstninger, der står i modsætningen til de stabile læreår i Danmark i årene mellem ca. 1658 og ca. 1669, hvor han som omtalt var i lære hos de to ingeniørbrødre Hoffmann. Først gennemgik han i de første par år en teoretisk indføring i fæstningskunsten hos Georg Hoffmann (og var således i København under belejringen), derefter var han i praktik hos Gottfried Hoffmann i Fredericia. Som et led i uddannelsen har han utvivlsomt foretaget opmålinger, men disse kender vi intet nærmere til. Til gengæld vidner de 22 planer fra ca. 1660 om, at han har opøvet sine evner til at kopiere andres kort.

I 1659 nævner Niels Steensen, der endnu kun var student, en øvelse i korttegning med brug af løse typer, hvor såvel Heer som Gottfried Hoffmann var til stede. Som mentor for den lille “studiekreds” fungerede Georg Hoffmann.⁵

De to brødre Hoffmann var selv kommet til Danmark fra Tyskland i 1640'erne og havde opnået ganske betydelig indflydelse på den danske fæstningsplanlægning. Georg Hoffmann (ca. 1612-1666) var ingeniør i den kommission, der planlagde grundlæggelsen af Fredericia og et nyt Nyborg ved Knudshoved omkring 1650, og Gottfried Hoffman (ca. 1631-1687)

rejste i 1650'erne land og rige rundt for at tegne grundrids af de danske fæstninger, hvorom en række kort i Antikvarisk-Topografisk Arkiv på Nationalmuseet vidner. I 1658-60 havde han som ingeniør ansvaret for vedligeholdelse af fæstningsværkerne under belejringen af København, og da Hendrik Ruse overtog ingeniørhvervet her, blev Gottfried Hoffman forflyttet til Fredericia, der skulle genopbygges efter Svenskekrigene.⁶ Heers rolle i Danmark synes tydeligvis at have været studentens eller lærlingens. Vi ved, at Gottfried Hoffmann forsøgte at få tilladelse til at lade ham ansætte som konduktør i Fredericia, da han var træt af at betale hans løn af egen lomme, og han truede med at afskedige ham.⁷ Det lykkedes ikke at få ham ansat, og Heer søgte i stedet udenlands. I 1669 finder vi ham pludseligt som ingeniør i den dengang tyske rigsstad Strassburg (Strasbourg). Kontakten var rimeligvis formidlet af Gottfried Hoffmann, der selv var blevet tilbudt posten, men som afslog på grund af et lønspørgsmål. Han blev imidlertid i Danmark og har vel foreslået Heer i stedet.⁸ Sidste gang Heer omtales i Danmark var, da han passerede ind gennem Vesterport fra Fredericia 11. maj 1669.⁹

Om Georg og Gottfried Hoffmann også benyttede teknikken med at trykke stednavne m.v. ind på et ellers tegnet kort med et håndstempel, som man ser på Heers kortserier, kan ikke afgøres med usvigelig sikkerhed.

Påfaldende er det i hvert fald, at teknikken ikke ses hverken før hans ankomst omkring 1658 eller efter hans afrejse fra Danmark i 1669, og at der ikke er blot ét signeret kort fra deres hånd med teknikken. Det er paradoksalt, i og med at Heer i en bog om den praktiske side af fæstningsbyggerier fra 1689 nævnte, at man altid skulle signere og datere et kort.¹⁰

Håndskriftet i Potsdam kan med sine 206 kort og prospekter på sin vis betegnes som en udvidet udgave af Heers mere beskedne bind med tegninger til Frederik den 3. i København.¹¹ Som udgangspunkt ønsker han – som det oplyses på titelbladet – at gengive “Abrisse gegenwärtiger Festungen”, altså at gengive samtidens fæstninger. Det er også lykkedes, og man kommer meget langt omkring i geografisk henseende fra græske og italienske fæstninger over gengivelsen af tyske borge og forsvarsanlæg frem til skandinaviske.

Netop lokaliteter i det dansk-norske monarki er stærkt repræsenteret i bindet, og hele 28 kort – altså 13,5 procent af tegningerne – viser motiver herfra, idet Holsten og Oldenburg er medregnet, ligesom kort over de gamle

østensundske fæstninger fra før 1660. Tilmed har der i modsætning til andre lande sneget sig nogle ganske civile lokaliteter ind i rækken af fæstnings-tegninger fra Danmark.

Den righoldige repræsentation fra Skandinavien er ikke en effekt af, at området var særligt interessant for fæstningsingeniører. I den henseende kan man nærmest karakterisere området som uinteressant for den europæiske offentlighed, og flere af lokaliteterne er da også vist i en tilstand, der var helt uaktuel i 1693. Her var således kort med dateringer fra 1659 (Hven, kort 161) og København (1670, kort 168), foruden historiske kort fra begivenhederne under Karl-Gustavkrigene (Slaget i Øresund 1658, Stormen på København året efter, kort 166 og kort 163).

De skånske fæstninger, der gik tabt for Danmark i 1658/60, er vist i en tilstand, der svarer nogenlunde til de tilsvarende kort i Heers 22 planer til Frederik den 3., som de tydeligvis er beslægtet med.¹² At forlæggene har været gamle kort, afsløres af titlen på Båhuskortet (kort 182), "Bahvs in Norwegen". Fæstningen blev svensk i 1658, men kortet er ganske korrekt placeret sammen med de få svenske lokaliteter. Heers forlæg har således været fra før afståelsen til Sverige.

At de skandinaviske kort tydeligvis er kopier af kort i danske samlinger bestyrkes også af de få eksempler på svenske fæstninger og byer, hvoraf både et kort over Stockholm og et kort over Göteborg kan føres tilbage til danske spionkort.

Betegnelsen "Gegenwärtige festungen" i titlen skal således tages med flere kilo salt. Det skyldes naturligvis, at Heer har haft en serie fæstningskort med sig, da han i 1669 forlod Danmark, og kun i mindre omfang har haft mulighed for at modtage ajourførte kort fra Danmark, da han i 1690'erne tegnede sine kort til Johann Georg af Sachsen. Hans kontakter tilbage til København var rimeligvis blevet svækket ved Gottfried Hoffmanns død i 1687 og vel helt afbrudt, da sønnen Christoph Hoffmann døde i 1694. Hvordan det end forholder sig, kan det undre, at man i 1669 har ladet Christoph Heer rejse ud af landet med en samling dengang aktuelle kort over rigets fæstninger. Det ville næppe være sket blot få årtier senere. Normal praksis var den, at efterladte til ingeniører, der var afgået ved døden, skulle aflevere deres kortsamlinger til kongen. Straks efter Gottfried Hoffmanns død i 1687 beordrede man således alle hans "Charten und Rissen in der Fortifikation" afleveret til krigssekretæren. Det lykkedes dog Christoph Hoffmann, der selv

var fortifikationsofficer, at få lov til at beholde dem, men det hele er rimeligvis blevet afleveret, da han selv døde i 1694.¹³

Men at Heer fik mulighed for at rejse ud med sin kortsamling, betyder i dag, at vi i kopi – og måske kopi af kopi – har bevaret en del kort over danske og skandinaviske lokaliteter, der ellers ville være gået tabt. Ikke mindst kortene fra København og dens omegn viser dette til fulde.

København 1658

“Potsdammer”-bindet indeholder to kort over København: Det ene viser byen under belejringen i 1658, hvor det indgår i en række krigshistoriske kort fra de to dansk-svenske krige 1657-1660; det andet viser byen, som den angiveligt skulle se ud i 1670, men alligevel med en udbygning, der er dateret 1687.

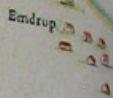
Kortet over belejringen viser situationen i efteråret 1658, lige efter at svenskerne havde trukket sig tilbage til Brønshøjlejren, og danskerne havde fået mulighed for at studere de svenske approcher og løbegrave uden for Vester-vold nærmere. Dermed ligger kortet indholdsmæssigt tæt op ad et kort, som i 1991 blev tilskrevet Gottfried Hoffmann.¹⁴ Det blev tillige opfattet som et forstudie til et kort over begivenheden, som Hoffmann i november 1658 fik privilegium på at stikke i kobber og udgive. Kobberstikket kendes ikke, og udgivelsen er vel blevet overhalet af begivenhederne i februar året efter, da svenskerne led deres store nederlag i stormen på København natten mellem den 10. og 11. februar 1659, der var langt mere spektakulær at markere i billedform.

Heers Potsdam-kort og Gottfried Hoffmannskort er ganske identiske, hvad approcher og løbegrave angår, ligesom der er fuld overensstemmelse i gengivelsen af Københavns volde. Derimod er der flere forskelle i gengivelsen af gade-nettet: Heer viser en selvstændig karré øst for Vor Frue Kirke op til Fiolstrædes vestside. Rosenborggade er lagt lidt for sydligt, og gaden er heller ikke ført frem til Frederiksborggade fra øst. I Ny-København er den planlagte Vendersgade (mellem nuværende Store Kongensgade og Bredgade) ført igennem på Heers kort, hvorimod karréerne står lukket på Gottfried Hoffmanns kort frem til Prinsens Kanal ved nuværende Hindegade/Fredericiagade. Også andre steder i Ny-København ses forskelle: Heer har anbragt en

Schwedische Lager.

HAFNIÆ
FACIES
DANORVM REGIÆ
A REGE SVEDORVM OBSESSÆ
1658.

Schwedischer
Lichter Hügel

Schwedischer
Hügel

Holländersdorf

Königs Weg

Rafensburg

Langsd

Bibling See

Wartou

Schwarze Damm

Norther Porte

Osther Porte

Fuhlsige

Schwedische
Approchen

Wester Porte

Rafensburg

Castel

S. Nior

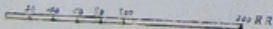
Brømer Holm

Pramen

Kæn. Orlogs Schiffe

Christianshavn

Stück von Amak.

karré mellem Østervold og Sankt Annæ Rotunde, og der ses også et ganske kort gadeforløb i Adelgades direkte forlængelse mellem Nyboder og Hestegade i øst. Omvendt mangler Heer tre store karréer vest for Korngade og syd for Stormarngade (ydre del af Bredgade), altså nær Kastellets Esplanade. Endelig er Kastellet hos Heer udformet noget smallere end hos Hoffmann, idet afgrænsningen til voldgraven ud mod Øresund er lagt længere mod vest. Paradoksalt nok ligger kongens fiskedamme på en del af den ydre forsvarslinje, Østre Retranchement, selvom de intet har at gøre på et kort, der skal vise situationen i 1658, da de allertidligst blev etableret i 1660 (hvormod senere). Bortset fra Fiskedammene kan alle disse indholdsmæssige forskelle genfindes på andre kort fra perioden. Samlet set viser de, hvilke overvejelser man gjorde sig for byplanen – særligt i de nye områder af byen.¹⁵

Netop Heers 1658-kort er noget grovere i stregen og tegnet med en usikker hånd i forhold til rette linjer og gadeforløb. Det står i modsætning til de fleste af de øvrige kort i bindet, der er præget af stor omhu. Men det ligner dermed flere af bindets kort over fæstningerne i de tabte provinser øst for Øresund, der er decideret sjusket udført. Det er tydeligt, at Heer har undladt at gøre sit ypperste her.

Dermed er kortet en sen og ikke ganske troværdig gengivelse af København i 1658, hvorfra Gottfried Hoffmanns egne skitser til kobberstikket heldigvis er bevaret.

København 1670

Det andet kort viser angivelig byen i 1670, altså året efter Heers afrejse fra Danmark (kort 168). Det er en blanding af gamle og nye projekter til byens udvidelse. Det viser dog de projekter til modernisering og udvidelse af Nørrevold, Vestervold og Christianshavn, der blev påbegyndt i 1667, og som først var

Christoph Heers kort over København under belejringen 1658 er en kopi efter det kort, som fætterten Gottfried Hoffmann agtede at udgive som kobberstik, da den nederlandske hjælpeflåde havde fået svenskerne til at trække sig tilbage til Brønshøjlejren. Lejren ses øverst til venstre under typetrykkene med "Schwedische Lager". Nærmere byen ses svenskernes fløjstillinger. Under den venstre ligger "Hollandsdorf", altså landsbyen Frederiksberg. Militärgeschichtliches Forschungsamt, Potsdam.

afsluttet i 1671. For Christianshavns vedkommende medførte ændringerne, at Christian den 4.s lave voldlinje erstattedes af seks nye bastioner.

Linjen fra Amagerport op mod Københavns Vestervold er karakteristisk og meget smukt udført. Overraskende er derimod gengivelsen af Christianshavns udvidelse mod nord op mod Kastellet. Den er angivet i punkteret streg og anført med årstallet "1687". Nyværk blev påbegyndt i 1682 og afsluttet i 1692, så tidsangivelsen kan umiddelbart undre, og også udformningen af fæstningslinjen varierer påfaldende i forhold til den voldbue med syv bastioner, der vitterligt blev anlagt. Hos Heer ses blot seks bastioner med den senere så mægtige Christiani Quinti Bastion i nord, der her er vist som en afstumpet halvbastion.

Heer har altså ikke kendt den endelige udformning, men han må have kendt de planer for en fortsættelse af linjen mod nord, som Hendrik Ruse havde arbejdet med allerede i 1660'erne. De kunne først ses på tryk på Peder Hansen Resens kort over byen fra 1674. Heers gengivelse ligger dog langt fra Resens og fungerer nærmest som en skitsering af et projekt.

Hvad angår gengivelsen af byens gadenet har kortet opfanget gennemførelsen af Dronningens Tværgade som erstatning for Dronningensgade, der lå lidt længere mod syd, men han har ikke fremstillet gaden som den markante midterakse, den var beregnet til at være. Han har dog undladt den eksisterende stump af Prinsensgade og fanget, at Ruse i forbindelse med byggeriet

Kortet over København med dateringen 1670 ses her i to halvdele. Det viser Nørre- og Vester-vold i den skikkelse de fik ved ombygningen i 1667-1672. På Christianshavn ses i vest tilslut-ningen til Vestervold og øst for Amagerport de to bastioner, der senere skulle indgå i den yderligere udvidelse mod nord. Udvidelsen er markeret i punkteret streg med brun farvetone og årstallet 1687 i en let skitseret form. Nyværk blev dog først færdig i 1692. Militärgeschicht-liches Forschungsamt, Potsdam.

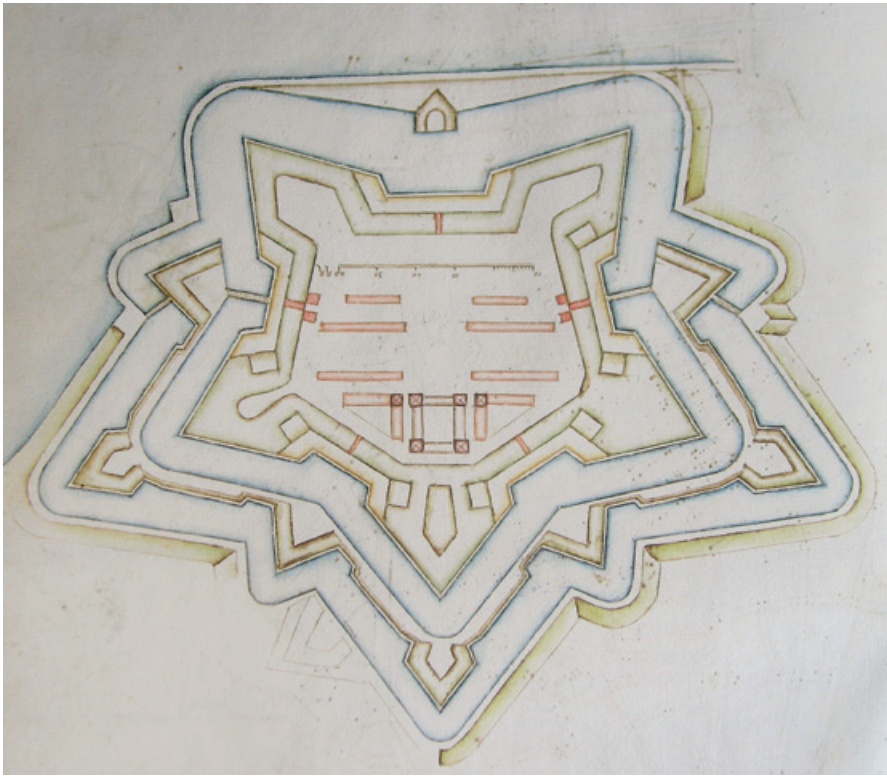
af Kastellet fik fjernet den eksisterende bebyggelse nord for Prinsens Kanal, så man fik etableret en ubebygget esplanade.

Kvaliteten af tegnearbejdet er betydeligt bedre end, hvad der ses på 1658-kortet. Alligevel ligger det i kvalitet langt fra Carl Heinrich von der Osten kort over København, der blev tegnet i 1670 i forbindelse med tronskiftet. Påtegningen om udvidelsen af Christianshavns Vold "1687" kan undre, og udformningen af den flade bue kunne måske været tegnet efter erindringen om planerne for Københavns udbygning efter 1660. En direkte forbindelse mellem Dresden og København i 1693 eller tidligere om netop dette spørgsmål synes det ikke rimeligt at antage.

Kastellet

Selvom københavnerkortet, der er dateret 1670, ganske detaljeret viser Hendrik Ruses Kastel, der stod færdigt i 1666, ofrer Heer en helside til endnu en gengivelse af dette markante fæstningsanlæg. Planen er dateret 1663, og det passer pænt ind i en oplysning, der findes i to breve fra Gottfried Hoffmann. Det ene brev er fra august 1662, hvor han beder om, at Heer må rejse til København for at studere de derværende fæstningsbyggerier og "vandbygningsarbejder", hvormed man må tænke sig opførelsen af dæmningerne ud mod Øresund (Langelinie). Samtidigt skulle han tage imod broderen Martin Heer, der et par år før havde afsluttet sine medicinske studier i Leipzig, og som nu ville søge lykken i Danmark. Det andet brev er fra september 1663, hvoraf det fremgår, at Heer i foråret samme år havde haft en samtale med Ruse om forskellige befæstningsspørgsmål.¹⁶ At Heer har besøgt byggepladsen ved Øresund betyder dog ikke, at han har tegnet et kort ved den lejlighed. Mere sandsynligt er det, at han har fået en genpart af et af Ruses kort.

Sidenhen omtalte han i "Speculum artis muniendi" fra 1694 Ruses Kastel som et af de bedste, han nogensinde havde set, og gengav værket på en kobberplanche.¹⁷ Fra hans tid i Strasbourg findes også et kort over Kastellet, der dog næppe er tegnet af ham selv. Det er heller ikke af Ruse, men det stammer måske alligevel fra Heers besøg. Denne tegning kan han af gode grunde ikke have brugt i bindet til den sachsiske kurfyrste i 1693 eller i Speculum året efter, da det allerede da lå i Strasbourg, og Heer må således have haft et tredje kort at tegne sin nye gengivelse efter.

Kastellet fik et blad for sig selv i Heers håndskrift, selvom fæstningsværker var smukt gengivet på 1670-kortet over København. Det gav plads til at gengive de seks stokke, de to magasinbygninger og grundplanen til “den kongelige Bygning”, hvis fundamentet stadigvæk dukker op ved opgravninger i Kastellet. Det skulle have ligget, hvor kirken senere blev bygget. Militärgeschichtliches Forschungsamt, Potsdam.

Bemærkelsesværdigt er det, at både kortet i Potsdam, kortet i Speculum Artis Muniendi samt et kort i Byarkivet i Strasbourg kun viser de bygninger, der blev opført, og ikke de mange planlagte bygninger (yderligere soldaterbarakker og kirke m.v.), der forblev på tegnebrættet. Dette viser, at Heer ikke har brugt Ruses udkast til Kastellet som forlæg. Fundamentet til “Den kongelige bygning”, der skulle ligge, hvor Kastelskirken nu ligger, var i 1663

dog under planlægning og blev først lagt efter kontrakt fra det følgende år. Den er med på Heers kort som et firfløjet anlæg med fire hjørnebygninger i stil med hjørnehusene på Nordre og Søndre Magasin. Dette er ganske i overensstemmelse med de bevarede tegninger til hoved- og sidefacaderne.¹⁸

Kortet bringer på den måde ikke noget nyt i forhold til den viden, vi har om Kastellet, men det er sammen med Heers kobberstik i “Speculum artis muniendi” et godt bevis på den interesse, der rundt om i Europa var for Hendrik Ruses Kastel.

Dronninggård og Frederiksdal

Med sig rundt i Europa har Heer også haft nogle kort over Københavns omegn, hvoraf særligt to kort over Dronninggård og Frederiksdal på henholdsvis øst- og sydsiden af Furesøen bør omtales her.

Det ene kort viser hele området mellem de to lystslotte. Foruden landsbyen Virum, der ses i en noget skematisk form, ses også Bagsværd Sø og Åmosen ved den nordlige del af Lyngby Sø.

Selve hovedbygningen på Dronninggård er vist som et trefløjet anlæg, omgivet af en mindre have i rektangulær form, men der er ingen antydning af den avlsgård, som Dronningen drev på stedet. Blot ses kanineriet på sin lille ø ved Lille Kalv et stykke sydvest for slottet med kaninavlernes hus på midten. Lidt længere mod syd er angivet en teglovn. Ud fra Dronninggårds midterakse forløber en lang, lige vej i retning af Nybro, der dengang som i dag førte over den kanal, der adskiller Lyngby Sø fra Bagsværd Sø, men vejen fra Dronninggård er kun ført frem til Virum Bys marker og stopper brat lige nord for landsbyen. Dens retning er dog ikke til at tage fejl af. Målet skulle have været Nybro. Inde i Virum by deler vejen sig i to dele. Den ene del

Kort over området omkring Virum med Bagsværd Sø og Lyngby Sø nederst. Det viser i nord placeringen af det trefløjede Dronninggård med vejforløbet sydpå i retning af Nybro. Ved Virum landsby stopper regulariteten, og vejen indgår i den øst-vestgående vej fra Virum til Kongevejen (der ikke ses). En tværvej forbinder denne vej med den sydligt liggende øst-vestgående vej, der fører fra Lyngby (nederst til højre) frem til diget og grøften til indelukket ved Frederiksdal. Hegnet hertil ses fra Nybro, tværs over Mølleåen og nord om den kongelige have ved Frederiksdal frem til Furesøen. Militärgeschichtliches Forschungsamt, Potsdam.

Dronnings Gaard

Læstholm

Stück von Fuhr See.

Kærling.

Ziegelofen

Wjerum.

Feldschloß

Baggaardsee.

Armoſce

Kanals

løber i en østlig retning videre mod Kongevejen København-Frederiksborg; den anden løber ind i den lidt sydligere liggende vej mellem Frederiksdal og Kongevejen nord for Sorgenfri. Kortet viser således ikke en direkte vej mellem de to slotte.

Selve Nybrovej, der blev anlagt på Frederik den 3.s initiativ i 1668, er ført frem sydfra til Nybro, men derfra ikke videre op til Frederiksdalområdet. Det udelukker naturligvis ikke at der har været en fortsættelse gennem skovene til det projekterede slot.¹⁹

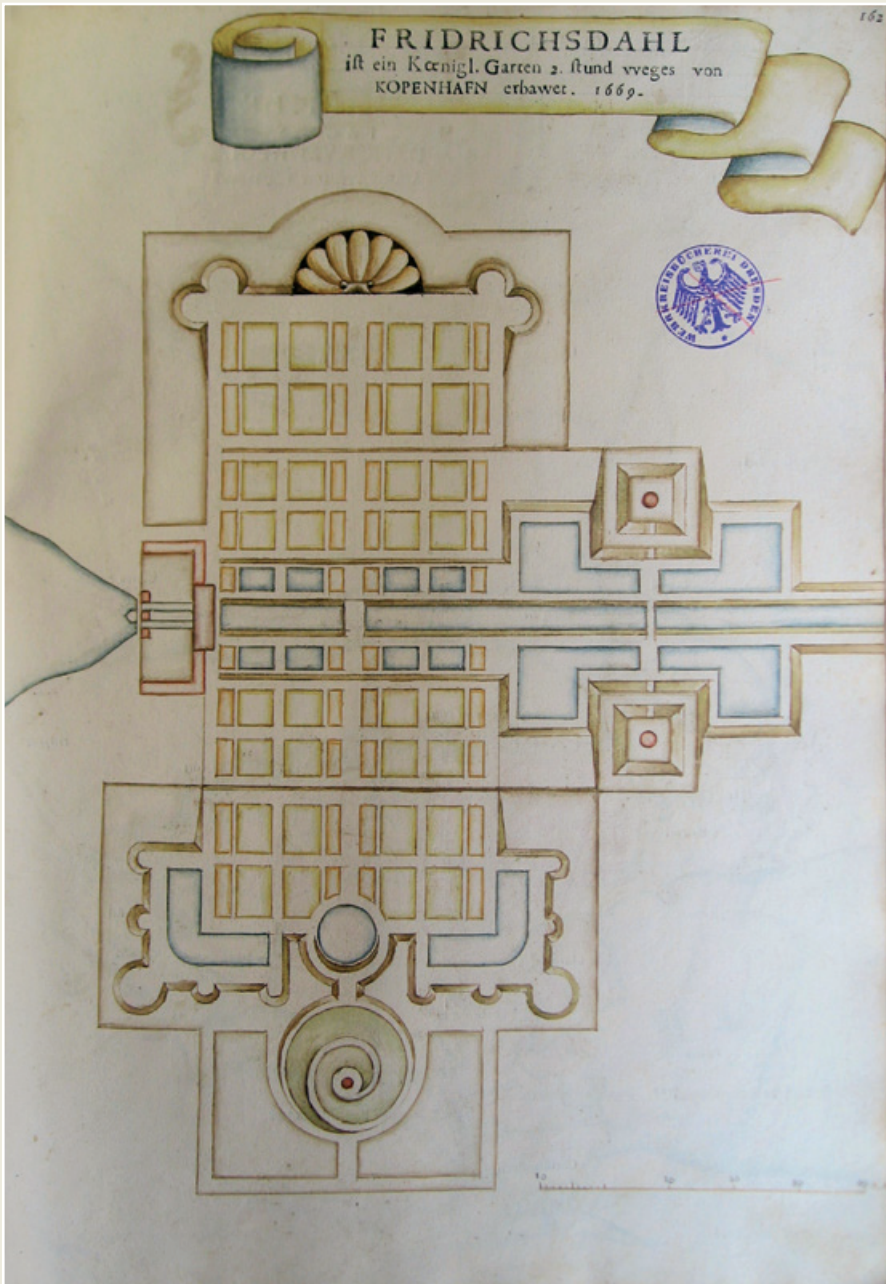
Kortet viser tydeligt den palisade, som kongen havde ladet lægge om den dyrehave, han havde anlagt samme år. Efter oplysninger fra præsten Anders Matthiesen Hjørnings årskalender for 1668 skulle palisaderne være "tykke og stærke og fire alens høje" og desuden været forstærket af en grøft og beplantning med tjørn, så dyrene blev holdt inde.

Fundet af dette kort giver forklaringen på et lidt mystisk "skitseret, ikke færdiggjort kort", der findes i Rigsarkivet.²⁰ Det er meget svært at opfatte detaljerne, der står meget svagt på tegningen, men det svarer i indhold til den nederste halvdel af, hvad vi finder fuldt udfoldet på Potsdammerkortet. Karakteristisk er således de to veje, der mødes lige syd for Virum landsby.

Markant på Potsdammerkortets nederste del er Frederik den 3.s haveanlæg omkring Mølleåen, som kongen erhvervede tidligt på året 1668, og som han med ingeniøren Selgen Petersen i de følgende to år arbejdede intenst på at omdanne til et storslået haveanlæg med et lystslot tværs over en stærkt reguleret Mølleå og vidtløftige aksefaste haveanlæg liggende op ad de to bakkeskråninger på begge sider.

Dette smukke stykke barok havekunst har Heer vist i en selvstændig gengivelse på højre side af det ark, hvor han viser området mellem Dronninggård og Frederiksdal. Her ses havens detaljer tydeligere med rektangulære

Frederik den 3.s haveanlæg ved Frederiksdal var et ren barokplan med sigtelinjer på kryds og tværs og et spil med varierende højder – det hele med Mølleåen som samlende element. På begge sider af de store skråninger leges med barokelementer som små pyramidalbakker med lysthuse, fiskedamme og bede, der ville have medført en voldsom ændring af terrænet. I syd ses en sneglehøj, der stadig kan findes i skoven. Omkring Mølleåens udløb ses en stor rektangulær bygning med sidefløje, der tilsammen danner et regelmæssigt trefløjet anlæg omkring en have med to kanaler og tre små huse og en udsigtsplatform ud mod Furesøen. Militärgeschichtliches Forschungsamt, Potsdam.

parterrebede i terrasser med en muslingeformet del i nord, hvor nu Frederiksdal Slot ligger, og den endnu bevarede sneglehøj i syd, der begge fungerer point de vue for en midterakse. Ydermere var der to pyramidebakker i øst omgivet af småsøer, der måske har fungeret som fiskedamme. Også på øverste terrasse mod syd og på hver side af Mølleåen ses sådanne damme. På hver pyramidebakke og på sneglehøjen ses en lille rød cirkel, der betegner et lysthus.

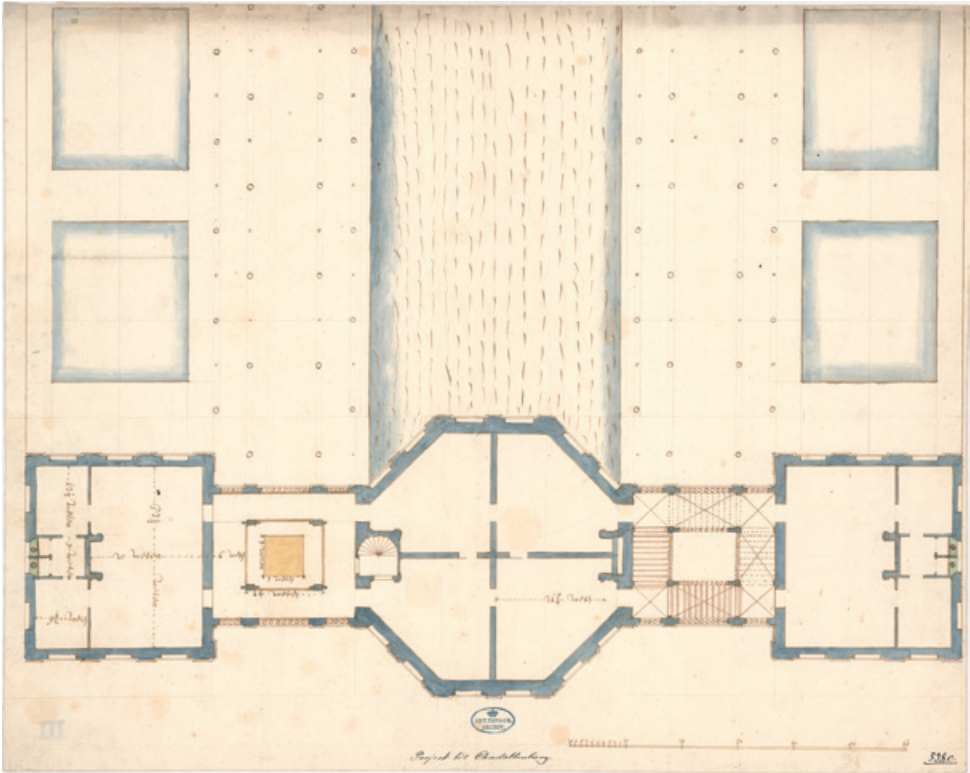
Ved udløbet af Mølleåen i den daværende sø vest for Frederiksdals Møllebro ses hovedbygningen ligge tværs over vandløbet og omgivet af to mindre vinkelformede bygninger til hver side og ved udmundingen ses tre kvadratiske bygninger, der sandsynligvis er pavilloner i det haveanlæg, der lå mellem hovedbygningerne.

Heers Kort er dateret til 1669 i den meget smukt formede kartouche, hvor det i øvrigt oplyses, at anlægget ligger to timer fra København. Dateringen ligger meget sent for Heers ophold i Danmark, som han som omtalt syntes at have forladt samme sommer.

Et projekt til parkanlægget blev godkendt af Frederik den 3. 22. januar 1669, men det synes at være viderebearbejdet i de følgende måneder og måske helt frem til Frederik den 3.s død i februar 1670.²¹ Sammen med det "skitserede, ikke færdiggjorte kort" ligger en næsten identisk gengivelse af haveanlægget, som vi ser det hos Heer. Det er sandsynligvis udført af Gottfried Hoffmann og hører således til en af de senere faser af byggeriet.²²

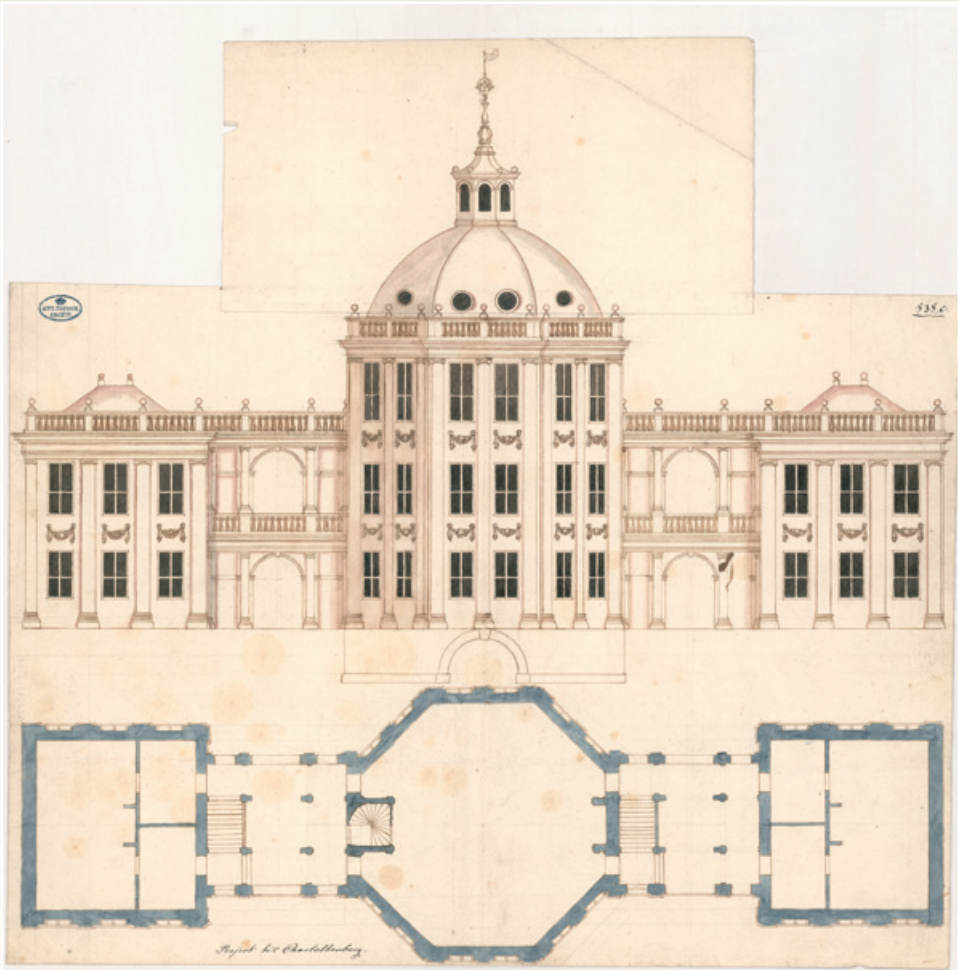
Det kongelige lystslot kan ud fra kortet beregnes til at være disponeret til ca. 40 x 13 m, og ligger med sine vinkelformede sidebygninger i et bygningskompleks på ca. 92 x 38 m. Det spænder tværs over det godt 20 m brede åløb, der vest for bygningen er reduceret til to mindre løb på hver ca. 5 m i bredden. Det er en dybt original løsning for et kongeligt landsted, for hvor kunne man ellers opleve en repræsentativ bygning tværs over et rindende vandløb? Frederik den 3. lod sine arkitekter arbejde videre på projektet, og i Antikvarisk-Topografisk Arkiv på Nationalmuseet findes flere forslag til en viderebearbejdning af en hovedbygning, der var leddelt i flere dele med en karakteristisk cylinderformet midterdel med to sidefløje.²³ Denne fase har Heer tydeligvis ikke kendt, og det må antages, at de er kommet til efter hans afrejse fra Danmark.

Det kan være overraskende at Heer indlemmer et fuldkomment civilt byggeri i sin samling af fæstningsplaner, men han har vel været i besiddelse af en kopi og fundet det rimeligt at gengive. Et tilsvarende kort findes ikke i Danmark, og kortet bidrager til placeringen af Sophie Amalies Dronninggård.

Grundrids af en bygning, der med stor sandsynlighed er et projekt til en slotsbygning hen over Mølleåen ved Frederiksdal. Med sin opdeling af bygningen i to rektangulære endefløje og en otte-kantet centralbygning svarer den ikke til den rektangulære grundplan, som Heer har udstyret sit kort med, og det må derfor høre til en anden – og sandsynligvis senere – fase til bygningen. Tegningen bærer en række måleenheder i “roeden”, roder, skrevet med nederlandsk skrift, og lidt forsigtigt kan Sophie Amalies arkitekt Michel de Roy måske tilskrives den særprægede bygning. Antikvarisk-Topografiske Arkiv, Nationalmuseet.

Samtidigt vidner det om de nærmest gigantiske planer kongeparret havde i Virum-Frederiksdal-området, idet de to ejendomme tydeligvis skulle være forbundet med et langt lige vejforløb. Frederiksdal skulle i sig selv været blevet helt enestående med et slotsanlæg i Mølleådalen med haveanlæg i terrasser op ad de to bakkeskråninger på hver side.

En anonym opstalt af en aparte slotsbygning fra Frederik den 3.s tid afslører sig som et projekt til et kongelige slot i Frederiksdal, da der under hovedbygningen er udspærret en hvælving til gennemstrømning af Mølleåens vand. Tegningen er en variant til forrige projekt, tydeligvis udført af samme tegner og som foreslået måske Michel de Roy. Grundridset for neden afviger noget fra den forrige tegning. Antikvarisk-topografiske Samling, Nationalmuseet.

Kongens fiskedamme uden for Østerport

Også noget så civilt som kongens fiskedamme uden for Østerport valgte Heer at gengive som et selvstændigt opslag i sit bind til kurfyrst Johann Georg. Langs Øresund lige nord for Kastellet ses et centralt område med langstrakte fiskedamme symmetrisk omkring en øst-vestgående midterakse, der er markeret med et hus i hver ende. Anlægget måler ca. 220 x 180 m med den lange side mod Øresund. Vest for dette anlæg er angivet en mere traditionel have i tidens stil med 7 x 3 bede, og endelig afsluttes herligheden i vest med en firdobbelt allé og et hus i den øst-vestgående midterakse. Som helhed ville dette anlæg have målt 220 x 360 m. Selve fiskedammernes udstrækning kan anes på nutidige kort som blokken af karréer mellem Livjærgade/Næstvedgade/Strandboulevarden og Willemoesgade.

Ganske som på det omtalte kort over fiskedammene ses anlægget på kortet over belejringen fra 1658. Kortet fra 1670/87 gengiver også haveanlægget, men i en anden udformning med kanaler omkring nord-, syd og vestsiden og et mindre haveanlæg i midten, der ligger som en ø i det fugtige terræn. I første omgang har Heer på sit kort foretaget en lidt grov rettelser, idet han har klistret et stykke papir henover det, han oprindeligt har tegnet. Det kan være udtryk for en ændring af projektet, men er måske blot et forsøg på at skjule en blækklut eller en fejltegning.

I danske arkiver findes flere tegninger af projekter til disse fiskedamme, hvoraf to kort på Det Kongelige Bibliotek særligt bør nævnes.²⁴ De viser det centrale område nogenlunde som hos Heer, men havepartiet er ændret, så der kun er fire bede. Til gengæld er hele anlæggets areal mere end fordoblet mod syd og nord, hvor der skulle lægges nye haveanlæg med 2 gange 49 afdelinger med en fontaine i centrum. Mod vest skulle der lægges et endnu større areal til haven, uden at vi kender detailplaner for det. Arealet er gigantisk efter danske forhold: Et anlæg, der ville have strakt sig ca. 450 m langs Øresund og ca. 300 m ind i land, eller lagt på et aktuelt kort: Fra Nordre Frihavnsgade til Kastelsvej og fra Strandboulevarden til lidt øst for Lipkesgade! Det var 1660'erne ikke til. Kun midteranlægget med de egentlige fiskedamme med et haveanlæg bagved blev udført. Men at man har overvejet flere alternativer til det færdige anlæg, fremgår klart af Heers tre tegninger i Miliargeschichtliches Forschungsamt.

Fiskedamme kan også overraske i et bind med fæstningsplaner. Men som med have- og vejprojekterne viser det blot, at ingeniører i 1600-tallet

beskæftigede sig med langt videre opgaver end ren fortifikation. Have- og vejanlæg hørte også ind under deres opgaver, og at der fandtes planer og projekter til fiskedamme i de militære arkiver kan derfor ikke overraske.

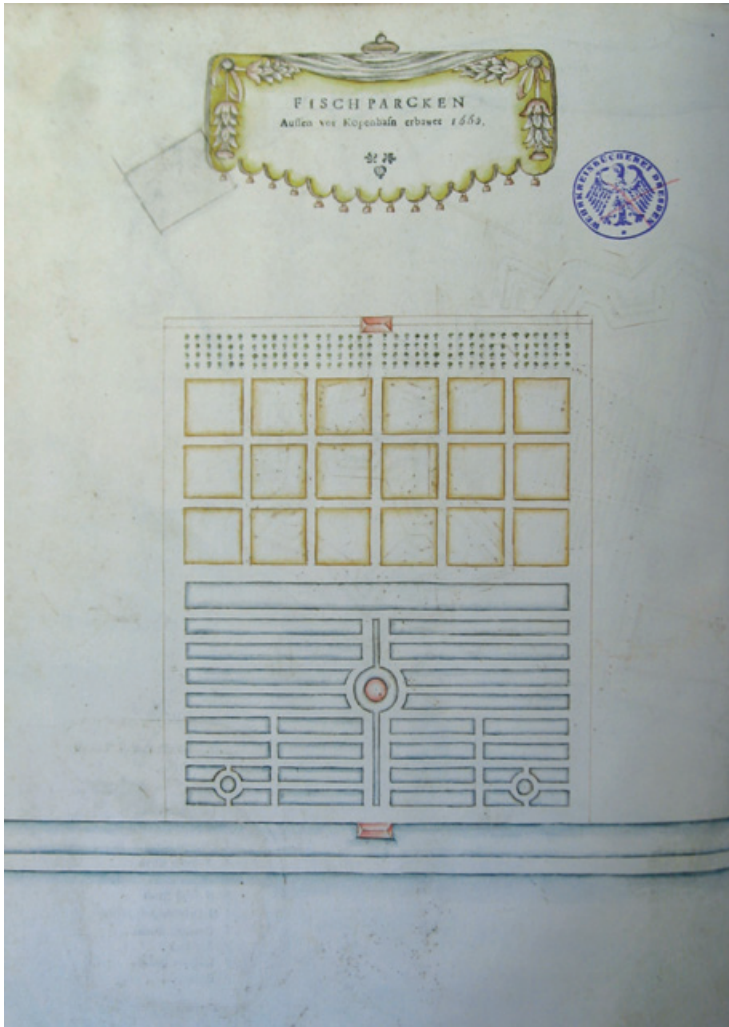
Området var underlagt bestemmelser, der hindrede intensivt byggeri. Det var tilmed sumpet og egnet til fiskedamme og haveanlæg. De mest vidtløftige projekter ville have fyldt flere gange størrelsen af Kongens Have og dermed er planerne endnu et godt eksempel på udfoldelsen af hofkulturen lige omkring enevældens indførelse i 1660.

Afslutning

Christoph Heers kort i Potsdamsmanuskriptet viser, at han trofast holdt fast i typetrykteknikken, i hvert fald når der skulle fremvises et præsentabelt kort. I international sammenhæng er teknikken ganske enestående og hverken fra hans samtid eller fra eftertiden kendes eksempler på tegnede kort, der er blevet udstyret med tekster fra et håndstempel. Teknikken følger Heers færden rundt om i Europa, og det forhold, at den ikke kendes fra danske kort, der kan dateres senere end hans ophold i landet, turde antyde, at han var den eneste, der tog teknikken til sig. Om han så også selv har fået idéen til denne blandingsteknik er en anden sag. Sådan som Niels Steensen omtaler deres fælles mentor Georg Hoffmann kunne man måske forestille sig, at han var den, der inspirerede Heer til at bruge teknikken.

Selve samlingen er en forunderlig blanding af gammelt og nyt, og nærmest et skrabsammen af foreliggende kort i hans private kortsamling. Den spejler de europæiske fæstninger og borge, og hvor forlæggene er gået tabt, er kortene naturligvis af stor betydning. Ingen synes dog at have beskæftiget sig med en undersøgelse heraf.

For lokaliteter i Danmark og her som omtalt København og nærmeste omegn synes kortene alle at være kopier efter først og fremmest Gottfried Hoffmanns kortlægninger, selvom vi ikke ved, i hvilket omfang Heer selv var blandet ind i arbejdet i de fire-fem år han arbejdede i byen. Dermed får man et indblik i en kortsamling, der for længst er blevet splittet ad. Selvom der er bevaret et stort antal kort fra Gottfried Hoffmanns hånd – og et mindre antal fra Georg Hoffmanns, så har Heers Potsdammerbind særlig værdi for de

Heers tegning af de kongelige fiskedamme uden for Østerport viser situationen fra øst med Øresund nederst. Inden for den smalle kystlinje er anlagt en kanal, og først derefter kommer det centrale fiskedamsområde med damme af forskellig længde og udformning. Vest for dette anlæg ses endnu en kanal og så yderligere et haveanlæg med seks afdelinger i tre rækker og helt mod vest seks afdelinger med træbeplantning i fire rækker. Som symmetriakse fungerer to bygninger i henholdsvis vest og i øst med en rund pavillon midtvejs. Militärgeschichtliches Forschungsamt, Potsdam.

kort, der er gået tabt i tidens løb. Hans kort over Dronninggård og Frederiksdalområdet er det eneste kort, der viser Dronninggårds beliggenhed og vejforløbet i retning mod Frederiksdal kendes heller ikke fra andre kilder. Også de forskellige fiskedamsprojekter giver ny viden om udfoldelsen af hoffivet under Frederik den 3. og Sophie Amalie.

De fleste af kortene er meget omhyggeligt udført og forsynet med en mængde stednavne, og manuskriptet er dermed et smukt udført kortarbejde, som man med typetrykkene som et originalt indslag. Der findes mange tegnede kort med præsentation og byer og fæstninger fra tiden, men denne samling kan man med rette være stolt af at være i besiddelse af i Militärgeschichtliches Forschungsamt i Potsdam. I Danmark kan man glæde sig over, at man i manuskriptet kan finde kopier af originalkort, der er gået tabt.

Oversigt over kortene i Heers manuskript

162. – Frederiksdal

Titel i kartouche og tryk: FRIDRICHSDAHL / ist ein Koenigl. Garten 2. stund vveges von / KOPENHAFN erbawet. 1669. /

Med tryk: Dronnings Gaard ; *Kanin holm* ; *Kollelæff*. ; Stück von Fuhr See. ; *Ziegelofen* ; Wyerum. ; FridrIchsdahl ; Bagsuerdsee. ; Awmosee ; *Königs weg* ; *Lyngby* ; *Fulewatsmühl* ; *mühl*

Højre side: [Haveplan af Frederiksdal]

163. – København

Titel i kartouch og tryk: HAFNLÆ / FACIES / DANORVM REGIÆ / A REGE SVEDORVM OBSESSÆ / 1658.

Med tryk: Schwedische Lager. ; *Schwedisches Rechter Flugel* ; *Schwedisches Linckter Flügel* ; *Hollanderdorf* ; Laagard ; Rafuensburg ; Wartou ; Emdrup ; Kænigs Weg ; *Fischparken* ; *Schwartzte Damm* ; *Bebling See* ; *Schwedische Approchen* ; Pramen ; *Wester Porte* ; *Norder Porte* ; *Oster Porte* ; *Schlos* ; *Brehmer Holm* ; *Rosenburg*. ; Castel. ; Kæn. Orlogs Schiffe ; Christianshafn ; *Stück von Amak*.

Byplan med gadenet.

167. – Kastellet i København.

Titel i kartouch og tryk: FRIDRICHSHAFN. / 1663 /

168. – København

Titel i kartouch og tryk: HAFNIA / 1670 /

Dobbelsidigt.

Med tryk: *Bebling See* ; *Norder Porte* ; *Wester Porte* ; *Kænigl. Schlos* ; *Brauhaus* ; *Zeughaus* ; *Provianthaus* ; *Prehmer Holm* ; *Chriistianshafn* ; *Schwartze Dam* ; *Fischparcken* ; *Oster Porte* ; *Castel / Fridrichshafn.* ; *Amalienburg* ; *Zollbude.* – 1. *Frawen Kirch* / 2. *S. Niclas Kirch* / 3. *Holms Kirch* / 4. *H. Geist Kirch* / 5. *H. Dreyfaltigkeit Kirch* / 6. *Deutsche Kirch.* / 7. *Rathhaus* / 8. *Schipper buden.* / 9. *Bærse.*

Med fuldttegnat og koloreret kompas.

Byplan med gadenet.

Uden nummer. - De kongelige fiskedamme uden for København.

Titel i kartouch og tryk: FISCHPARCKEN / Aussen vor Kopenhafn erbawet 1660.

-
1. Militärgeschichtliches Forschungsamt, Potsdam, Handschrift 56641, "Abrisse gegenwärtiger Festungen".
 2. Oversigt over håndskriftets kort over Skandinavien findes i: Bjørn Westerbeeck Dahl: Med eftertryk! Et nyfundet bind med 1600-tals fæstningskort, i: *Perspektiv. Tidsskrift for geografisk information. Tema: Brugen af historiske kort – fag for fag*, 2020, 227-249.
 3. Bibliotheca Danica. Supplement ved Lauritz Nielsen. 1914, sp. 234.
 4. Bjørn Westerbeeck Dahl: Christoph Heers kort over Kastellet i København, *Krigshistorisk tidsskrift*, årg. 20, nr. 1, maj 1984, 35-39.
 5. Niels Stensen. En dansk student i 1659 og noterne i hans Chaos-manuskript, København 1986, 37.
 6. Om brødrene Hoffmann, se særligt: Bjørn Westerbeeck Dahl: Georg Hoffmanns og Peter Byssers opmåling af København fra 1648, *Historiske meddelelser om København* 1991, 7-31.
 7. Rigsarkivet, Hans Schacks Privatarkiv, 6262, pakke 14, brev fra Gottfried Hoffmann 7.4.1665.
 8. Archives Municipales de Strasbourg. Protocol der XIII. 1665-1667, fol. 299b; 1669, fol. 295b.
 9. Rigsarkivet, Københavns Kommandantskab, Garnisonsprotokol 7, 1669, 348.

10. Christoph Heer: *Praxis artis muniendi moderna*. Frankfurt am Main 1689, 3-4.
11. Det Kongelige Bibliotek, Håndskriftsamlingen Gammel Kongelig Samling 716 fol.
12. Christoph Heers og Gottfried Hoffmanns kortserier over de skånske fæstninger fra 1650'erne, *Ale* 1987, nr. 3, 15-28.
13. Rigsarkivet, Krigskancelliet, Supplikationer, Christoph Hoffmann, 19.2.1687.
14. Bjørn Westerbeek Dahl: Georg Hoffmanns og Peter Byssers opmåling af København fra 1648, *Historiske meddelelser om København* 1991, særligt 20-24.
15. Se afsnittet Byplanen af 1649, i: Bjørn Westerbeek Dahl: *Til Rigets forsvar og Byens gavn*, bind 1, 2017, 207-263.
16. Rigsarkivet, Privatarkiv 6262: Hans Schack, d. 1676, pakke 14, Gottfried Hoffmann, 26.8.1662 og 15.9.1663; Martin Heer, se: G. Hoffmann: *Lebens=Geschichte aller Evangelischen Pastorum Primariorum, Die von 1525 und also von der Reformation an biss auf diese Zeit In der Chur=S. Sechs=Stadt LAUBAN gelehret und gelebet haben*. Lauban 1707, 199-215. Martin Heer angives at have praktiseret som garnisonslæge i Fredericia i 1663. I 1663 blev han dr.med ved universitetet i Leipzig og i 1667 læge i sin hjemby Lauban, hvor han døde i 1707.
17. Bjørn Westerbeek Dahl: Christoph Heers kort over Kastellet i København, *Krigshistorisk tidsskrift*, årg. 20, nr. 1, maj 1984, 35-39.
18. Bjørn Westerbeek Dahl: *Kastellet som det aldrig blev*. 2008.
19. Det Kongelige Bibliotek, Gammel Kongelige Samling 3617 oktav, Anders Mathiesens Hjørring: *Diarium 1668*, afsnit 21.
20. Rigsarkivet. Forsvarets arkiv. Geografiske kort G-VI-29. Citatet fra registraturblad i 3. Afdelings folioregistratur, bd. 1000-12, Geografiske kort, ny registratur, G-VI-29, skannet: opslag 59.
21. Dateringen set på en profil af anlægget i: Rigsarkivet. Forsvarets Arkiv. Geografiske kort G-VI-33, jf. Hakon Lund: *De kongelige lysthaver*. 1977, 56-57.
22. Som forrige, G-II-30 (skitse til oversigtskort) og G-II-31 og G-II-32 (haveplaner).
23. Nationalmuseet, Antikvarisk-Topografisk Arkiv, DMR A 00711 (grundrids), 00712 (tilhørende opstalt), 00715 (alternativ opstalt).
24. Det Kongelige Bibliotek, Håndskriftsamlingen, Gammel Kongelige Samling 717, nr. 7 og 8.

“Gasværks-Howitz”

Da gaslyset blev tændt i København og Danmarks første teosofiske samfund blev dannet

■ Af Frantz Howitz

Den 19. oktober 2021 var det 200 år siden, en af de ansvarlige bag gaslysets indførelse i København blev født, nemlig Johan Christian Georg Howitz. Han var noget af en personlighed med mange jern i ilden, men først og fremmest huskes han for sit virke som gasværksbestyrer på Vestre Gasværk fra 1858 til 1891. Men han var også den, der stiftede det første teosofiske samfund i Danmark.

Københavns første gasværksbestyrer

Ude på Frederiksberg ligger i dag Howitzvej. Den er ikke opkaldt efter gasværksbestyrer J. C. G. Howitz (ofte benævnt G. Howitz), men efter hans 7 år yngre bror, den banebrydende obstetriker og stifter af Frederiksberg Fødehjem, professor Frantz Johannes August Carl Howitz. Før i tiden blev Howitzvej og dens forlængelse Finsensvej indtil 1906 kaldt for Lampevej. Før hen lå byen i mere eller mindre mørke, men en enkelt lampe oplyste det hus, hvor områdets jordemoder boede. Så kunne vordende fædre altid finde vej og hjælp, når der skulle barsles i hjemmene. Navneændringen skete i forbindelse med et dengang meget omtalt rovmord på Lampevej, der gav den et dårligt ry.¹

Allerede den 4. december 1857 blev Københavns 1.946 splinternye gaslygter tændt under stor bevågenhed. De stod denne dag og aften og lyste sammen med byens ca. 1.600 gamle og svagtlysende tranlamper, der havde tjent byen gennem mange år. De ca. 500 tranlamper havde oplyst Københavns gader siden 1681. På Frederiksberg kom gaslyset først til at oplyse gaderne fra år 1860.

Gasbelysningen var ny og markerede tillige, at København fulgte med i den tekniske udvikling som andre store bysamfund. Det fascinerede H.C. Andersen, der i eventyret "Gudfaders Billedbog" fra 1868 omtalte den nye belysning. Eventyret blev illustreret af Lorentz Frølich, der også benyttede lejligheden til at gengive begivenheden i streg. Fra H.C. Andersen: Eventyr og historier, bind 13, 1954.

En stor folkemængde fulgte de nyansatte københavnske lygtetændere på premieredagen og aftenen. Hver gang en gaslygte blev antændt, råbte alle "hurra".²

Om J.C.G. Howitz var vidne til, at gaslysene blev tændt på gader og stræder i det indre København, vides ikke. Et faktum er dog, at han ledede

Gasbelysningen kom til at præge gader og stræder. Her set en nyopsat gaslygte i Løngangstræde fotografert af Vilhelm Tillge omkring 1870. Bygningerne til højre er Vartov og i baggrunden til venstre ses Filsofsgangen og en bid af Vestervold. Københavns Museum.

driften af det nyopførte Vestre Gasværk allerede på dette tidspunkt. Fra 4. februar 1858 udnævnte Københavns Kommune ham formelt til gasværksbestyrer.³ Et gæt er, at Gasværks Howitz, som han ofte blev kaldt, den 4. december 1857 befandt sig på Vestre Gasværk, som han havde været med til at kontrollere opførelsen af. Som den ansvarlige personlighed, han var, har

han ganske givet set til, at forsyningen af gas gik gennem de mange nyligt nedgravede smedejernsrør og videre ud til gadelygterne og forbrugerne, som den skulle.⁴

Man ved dog at eventyrdigteren H.C. Andersen var vidne. Den store begivenhed inspirerede ham til eventyret “Gudfaders Billedbog”, hvor han lader de gamle tranlygter fortælle Københavns historie, inden de blev taget ned og kasseret.⁵

“Det var netop den sidste Aften, de gamle Tranlygter vare tændte; Byen havde faaet Gas og den straaede, saa at de gamle Lygter ligesom blev reent borte i det. “Jeg var selv paa Gaden den Aften”, sagde Gudfader. “Folk gik op og ned for at se paa den ny og den gamle Belysning. Der var mange Mennesker og dobbelt saa mange Been, som Hoveder. Vægterne stod saa sørgmodige, de vidste ikke, naar de skulde afskediges, ligesom Tranlygterne; disse selv tænkte saa langt tilbage – de turde jo ikke tænke frem. De huskede saa meget fra de stille Aftener og de mørke Nætter. Jeg støttede mig op til en Lygtepæl”, sagde Gudfader; “det spruttede i Tran og Væge, jeg hørte hvad Lygten sagde og det skal Du ogsaa faa at høre”.⁶

Således skriver H.C. Andersen blandt andet, og sandt var det, at vægternes tid var ved at rinde ud. Vægterkorpset opløstes i København i 1863. De var siden 4. december 1857 gradvist blevet erstattet af et nyansat lygte-tænderkorps, der udover at skulle tænde og tilse gaslygterne, også havde til opgave at bistå politiet i “den Offentlige Ordens Interesse”. Dette fremgår af et dekret af 1. november 1865 underskrevet af gasværksbestyrer G. Howitz. Endvidere står skrevet at:

“Lygtetændernes nærmeste Foresatte er Lygteinspektøren, hvis Ordre de uvægerlig skulle efterkomme. De ere ligeledes Gasværksbestyreren, eller hvem han maatte bemyndige til at kontrollere dem, undergivne og skulle vise dem lydighed”.⁷

G. Howitz var med andre ord ikke blot den, der skulle sørge for, at gassen blev produceret og leveret, han var også lygtetænderkorpsets øverste myndighed. Hvem var han så? Hvad var han for en personlighed?

I nekrologerne efter hans død den 8. oktober år 1900 kan man på Politikens forside læse, at han som menneske “nød Sympati i vide Kredse. Jævn i al sin Færd, som han var, stod han altid i godt forhold til Gasværkets Arbejdere. Han havde et sjældent Greb paa at behandle dem saaledes, at de ikke blot gjorde deres Pligt, men ogsaa gik med godt Humør til Arbejdet”.⁸ Socialt set

Hvem var G. Howitz? Det fortæller dette officielle portrætfoto en del om. Det er taget af Photographiske Etablissement Hansen, Schou & Weller på Østergade 15 i København. Her havde det adresse fra 1872. Samme år blev firmaet kongelig hofleverandør. G. Howitz er med andre ord blevet "kongeligt portrætteret", da han var i begyndelsen af 50'erne. Portrættet viser en bestemt herre med magt, status og et iltert temperament. Samtidig er han klædt i en ikke alt for fornem jakke af tykt, uldent stof, der signalerer, at han også var arbejdernes mand. Fotoet er siden benyttet af aviser, tidsskrifter og omtaler i bøger. Et godt eksempel er nekrologen i Ingeniøren 13. oktober år 1900. Privateje.

bliver han betegnet som “en udmærket Selskabsmand, hvis tørre Lune hyppigt skød nye, friske Skud”. Et godt eksempel er den sang, G. Howitz forfattede i 1894 til sin gode ven G.C.C. Ambts 25-års jubilæum som ansat i Københavns Kommune. Gennem flere år fungerede Amt som stadsingeniør i en periode af byens historie, hvor voldene var faldet og mange store, nye anlægsarbejder skulle gennemføres.

Al Teknik ved Torv og Gader
i den gode, gamle By
har jo næsten Amt til Fader
al det Gamle som det ny.
Derfor kan jeg til hans Ære
drikke til jeg bliver gal.
Der er ogsaa rart at være
på Sankt Hanses Hospital.

Har jeg derved faaet for megen
Sprit engang, naar jeg skal Hjem
saa jeg ikke finder Vejen
saadan ganske lige frem,
naar i Nat jeg vandrer Banen
ud og ind til hvor jeg bor
er min Trøst at Gadeplanen
var vist ret fra Ambts Kontor.⁹

Betragter man det officielle portrætfotografi, samtiden benyttede af Gasværks-Howitz fra ca. 1881, ser man en viljestærk og noget stram personlighed. Et voldsomt temperament syntes at kunne komme i udbrud relativt let. Han var uden tvivl vant til at blive adlydt og forstod at kæmpe for sin sag. Det var dette portrætfoto, fagbladet *Ingeniøren* benyttede i dets stort opslåede nekrolog den 13. oktober år 1900. Efter opremsningen af alle den afdødes professionelle og sociale fortjenester, hvor han som engageret samfundsborger hjalp og støttede arbejdernes sag, får han følgende ord med på vejen: “Hans ungdomsfriske Iver bevirkede, at han ogsaa hos andre ventede det samme, al Halvhed og Lunkenhed var hans livlige og bevægelige Natur imod. Bureaukrati laa ham fjernt, og han, der besad et eget tørt, satirisk Lune

blandet med kritisk Sands, lagde ikke Skjul på sine Meninger, naar noget laa ham på Hjerte. I sin Ungdom havde han selv arbejdet haardt og følte varmt for dem, der trængte til Støtte, hvorfor mange nød godt af hans hjælpsomme Haand og vil mindes ham med Venlighed”.¹⁰

Nogen dumstædig stivstikker var Howitz med andre ord ikke. Når faglige argumenter var gode og overbevisende, var han med på de nye strømninger inden for sit felt og stivnede aldrig i fastlåste meninger. Derfor kunne han også besidde sit embede som gasværksbestyrer helt frem til maj 1891, hvor han nærmede sig sin 70-års fødselsdag.

Nu skal man aldrig helt tro på, hvad fødselsdagsomtaler og nekrologer fortæller om folks personligheder. Der er ofte flere sandheder bag det skrevne. Ingeniøren Povl Vinding skriver f.eks. i “Dansk teknik gennem 100 år 1857 – 1932”, at “Forholdene paa Gasværket, der var aabnet i 1857, var meget beskedne. Personalet var faatalligt og Gasværksbestyreren, den dygtige, men noget barske og buldrende Howitz, herskede med gammeldags, patriarkalsk Myndighed”.¹¹ Til gengæld kan man næsten altid stole på opremsningen af den afdødes karriereforløb, og det var i G. Howitz’ tilfælde ikke helt kedeligt, til trods for at emnet “kulgas” ikke virker særligt ophidsende endsige underholdende. Heldigvis er der langt mere at fortælle om ham end hans virke som kommunalt ansat gasværksbestyrer.¹²

Ungdommen og et industrieventyr

Howitz’ forældre var kammerråd Daniel Christian Bonaventura Howitz og hans hustru Ane Johanne Kirstine Howitz, der var godsforvalterpar først på Klintholm Gods siden på Vemmetofte Adelige Jomfrukloster.

Johan Christian Georg var deres ældste barn ud af seks med 17 år mellem den ældste og den yngste. Midt i børneflokken var den senere banebrydende obstetrikker professor Frantz Johannes August Carl Howitz, der blev født i 1828. Der blev sørget for, at sønnerne fik en uddannelse, og døtrene blev standsmaessigt gift. Penge var der ikke alt for mange af, men efter skolegang på Vordingborg Latinskole og studentereksamen tog Johan Christian Georg filosofikum på Universitetet og blev derefter indskrevet på Polyteknisk Læreanstalt.

Den unge G. Howitz var nok ikke nogen bogorm. Han var en rastløs natur og praktiker, så han afsluttede i 1846 med middelkarakteren “Haud

Den 1. maj 1846 bliver den 24 årige G. Howitz polyteknisk kandidat i den anvendte naturvidenskab, d.v.s. kemi med middelkarakteren "Haud Laudabilis". Eksamensbeviset er underskrevet og beseglet af bl.a. H.C. Ørsted. Den unge G. Howitz fik topkarakterer gennem hele sin skolegang, så hvorfor kun en middelkarakter fra Den Polytechniske Lærestalt? Måske var han mere praktiker end akademiker. Som nyuddannet kandidat valgte G. Howitz under alle omstændigheder ikke at forfølge en akademisk karriere, men fulgte i stedet praktiske kurser i landmåling. Dette var et meget lidt søgt tilbud, alle nyuddannede kandidater fra Den Polyteknisk Lærestalt fik fra begyndelsen af 1840'erne frem til 1857, hvor det blev et obligatorisk fag. 27. juni 1850 tog G. Howitz den afsluttende eksamen som landmåler, en uddannelse der, sammen med studier i cementfremstilling i Paris 1847 – 48, kvalificerede ham til at arbejde som assistent for vandinspektør L.A. Colding. Privateje.

Illaudabilis" (ikke u-rosværdig). Han var dermed kandidat i "den anvendte Naturvidenskab" med andre ord: kemi. Nu er det ikke altid, at det er eksamenskarakterer, der betyder noget for en karriere, men hvilke mennesker, man kommer til at kende.

En af dem, der kom til at spille en stor rolle for den unge G. Howitz, var den senere yderst kendte kemiker Julius Thomsen, men først skulle den unge Howitz på dannelses- og studierejse til Paris i 1847-48, hvor han studerede kemi og cementfabrikation.¹³ Her dumpede han direkte ind i Februarrevolutionen, som han var øjenvidne til. Her må hans forståelse for arbejderklassen være vakt. Senere i sit liv som gasværksbestyrer var han medvirkende til, at hans arbejdere på Vestre Gasværk fik pensionsordninger og sygeforsikringer, og han var bevidst om, at deres mange sygedage ofte skyldtes, at de boede i usunde, små boliger. Én af hans store fortjenester var initiativet til opførelsen af gode og sunde arbejderboliger. I en af nekrologerne står der bl.a., at "... han interesserede sig varmt for Arbejderspørgsmaalet. Han stiftede Tagensvejs Arbejderboliger og var til det sidste Formand for dette Selskab, oprettede Sygekasser m.m."¹⁴

I Paris oplevede G. Howitz "lysets by", hvor gaderne siden 1820 havde været illumineret af gaslys. Også hjemme i København blev der eksperimenteret med kulfas til brug for belysning. Der er flere eksempler på privatdrevne gasværker. Det berømte Casino Teatret i Amaliegade brugte f.eks. gaslamper til scenisk belysning allerede fra 1847.¹⁵ Samme år den 17. december nedsatte Københavns Kommunalbestyrelse en kombineret komité til at udarbejde de fornødne planer til anlæg af vand-, gas-, og kloakanlæg i byen. Dette skulle få betydning for G. Howitz. I 1850 tog han landmålereksamen, og samme år blev han ansat som assistent for ingeniør L.A. Colding ved Københavns Vandvæsen. Det skulle vise sig at være et held for ham.

1850'erne var afgørende år for den initiativrige G. Howitz, der skulle komme til at tage del i et dansk industrieventyr, nemlig brugen af den grønlandske kryolit, som fandtes i bjergene ved Ivigtut. Det var G. Howitz' fem år yngre studiekammerat fra Polyteknisk Lærestanstalt, kemikeren Julius Thomsen, der i 1849-1852 eksperimenterede sig frem til, hvordan man meget billigt kunne producere soda ud af kryolitten. Han fik eneret på opfindelsen, men foreløbigt kun et år, der bød på mange benskænd. Da året var gået, gik de to venner i kompagniskab. Den unge Julius Thomsen havde været pensionær hos G. Howitz, der netop var blevet gift med Ida Sophie (født Pullich). De var flyttet til de nye dele af Nørrebro lige ud mod Peblingsøen.¹⁶

Hverken Howitz eller Julius Thomsen havde råd til at leje et lokale til deres kemiske forsøg. I stedet benyttede de den unge fru Howitz' køkken som laboratorium.¹⁷ Howitz og Thomsen kendte med andre ord hinanden

Det var i koleraåret 1853, G. Howitz giftede sig. Han og Ida Sophie født Pullich (1823-1917) fik hurtigt efter hinanden deres to sønner, i 1854 Frantz August (stående) og året efter Johan Christian. Den ældste søn fik et langt liv og en militær karriere (død 1935), mens den yngste fulgte i sin faders fodspor og blev civilingeniør. Han døde allerede i 1908. Her er familien samlet, da G. Howitz og hustru endnu boede i embedsboligen på Vestre Gasværk øjensynligt i forbindelse med gasværksbestyrerens 60-årsdag 1881. Der er ingen oplysninger om fotografen. Privateje.

særdeles godt og var fortrolige. Først i 1856 lykkedes det de to unge iværksættere at få en bemanded skonnert sendt afsted efter kryolit. Den Kongelige Grønlandske Handel havde takket nej til at hjælpe, men til trods for en vis skepsis gik datidens største industrifyrste C.F. Tietgen ind med en finansiering og et samarbejde. Det lykkedes ekspeditionen at bringe 343 tønder kryolit til København, og det var begyndelsen på én af de store, danske industrisucceser. Der var mange problemer forbundet med at få kryolitten bragt til Danmark. I alt 21 skibe forliste undervejs, men produktionen af soda var så omfattende, at Julius Thomsen og G. Howitz gik i kompagniskab med Theobald Weber & Co om opførelsen af Øresunds Chemiske Fabrikker på Østerbro i 1859.¹⁸ Kryolitten skulle komme til at spille en stor rolle i resten af G. Howitz' liv – ikke mindst økonomisk. Det var ham, der fandt ud af, at kryolit sammen med bl.a. kvarts og feldspat med stort held kunne bruges til indvendig emaljerings af jernkar og gryder. Det blev især fra 1880'erne en stor og givtig industri.

G. Howitz og Københavns forvanding

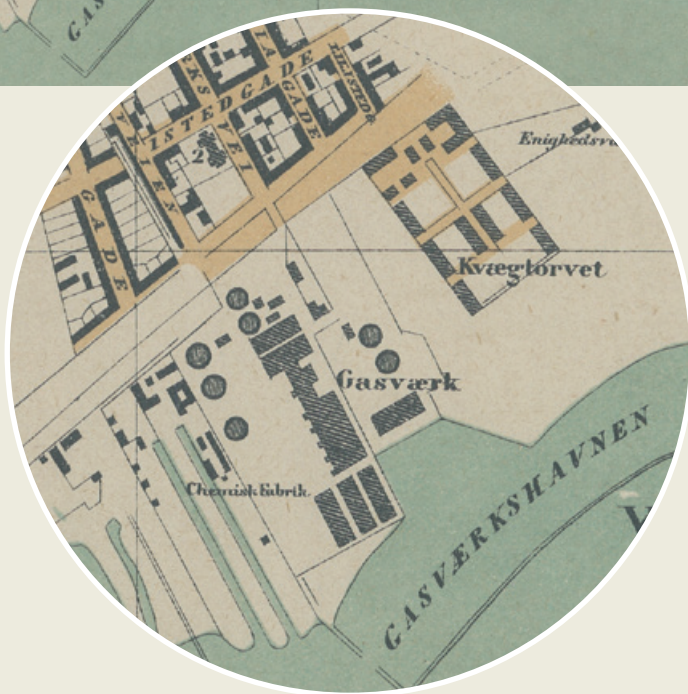
Som ansat ved Københavns Vandvæsen fra 1850 var G. Howitz som før nævnt assistent for vandinspektør L.A. Colding, som Københavns ledelse siden udvalgte som kontrollerende ingeniør i forbindelse med anlæggelsen af ny vandforsyning og ikke mindst kloakker. Når nu byen alligevel skulle graves op, fandt Københavns Magistrat det formålstjenligt at få lagt gasrør ned ved samme lejlighed. G. Howitz fik til opgave at kontrollere opførelsen af et kommunalt gasværk, Vestre Gasværk ved Kalvebod Strand. Her kunne de engelske kul hurtigt og bekvemt indskibes.

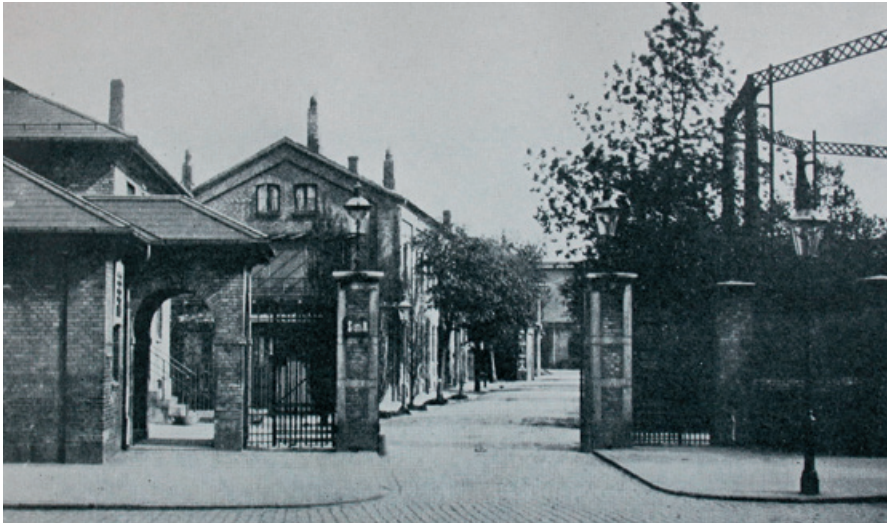
Forinden havde han i 1853 og 1855 været i England sammen med Colding for at sætte sig grundigt ind i gasværksdrift, bl.a. en ny og billigere måde at udvinde gassen på og ikke mindst få den rensat. I England var man langt forud for København mht. gaslys, der allerede blev tændt i Londons gader i 1815.

Årsagen til, at København skulle gennemgå et kæmpeprojekt med nedgravning af vand-, og gasrør i støbejern og ikke mindst skulle have anlagt helt nye kloakker, var alvorlig. Hovedstaden lå klemmt inde af de snærende volde. Drikkevandet blev ført urensat ind i byen gennem mørnede og utætte træør, hvor alskens menneskeligt affald og fækalier kunne trænge ind. Gader og

Gasværket havde behov for tilførsler af kul, der kom ad søvejen. Derfor valgtes en placering ved Kalvebod Strand, hvor der anlagdes et kaj anlæg, skærmet af en lang mole. Gasværks-havnen eksisterede frem til anlægget af Godsbanegården lige efter år 1900. Udsnit af kort i Københavns Stadsarkiv.

Indgangen til Vestre Gasværk fra Halmtorvet med portnerbolig og bolig for direktøren (bagved til venstre). Til højre ses en konstruktion til en af værkets gasbeholdere. Københavns Museum.

stræder flød med uhumskheder i et omfang, der kan være svært at begribe i dag. Befolkningen boede tæt op og ned ad hinanden, natpotterne blev tømt ud på gaderne og køkkenaffaldet flød overalt til glæde for bl.a. mus og rotter.

Udenfor Danmark rumlede koleraen, der nåede København i juni måned 1853. Epidemien tog fat godt hjulpet af de uhumske forhold og befolknings-tætheden. Folk – især de ældre – døde i tusindvis. De, der kunne, flygtede ud af byen. Indtil midten af 1800-årene troede man, at koleraen spredte sig gennem luften, men efterhånden var det gået op for forskerne, at sygdommen nok havde at gøre med den urene jord og drikkevandets ildelugtende beskaffenhed. Man blev syg af at drikke det kommunale vand. Man drak øl i stedet for. I dag ved vi, at bryggeprocessen opvarmer vandet, så alle bakterier dør. Den viden havde man endnu ikke i 1850'erne.

Selvom Københavns ledelse allerede i december 1847 havde nedsat en komité til at forestå de fornødne forberedelser til nedgravning af nye vandrør og kloakker, var man ikke kommet i gang med de bekostelige anlægsarbejder. Man manglede erfaring, og i samme periode var landet ude i en bekostelig

krig i Slesvig. At det blev besluttet at nedgrave rør til transport af gas, når man nu alligevel skulle til at grave hele byen op, gjorde ikke beslutningsprocessen lettere, hverken praktisk eller økonomisk set. Koleraepidemien fra juni til oktober 1853 var dog den begivenhed, der skulle til, før de ansvarlige på Københavns Rådhus vågnede op. Nu måtte der handling bag planerne, og her var G. Howitz på rette sted på det rette tidspunkt som ansat under L.A. Colding.¹⁹

Da G. Howitz kom tilbage fra studieturene til England, hjembragte han de nødvendige erfaringer, og Københavns Kommune valgte at indgå et samarbejde med det engelske selskab Cochrane & Co, og som nævnt med G. Howitz som tilsynsførende. Aftalen var, at det nye gasværk skulle benytte engelsk kul fra Newcastle tilsat australske og skotske kul og ikke den langt dyrere tyske kul til gasproduktionen.²⁰

Da de nye gaslamper blev tændt 4. december 1857, var der i første omgang tale om en prøveperiode på entreprenørens Cochrane & Co's regning. Alt gik som det skulle, og fra 4. februar 1858 overtog Københavns Kommune driften af Vestre Gasværk med den nu 37-årige familiefader G. Howitz som bestyrer. Han oppebar som begyndelsesløn en fyrstelig gage på 2.000 rigsdaler om året og fri, standsmæssig tjenestebolig på selve gasværket. Det skulle vise sig at være et godt valg, for han sørgede gennem alle årene for, at de kommunale gasværker blev en god forretning for byen. Lidt efter lidt blev Københavns befæstning med de gamle volde og byens porte nedlagt. Folk kunne flytte ud på "broerne". Der var kommet lys, luft, rent vand og renovation til hovedstaden.

Gasværksarbejdernes og kommunens mand

Nu skal man ikke tro, at alt var idel lykke. Københavnerne fik først vandværksvand i 1859. Den kom fra overfladevand i sjællandske søer og åer, og bortset fra mindre tiltag blev kloakeringen først iværksat i 1880'erne.

Gaslyset fik megen kritik, for der forekom ofte "huller" i tilførslen. Dette kunne f.eks. forekomme, når mange af de kommunalt ansatte gasarbejdere blev syge på grund af deres ofte dårlige boligforhold eller flygtede fra det anstrengende arbejde på grund af underbetaling. I sådanne tilfælde kunne der ikke altid produceres nok gas, og det må have skabt en del frustrationer for Gasværks-Howitz, men kaldte samtidig på hans satiriske humor.

I jubilæumsbogen "Københavns Gasværker 1857-1932" kan man bl.a. læse: "Hans impulsive Naturel passede ikke altid godt til Datidens lidt stivnede Former, og det gav sig undertiden morsomme udslag". Engang, hvor lyset gik ud på rådhuset, modtog Howitz en klage. Den besvarede han ved at sende en tjenestepige til urtekræmmeren for at indkøbe stearinlys og bringe dem op på rådhuset. Om de stive herrer her delte gasværksbestyrelsens humor, vides ikke, men det gjorde de næppe. Når man tilgav hans ofte uhøjtidelige og iltre temperament, hænger det nok sammen med, at han var god til sit arbejde og aldrig var for fin til at færdes iført snavset arbejdsmandstøj blandt sine arbejdere. Der var ikke noget med at sidde på et fint kontor bag et mahogniskrivebord iført knækflip og ulasteligt jakkesæt. Han foretrak at være der, hvor han kunne have fingeren på pulsen. At han samtidig var god for forretningen, skadede heller ikke. I 1858 var det Gasværks-Howitz, der fandt ud af, at man kunne benytte myremalm til rensning af gas. Det kostede kun en femtedel af den proces, han ellers havde lært i England, hvor man rensede med kalk og jerntveilte, der var et dyrt produkt.²¹ Den nye rensningsproces sparede Kommunen for ca. 10.000 rigsdaler pr. år, og metoden blev adopteret i hele Europa. Myremalmen fandtes i rigt omfang i Jylland og var tilmed mindre forurenende at benytte end kalk.²² Dertil fik man et restprodukt, der kaldes berlinerblåt. Det kunne man eksportere til bl.a. stål-fabrikkerne langs Rhinen, hvor det blev udnyttet til hærkning af metallet. Atter engang en god og indbringende forretning for Københavns Kommune. Også restprodukter efter afgangningen af den billige, engelske kul kunne videre-sælges, nemlig koks og tjære.

Når der skulle oprettes nye gasværker rundt om i Danmark, var det ofte Gasværks-Howitz, man henvendte sig til. Han sad inde med alle de nødvendige erfaringer. I alt var han involveret i opførelsen af 17 nye gasværker. bl.a. Østre Gasværk i 1878.²³

Som før nævnt kæmpede Gasværks-Howitz arbejdernes sag, og han fik Københavns Magistrat til at indføre pensions-, syge-, og begravelseskasser. Dertil var der et mindre rådighedsbeløb, som de faste medarbejdere kunne søge støtte fra, i fald der var akut behov for det. Ofte var der tale om lån på maksimalt ti kroner. For at få tildelt dette, skulle man henvende sig til gasværksbestyreren. Et samtidsvidne fortæller: "Det hændte tit, at Howitz efter at have hørt Mandens Ærinde kom i det stærkeste Raseri, rev sin lille sorte Kalot af, kylede den ned i Gulvet og trampede paa den, imedens han skældte

den stakkels Ansøger ud og f.eks. kunde sige, naar der kom for mange for at laane: "Gaa bare ud på Gaderne og raab med, at der er Laanekontor herinde hos Bestyreren" ... Hvis Ansøgeren kunde staa for alt dette og roligt vente, vilde han i Reglen opnaa at faa det ønskede laan, for naar Howitz var færdig med at skælde ud, sagde han hyggeligt og godmodigt: "Naa hvad var det saa, De vilde?" Og saa fik Ansøgeren sin Anvisning til Kassereren".²⁴

Da Gasværks-Howitz nærmede sig 70 år og stod for at skulle pensioneres som kommunalansat, havde han taget initiativ til, at der skulle bygges et elværk ved Gothersgade. Københavns Kommune besluttede, at el-, og gasværkerne skulle forenes i en samlet administration under navnet Københavns Belysningsvæsen.

Året efter, på kongeparrets guldbryllupsdag den 26. maj 1892, tændtes de første elektriske gadelamper i København i det øjeblik, de trådte ud på Det Kongelige Teaters trappe efter festforestillingen.²⁵

Allerede i eventyret "Gudfaders billedbog" fra 1857 havde H.C. Andersen forudset, at nye tider ville banke på engang. Han lod de gamle tranlamper komme med følgende formaning til de nye gaslygter: "Gid I og Eders Efterkommere, indtil den sidste Gas-Candelaber, maae opleve og kunne fortælle ligesaa mærkelige Ting, som vi, naar I engang faae Afsked, og det faae I! Det maae I være forberedte paa. Menneskene finde nok paa en stærkere Belysning end Gas".

Her kunne historien om G. Howitz godt slutte, men efter pensioneringen var han stadig i fuld vigør. Han blev udnævnt til etatsråd i 1891 og fortsatte sit virke for flere industriforetagender. Som eksempel kan nævnes, at han var med til at forbedre kvaliteten af den bornholmske cement og kaolin, og så var han den, der bragte teosofien til Danmark.²⁶ Det vakte en del debat. Spirituelle tanker om bl.a. karma, reinkarnation og ligbrænding var udbredt i Amerika, England, Sverige og mange andre lande, men i Danmark var disse teosofiske ideer ganske kontroversielle.

Teosofiens danske fader

G. Howitz var ikke uvant med det spirituelle. Allerede da han var 34 år gammel, meldte han sig 27. februar 1856 ind i Sankt Johanneslogen Zorobabel og Frederik til det kronede Haab. Her gennemgik han Logens første 3 trin. De

følgende år kan man ikke følge ham, men i 1872 støder man atter på G. Howitz' navn.²⁷ Nu er han avanceret til Andreaslogen, Cubus Frederici Septimi og nået igennem trin 4, 5 og 6, der er mastergraden. Andreaslogen hviler på et kristent grundlag, hvor man skal "genrejse Mesteren". Hvordan man vil gøre dette er op til den enkelte, men at gøre gode gerninger er en af måderne.

Her levede G. Howitz op til det, der forventedes af en logebroder med en mastergrad: aktivt at udøve velgørenhed, næstekærlighed og tolerance, herunder agtelse for Guds skaberværk "En frimurer skal gøre en forskel over for andre mennesker og over for sig selv".²⁸

I februar 1868 blev han medlem af Det Forenede Velgørenheds Selskab. 1. december 1879 modtog G. Howitz i sin egenskab af formand for Den Almindelige Syge-, og Alderdoms Understøttelses Forening af 1853 et æresdiplom i anledning af Den Broderlige Arbejderklassens Hjelpeforenings 25-års jubilæum.²⁹ Som tidligere nævnt var han med til at få opført sunde arbejderboliger på Tagensvej, hvad der var med til at tildele ham et æresdiplom.

Han gjorde med andre ord alt det rigtige, men alligevel forsvinder han fra Logens arkiver i 1884. Meget tyder på, at G. Howitz meldte sig ud. Hvorfor? Her er hans helt personlige fortolkning af "Fadervor", der er i forfatterens besiddelse i en trykt udgave, måske en ledetråd. Desværre er der intet trykkeår. Især en passus fra afsnittet "Forlad os vor Skyld, som vi også forlade vore Skyldnere" er interessant: "Det er ikke Eftergivelse af Straffen for Brøden, den kunne vi ikke undgaa; Virkningen følger efter Aarsagen, det er den urokkelige Lov i Naturen, i Verdensaltet, det er Faderens Lov og Vilje. Synden følges efter af Straffen, fordi Synden er Aarsagen og Straffen Virkningen", skriver G. Howitz bl.a. I den almindeligt praktiserede kristendom, både den katolske og protestantiske, tror man på den tilgivende Gud. Ifølge G. Howitz' tanker tilgives vi ikke, men er underlagt princippet om årsag og virkning, det man i buddhismen og hinduismen kalder *karma*, der igen er forbundet med *re-inkarnation*. Var G. Howitz allerede i 1884 optaget af disse spørgsmål, der er så fundamentale for teosofien? Og var det derfor, at han følte sig nødsaget til at vende ryggen til Frimurerlogen? Der findes endnu et indicie på, hvorfor han tog dette valg.

I forbindelse med at G. Howitz havde kastet sig ud i en oversættelse fra engelsk til dansk af "The Esoteric Basis of Christianity", et foredrag afholdt af den kendte leder af Madame Blavatskys teosofiske loge, William Kingsland, sender han den danske tekst til sin gode ven, overrabbiner David Simonsen,

sammen med et brev dateret til den 28. maj 1893. Heri skriver han, hvordan han ikke førhen har kunnet slutte sig fuldt ud til kirkens lære, som han måtte lægge på hylden for at kaste sig over naturvidenskaben og kampen for livets opretholdelse. Nu er alle livets ydre mål nået, og han har stiftet bekendtskab med de førende teosofiske skrifter og finder, at teosofien er “et vældigt Studium, som ikke udtømmes i eet, ja ikke i flere Menneskeliv, men har man eengang begyndt, kan man ikke standse”.³⁰ Måske har G. Howitz spurgt sig selv, hvordan man kan være 6. grads mester i Andreaslogen samtidig med, at man er teosof og ikke har kunnet slutte sig fuldt ud til kirkens lære?

Flere kilder fortæller, at G. Howitz dannede Danmarks første teosofiske samfund den 17. november 1893 sammen med kvindesagsforkæmperen Johanne Marie Abrahamine Meyer.³¹ Dette er ikke korrekt: Det var G. Howitz, der dannede samfundet sammen med en meget lille gruppe ligesindede. De første mange møder blev holdt privat i hans hjem på Helgolandsgade 15, 3. sal.³² Siden 1892 havde han været medlem af Teosofisk Samfund i Sverige (Helsingborg), hvor teosofien havde langt større udbredelse end i Danmark. Med hensyn til Johanne Meyer blev hun først medlem i 1894, efter den engelske teosofiske lederskikkelse Annie Besant den 27. maj havde været på besøg i København for at holde foredrag, inviteret af G. Howitz.³³

I Ringsted Folketidende den 20. november 1894 oplyses det, at: “Teosofien forleden første Gang prædikedes af Danske. For knap et Aar siden kom den berømte Annie Besant til København og talte om Teosofien; nu har Kvindesagskvinden Fru Meyer følt sig kaldet til at tage Annie Besants lære op”. Reportagen fortæller videre, at teosofien beskæftiger sig med reinkarnation, og her citeres G. Howitz for følgende “... når man ser en pjaltet Tigger paa Gaden, et Menneske der levede i yderste Fattigdom og Elendighed, da kunne man være vis paa, at den Mand i et tidligere Liv havde behandlet sine Medmennesker haardt, udsuget og pint dem – nu fik han selv at føle hvordan det var at være et Udkud af Menneskeheden”.

Ud over fordybelse i reinkarnation, karma, meditation, læsning af esoterisk litteratur og religionspsykologi er det i teosofiens ånd, at man skal leve et sundt liv. Om G. Howitz i lighed med mange af hans ligesindede var vegetar, vides ikke, men han var vinterbader. I Næstved Tidendes nekrolog kunne man 10. oktober 1900 læse at: “Lige til sine sidste Aar tog den gamle Mand saaledes dagligt sit bad, ligegyldigt om det var varmt eller koldt. Var der Is over Vandet, dukkede han ned gennem et Hul i Isen”.

Kvindebevægelsen og teosofien var dybt forankret i hinanden, og Johanne Meyer skulle få en stor rolle i Teosofisk Samfund. Hun udtalte, måske med et glimt i øjet: “Vi Kvinder har ikke den klare Forstand; derfor finder vi os tiltalte af denne Lære, som mere taler til Hjærtet end til Forstanden”.³⁴

Det er en kendt sag, at G. Howitz’ 7 år yngre lillebror professor, obstetrikker Frantz J. A. C. Howitz var arg modstander af, at kvinder kunne få boglige uddannelser og ikke så med milde øjne på kvindesagskvinder som Johanne Meyer. Om dette var noget, de to temperamentsfulde brødre nogensinde diskuterede, går der ingen familiehistorier om. Det er til gengæld en kendt sag i professor Howitz’ nulevende gren af familien, at G. Howitz var én af de økonomiske bagmænd, da Frantz Howitz’ Fødehjem på Frederiksberg skulle opføres i 1896. Frederiksberg Kommune stillede byggegrunden til rådighed, men selve bygningen og inventaret blev bekostet af private midler og frivillige bidrag. Frantz Howitz havde ikke mange private midler at give af, men det havde hans storebror, der var yderst velhavende, delvist som følge af sine økonomiske interesser i Kryolitselskabet. Der foreligger ingen papirer eller andre beviser på dette bortset fra, hvad familien fortæller. At G. Howitz tilsyneladende ønskede at støtte sin brors ide om et fødehjem, hvor ubemidlede, enlige kvinder fra Frederiksberg og Valby kunne føde uden betaling og eventuelt få støtte til bortadoption af deres barn, falder fuldstændig i tråd med hans øvrige sociale engagementer. Noget de to brødre havde tilfælles.

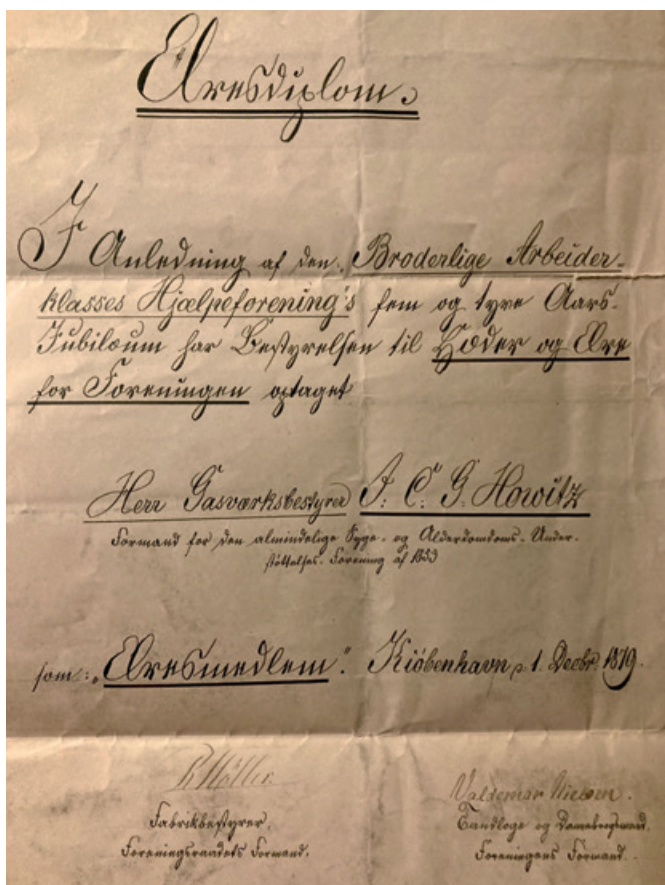
I 1898 måtte G. Howitz kapitulere som ordstyrer for Det Teosofiske Samfund af helbredsmæssige årsager. Langsomt gled han ind i demensens mørke og døde 8. oktober år 1900 kort før sin 79-års fødselsdag.

Også i døden var G. Howitz en kontroversiel personlighed. Helt i teosofiens ånd valgte han at blive kremeret, noget der stadig var uhørt i år 1900. Den første ligbrænding i nyere tid i Danmark fandt sted i 1886, men man skal helt hen til 1893, før den første legale kremering blev effektueret.³⁵ Først i årene efter år 1900 begyndte ligbrænding at blive anerkendt, men ceremonien skulle foregå i et krematorie, og Folkekirkens præster kunne nægte at deltage. I G. Howitz’ tilfælde foregik bisættelsen fra krematoriet på Nordre Fasanvej den 14. oktober. En frimenighedspræst foretog jordpåkastelsen. Det var G. Howitz’ efterfølger som ordstyrer for Københavns Logen, toldkontrollør Thanning, der skulle holde talen i kapellet. Det blev et tilfølsstykke. Blomster og kranse fra forretningsforbindelser strømmede til, og i dagspressen blev det bekendtgjort, hvad de havde sendt. Et godt eksempel

Alderdomsportræt af Georg og Ida Sophie Howitz. Efter hans pensionering flyttede parret fra tjenesteboligen ved gasværket ind i en herskabslejlighed i Helgolandsgade 15, 3. sal. Det var et lykkeligt ægteskab, trods uenighed i religiøse spørgsmål. Ida Sophie tilhørte Folkekirken, og efter sin død i 1917 fik hun en almindelig jordefærd i modsætning til sin ægtemand, der som teosof blev kremeret. Det var ganske ualmindligt i år 1900, og var yderst kontroversielt. Hans hustru blev boende i Helgolandsgade, Privateje.

ud af mange findes i Dannebrog, hvor Belysningsvæsenets Embedsmænd den 13. oktober offentliggør, at de “sender en stor Palmedekoration med Viftepalme grene og Buketter af Roser og Liljekonvaller til Etatsraad Howitz’

G. Howitz' diplom som æresmedlem af den Broderlige Arbejderforenings Hjælpeforening i 1879. Privateje

Jordefærd. Til Dekorationen, som udgaar fra K.K. Hofblomsterhandler Dina Schuldt & Ko., er vedhæftet hvide Silkemoirébaand med Guld-Signatur. Etatsraad Howitz' Lig vil blive brændt i Morgen".

Der var også journalister til stede ved bisættelsen. Folkets Avis giver den 15. oktober den mest udførlige beskrivelse under overskriften "En Teosofisk Begravelse". Her rapporteres bl.a.: "Familien, der vist ikke var ganske

enig med det Teosofiske Syn, den Afdøde havde på Livet, havde med stor Loyalitet bøjet sig for hans Ønske Og Howitz havde den Opfattelse, at hvis Mennesket kendte Reinkarnationen, da ville Livets Kampe være lettere at bære. "Livet er udødeligt, det er den Klippe. Hvorpå jeg bygger mit Liv", var de sidste Ord, Howitz havde sagt til Thanning, og herfra udgik Talen".

Da G. Howitz' enke Ida (født Pullich) i marts 1917 afgik ved døden i en alder af 92, blev hun kistebegravet og delte således ikke sin mands teosofiske synspunkter.³⁶

Professor Frantz Johannes August Carl Howitz fik opkaldt en vej efter sig. Hans storebror "Gasværks-Howitz" fik aldrig tildelt denne ære. Havde der ikke allerede været en Howitzvej på Frederiksberg, burde Gasværksvej have været opkaldt efter ham, ikke kun for at hædre ham, men til minde om dengang, han var med til at bringe gaslyset og teosofien til København.³⁷

-
1. Allan Tønnesen og Claus M. Schmidt: *København før og nu - og aldrig*, bind 12: Frederiksberg. 1991, 268.
 2. *Københavns Gasværker 1837-1932*. Udg. af Københavns Belysningsvæsen. 1932, 186-196.
 3. Som forrige, 372-373.
 4. Tilnavnet "Gasværks-Howitz" benyttes af nulevende efterkommere af G. Howitz' bror obstetrikeren Frantz Johannes August Carl Howitz. Det formodes, at dette var et tilnavn, der blev benyttet i folkemunde.
 5. Bent Ole Gram Mortensen. "Blålys og H. C. Andersen" i: *Juridiske emner ved Syd-dansk Universitet*. 2011, 12, afsnit 6 og 6.1 samt afsnit 8, 15. Findes på <https://www.sdu.dk>.
 6. H.C. Andersen: Gudfaders Billedbog. Trykt første gang i Illustreret Tidende 19.1.1868. *Her citeret efter H.C. Andersens Eventyr og Historier* bind 13. Odense 1954, 113.
 7. *Københavns Gasværker 1857-1932*. Udg. af Københavns Belysningsvæsen. 1932, 187-193.
 8. *Politiken*, 9.10.1900.
 9. Ch. Ambts privatarkiv (i privateje).
 10. Etatsråd Johan Christian Georg Howitz, født 19. oktober 1821, død 7. oktober 1900, i: *Ingeniøren* 1900, nr. 41, 305-306.
 11. Povl Vinding. *Dansk Teknik gennem hundrede Aar belyst i Levnedsskildringer*. 2. udg. 1941, 95
 12. Ole Hyldtoft: "Den lysende gas. - Etableringen af det danske gassystem 1800-1890. 1994, 31-34 er helliget G. Howitz.
 13. Som forrige, 32. Ole Hyldtoft oplyser ikke, hvorfra han har sine oplysningerne om Howitz' studieophold i Paris.
 14. Etatsråd Johan Christian Georg Howitz, født 19. Oktober 1821, død 7. oktober 1900, i: *Ingeniøren* 1900, nr. 41, 305-306. Der foreligger ingen dokumentation for, hvad den unge Howitz gjorde sig af tanker vedr. Februarrevolutionen 1848 i

- Paris. Hans handlinger senere i livet viser dog, at han var i besiddelse et socialt sindelag og forstod sine arbejders situation. Om dette var noget, der blev lagt i ham i 1848, er absolut muligt.
15. Ole Hyldtoft: "Den lysende gas". 1994, 8.
 16. *Københavns Vejviser* årene 1853-1859 (se "Kraks vejvisere" på adressen www.bibliotek.kk.dk): J. C. G. Howitz boede 1853-1854 i ejendommen Udenbys Klædebo Kvarter, Nørrebro 36 X 5 (gadenummer Smedegade 2). 1855-1858: Udenbys Klædebo Kvarter, Nørrebro 36 Y 3 (Wesselsgade 13 B, og Peblinge Dossering 24). I 1859 ses parret i embedsboligen på Vester Gasværk.
 17. *Københavns Gasværker 1857-1932*. Udg. af Københavns Belysningsvæsen, 380-381.
 18. DTU: "Isstens industrielle eventyr". Offentliggjort på internettet 1. nov. 2008; Niels- Henrik Topp: *Kryolitindustriens historie 1847 - 1990*. 1-2. 1990.
 19. Dan Rosbjerg: Colding, kolera og København, i: *Historiske meddelelser om København 2021*, 121-138.
 20. Det følgende bygger på *Københavns Gasværker 1857-1932*. Udg. af Københavns Belysningsvæsen. 1932, passim.
 21. Ole Hyldtoft: "Den lysende gas". 1994, 141.
 22. Gunnar Larsen: Myremalm og okker, www.lex.dk.
 23. Annette Buhl Sørensen: Innovativ ingeniør bringer lys over land, i: *DYNAMO. Danmarks Tekniske Universitet* maj 2012 nr. 29, 34-35.
 24. *Københavns Gasværker 1857-1932*. Udg. af Københavns Belysningsvæsen. 1932, 393.
 25. *Berlingske Illustreret Tidende*. 1. marts 1942 tillæg nr. 9 i anledning af 50-året for Gothersgades Elektricitetsværk
 26. René Dybdal: Anthroposophy in Denmark, i: *Western Esotericism in Scandinavia*. Leiden/Boston 2016, 43-48.
 27. Venligst oplyst af Den Danske Frimurerloges arkivar Peter Raabye.
 28. Den Danske Frimurerloges formål skrevet af bl.a. stormester Walter Schwartz på Logens hjemmeside ddfo.dk
 29. Medlemsdiplom og æresdiplom er i forfatterens besiddelse.
 30. David Simonsens Arkiv. Brevet dateret 25. maj 1893 findes på Det Kongelige Biblioteks Digitale samlinger som "Letter from Howitz, G. to Simonsen, David".
 31. René Dybdal: Theosophy in Denmark", i: *Wester Esotericism in Scandinavia*. Leiden/Boston 2016, 554-555. Tinne Vammen: Johanne Meyer, i: *Dansk Kvindebiografisk Leksikon*, bind 2. 2001, 557-559.
 32. *Teosofisk Tidsskrift* 1894 s. 255. I Sverige havde den teosofiske bevægelse langt flere tilhængere end i Danmark. I 1893 blev Teosofisk Samfund i København stiftet som en afdeling af Teosofisk Selskabs skandinaviske sektion.
 33. Johanne Meyer: *Kvindebladet "Det vi vil"*. Årgang 7 nr. 22. 3. juni 1894. 85-86. Her beskrives Annie Besants korte besøg i København.
 34. *Ringsted Folketidende* 20.11.1894.
 35. Landsforeningen Liv&Død. *Ligbrændingens historie*. Findes på <https://livogdoed.dk>. Temaer-Ligbrændingens historie.
 36. Programmerne for G. Howitz bisættelse og Ida Howitz jordefærd er i forfatterens besiddelse.
 37. Tak til Frantz Christopher Andreas Howitz, Carl-Johan Howitz, Peter Howitz, Daniel Henschen, Klaus Thiesen, Søren Ingvar Nielsen og Peter Raabye i forbindelse med affattelsen af artiklen.

Fra en tjenestebolig i Prinsens Palæ i 1880'erne

■ Af Ulla Kjær

I 1899 udarbejdede to museumsinspektører ved Nationalmuseet en manual til, hvordan et museum skulle indrettes. Blandt deres vigtigste pointer var, at et museums succes beror på fire grundhensyn, nemlig, at de udstillede genstande ses under de bedst mulige lysforhold, at de vigtigste af disse genstande er de bedst eksponerede, at det er let at finde den rigtige vej gennem udstillingsrummene og endelig, at besøget er så lidt trættende som muligt.¹ Små 125 år senere ville der være tilkommet nogle tvungne hensyn som klimastyring og tyverisikring, men udstillingstankerne ville i bund og grund være de samme. Det museum, der var udgangspunktet for 1899-manualen, var til gengæld meget anderledes end det, der står i dag. Selv om museet led under solide pladsproblemer, var knap en fjerdedel af dets samlede areal nemlig optaget af mødelokaler, værksteder og tjenesteboliger, hvor fem af institutionens ansatte levede med deres koner, børn og tjenestepiger. En række børn voksede op i dette lille særsamfund, hvor historien nærmest indgik i familien, og heldigvis har en af dem, den senere forfatter Knud Steffensen, fastholdt sine erindringer i form af en serie øjebliksbilleder af museet set fra en helt anden synsvinkel end hensynet til genstandene og deres formidling.

Da museumsinspektør Victor Hermansen (1894-1960) i 1938 samlede materiale til en bog om en af Nationalmuseets hovedskikkelser, Christian Jürgensen Thomsen (1788-1865), spurgte han en søn af museumskonservatoren i anden halvdel af 1800-tallet, om han kunne viderebringe nogen oplysninger om Thomsen. Den adspurgte, forfatteren Knud Steffensen (1873-1947), var født otte år efter Thomsens død, og havde derfor ingen personlig erindring om den berømte museumsmand. Han kunne til gengæld fortælle om en mere ukendt

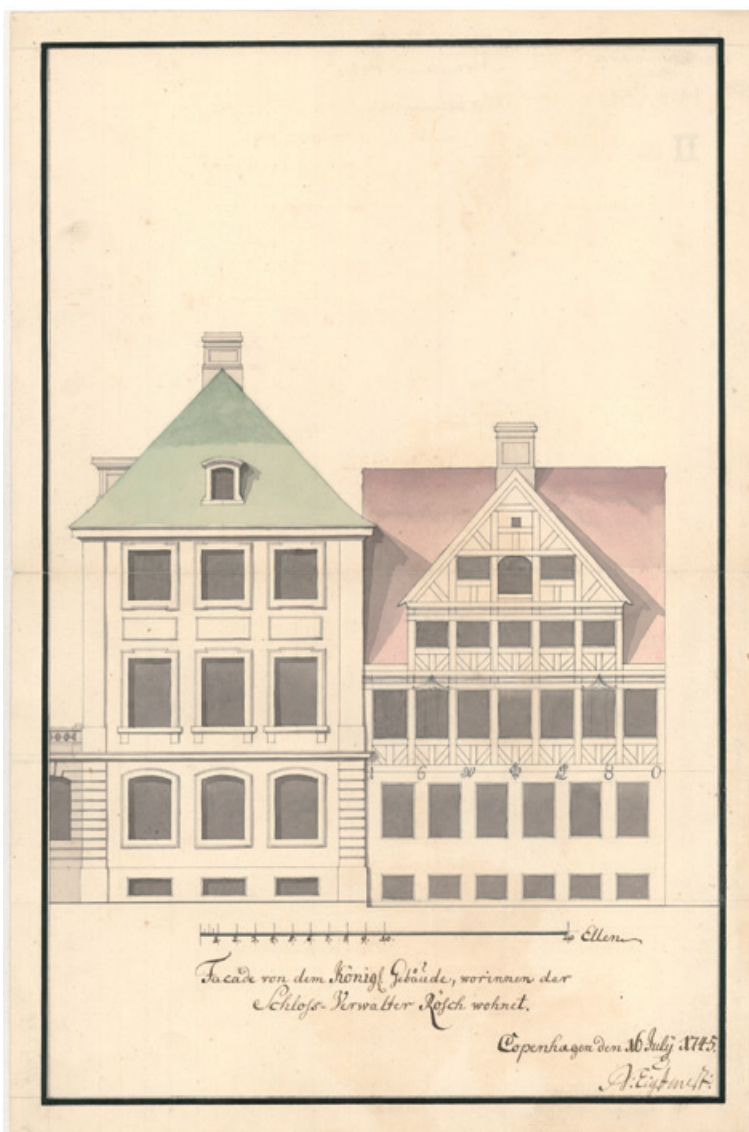
Kunstnerparret Rach & Eegberg har ca. 1747 gengivet det nyopførte Prinsens Palæ i serien af prospekter af fortrinsvis københavnske motiver. Kunstnerne udstyrede ofte deres motiver med farver, der ikke var helt korrekte, men vi ved, at palæet var overstrøget med lys oliefarve. Gengivet efter kopi på Nationalmuseet.

side af Nationalmuseets historie, nemlig om, hvordan det var at bo i museets bygning, mens der endnu var tjenesteboliger, og mens det samlede museum stod i sin første skikkelse; den som Thomsen havde givet det. Hermansen synes aldrig at have gjort brug af dette materiale, der derfor hermed kan publiceres for første gang.²

I Knud Steffensens barndom havde Nationalmuseet, eller indtil 1892 Det kongelige Museum for Nordiske Oldsager (Oldnordisk Museum), til huse i det såkaldte Prinsens Palæ på hjørnet af Frederiksholms Kanal og Ny Vestergade i København. Prinsens Palæ er fortsat en væsentlig del af museets københavnerdomicil. Men de fleste af udstillingerne rummes i dag i en tilbygning fra 1929-38.³

Den oprindelige bygning var blandt de første, der rejste sig, da et nyt opdæmmede område syd for den kongelige residens var blevet afvandet og i 1681 stod klar til at blive bebygget. Bygherren var en af byens driftigste købmænd, Gysbert Wigand Michelbecher, og hans hus var et imponerende, lukket firfløjsanlæg med god plads til varer og så overdådigt udstyrede beboelsesrum, at bygningen i 1716 blev udvalgt som logi for landets officielle gæst, zar Peter den Store af Rusland. Otte år senere indledte Frederik IV en gennemgribende ombygning af det gamle Københavns Slot og købte den fornemme gård på den anden side af kanalen som aflastningsbolig. Det oprindelige anlæg blev øget ved at begge de fløje, der dannede hjørnet mod Frederiksholms Kanal og den nuværende Ny Vestergade, blev forlænget; den første blot med en mindre bygning, den sidste med en lang række lejevåninger. Hertil kom en gennemgribende modernisering ved arkitekt J.C. Krieger. Men i denne udgave stod palæet kun i ti år. Så lod Frederik IV's søn og efterfølger Christian VI faderens ombyggede slot rive ned til fordel for et helt nyt – og så blev der for alvor brug for palæet, der med Laurids de Thurah som arkitekt blev ændret til kongelig residens.⁴

Da det nyopførte Christiansborg nogenlunde stod færdigt, og det i 1743 havde fået en direkte forbindelse over Frederiksholms Kanal med den fornemme Marmorbro, blev arkitekt Nicolai Eigtved bedt om at lade palæet indrette til bolig for kronprins Frederik (V) og dennes hustru. Bygningen var nu tres år gammel, og kongen ønskede, at den i stedet for at fremstå med lige høje facader skulle opbygges som et moderne, fransk bypalæ med en lav portfløj, et gårdparti eller en såkaldt "cour d'honneur", og bag ved denne en fløj med repræsentationslokaler. Det lå i Eigtveds kommission, at så meget som muligt af den nye bygning skulle baseres på den gamle, og længen langs Ny Vestergade og kældrene under det meste af fløjen langs Frederiksholms Kanal blev derfor efterladt stort set urørte, de sidste under den nye portfløj. De to sidste fløje blev revet ned til fordel for to nye, hvoraf kun den bagerste, fløjen modsat portfløjen, delvist blev placeret på samme sted som den nedrevne. Den nye sidefløj modsat Ny Vestergade-længen blev til gengæld lagt vinkelret på den del af fløjen langs Frederiksholms Kanal, som var blevet føjet til i 1720'erne. Med denne manøvre blev anlæggets oprindeligt kvadratiske plan trukket ud til et rektangel og facaden ud imod Frederiksholms Kanal gjort et godt stykke længere. Allerede i 1754 blev denne facade endnu længere, idet det blev besluttet at inddrage en lille, tilstødende slotsforvalterbolig i palæet.

Slotsforvalterboligen med nordre fløj af Palæet tegnet af Nicolai Eigtved i 1745. Huset bærer årstallet for det oprindelige hus fra 1680, og det hørte dermed til de ældste dele af bebyggelsen i Frederiksholmskvarteret. Tegning i Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Nationalmuseet.

Den var kun lidt dybere end portfløjen, og i planen kom den derfor bare til at fremstå som en lille knast. Men set fra Frederiksholms Kanal blev den et imponerende syn. Thurah, der stod for ombygningen, havde ført det lille hus op i højde med Eigtveds palæ og givet det en lignende facade.

Christian VI's død i august 1746 betød, at kronprinseparret kun nåede at bo godt et år i det nye palæ. Det blev herefter overladt til Christian VI's svigerinde grevinde Sophie Caroline af Ostfriesland og efter hendes død til Christian VII's søster Louise i anledning af hendes bryllup med fætteren Carl af Hessen i august 1766. Det unge par havde kun fast bopæl i palæet i et lille år, men synes fortsat at være kommet der, også selvom bygningen i de følgende år mest blev brugt til lejligheder for embedsmænd knyttet til centraladministrationen som f.eks. regeringslederne J.F. Struensee og Ove Høegh-Guldberg samt overbygningsdirektør C.F. Hansen. I 1700-tallets sidste år blev palæets riddersal taget i brug som atelier for hofkunstnere som Nicolai Abildgaard og Jens Juel. Men i februar 1794 blev Christian VI's stolte Christiansborg flammernes bytte, og flere institutioner med adresse på slottet blev hjemløse. Det gjaldt blandt andet Højesteret, som derfor rykkede over kanalen og kom til at råde over riddersalen og de tilstødende lokaler i det kongelige palæ frem til 1854.

På initiativ af historikeren Rasmus Nyerup og teologen Friedrich Münter blev der i 1807 oprettet en kommission af sagkyndige mænd, som fik den treleddede opgave at indsamle og formidle oplysninger om oldsager og mindesmærker, at udpege de monumenter, der burde fredlyses, og at virke for et statsmuseum til offentlighedens nytte.⁵ Dermed skrev Danmark sig ind i de fælleseuropæiske strømninger, hvor befolkningstilvækst, øget produktivitet og tekniske fremskridt både førte til ændringer af landskabet, et nyt verdenssyn og en ny erkendelse af menneskets rolle. Hævdvundne institutioner som kirke og konge blev udfordret, og samtidig med, at mange historiske spor blev truet af de nye samfundstrukturer med nye bebyggelser, nye opdyrknings- og nye transportveje, blev der mere end nogensinde brug for historien som en garanti for menneskets levedygtighed og fortsatte eksistens. Det er blevet hævdet, at der i 1700-tallets slutning opstod to virkelige nyskabelser: den kunstige have-ruin og det moderne museum som det private, henholdsvis offentlige udtryk for ønsket om at skrive sig selv og sin egen historie ind i traditionen.⁶ Selv om oprettelsen af statsmuseet kun var en mindre del af oldsagskommissionens opdrag, blev etableringen af en offentlig tilgængelig genstandssamling, det

senere Nationalmuseum, almindeligvis set som hovedresultatet af dens arbejde. Også selv om museet både havde og har et ansvar for monumenter rundt omkring i hele landet.

De genstande, der fra begyndelsen af 1800-tallet blev samlet ind med museet for øje, blev i de første 25 år udstillet på bibliotekssalen over Trinitatis Kirke i København og derpå overført til det nybyggede Christiansborg Slot. Nyerup havde som sekretær for oldsagskommissionen indtil sin afgang i 1816 haft ansvaret for denne samling, men hans efterfølger, Christian Jürgensen Thomsen, fik i de følgende årtier yderligere en række samlinger under sig, nemlig udløbere af det kongelige kunstskammer, som Frederik III havde oprettet, men som var blevet opløst i 1824: den etnografiske samling, mønt- og medaljesamlingen, antikkabinettet og det kongelige billedgalleri. I 1845 døde C.F. Hansen, og den etnografiske samling rykkede ind i hans lejlighed i den lange Ny Vestergade-længe af, hvad Thomsen omtaler som "Prinsens Pallads". Med denne forløber blev det ved enevældens afskaffelse i en bekendtgørelse af 30. maj 1849 slået fast, at "til opbevaringssted for Statens Samlinger og Musæet bestemmes derhos Palaet i Kalleboderne".⁷

Palæet over for Christiansborg Slot havde på dette tidspunkt haft flere forskellige betegnelser. Efter at være blevet overtaget af kongen i 1724 blev det som oftest omtalt som 'det kongelige palæ', men fra 1794, da kongefamilien efter Christiansborgs brand flyttede ind i palæerne på Amalienborg, fik det gamle kongelige palæ det nye, stedsspecifikke, men ikke særligt præcise navn "Palæet i Kalveboderne". Da Louise og Carl af Hessen overtog palæet i 1766, havde det dog kortvarigt fået betegnelsen "Prinsens Palæ" efter Carl, og dette navn bevarede en vis aktualitet, både fordi Louise og Carl fortsat besøgte København, og fordi de fik en central betydning for det danske kongehus. Ud over at blive svigerforældre til Frederik VI (1768-1839, regent og sidenhen konge fra 1784), blev de nemlig morforældre til den senere Christian IX (1818-1906, konge fra 1863).⁸

Den næste samling efter den etnografiske, der blev opstillet i palæet, var antikkabinettet. I 1851 fik Thomsen opfyldt et af sine største ønsker, nemlig at få de lidt spredte genstande i denne gruppe suppleret med den store og udsøgte private samling af antikker, som Christian VIII havde efterladt sig. Straks herefter begyndte indretningen af de rum, som Thomsen havde reserveret til antikkabinettet dels i portfløjen til venstre for midterporten set fra Frederiksholms Kanal, dels i stueetagen af den del af Ny Vestergade-

længen, der lå nærmest kanalen. De næste par år blev lidt problematiske. Kongen havde brug for de rum på Christiansborg, hvor oldsagskommissionens samlinger stod, men Prinsens Palæ var fortsat fyldt med lejligheder beboet af hofembedsmænd, og Højesteret lagde fortsat beslag på de centrale rum i palæets repræsentationsfløj. Thomsen var selv flyttet ind i en lejlighed, der optog hele førstesalen af Thurahs tilbygning samt et par tilstødende rum i den sidelænge, som Eigtved havde bygget fra ny.⁹ I den samme del af palæet fik Thomsen også indrettet bibliotek, arkiv og arbejdsrum, hvor skræddere, snedkere og guldsmede syslede med forskellige genstandes restaurering. Men resten af anlægget krævede også en del arbejder. Lejligheder skulle ændres til museumsrum, der skulle opsættes brandmure ud imod naboejendommene i Stormgade og etableres indbrudssikre bokse, og det krævede en særbevilling fra Rigsdagen, før arkitekten, M.G. Bindesbøll, endelig kunne komme i gang. I kolerasommeren 1853 blev rummene på første og anden sal i Ny Vestergade-længen tættest på Frederiksholms Kanal indrettet til den kobberstiksamling, som i 1835 var udskilt fra Det kongelige Bibliotek, og fra det følgende år fulgte så opstillingen af samlingerne fra oldtiden, middelalderen og renæssancen i palæets repræsentationsfløj.

I sommeren 1855 var hele Prinsens Palæ endelig forvandlet til et museum. En sidste samling, mønt- og medaljesamlingen, kom til to år efter Thomsens død, i 1867. Men på dette tidspunkt var der allerede ved at blive sat spørgsmålstegn ved det nyindrettede palæ som sæde for landets vigtigste samlinger. I 1859 brændte Frederiksborg Slot og uerstattelige skatte gik tabt. Det satte fokus på, at det nye museum ikke alene selv rummede brandbare varmekilder, men at det var anbragt klos op ad en række privatboliger med lignende faciliteter. J.J.A. Worsaae (1821-85), der fra 1847 sekunderede Thomsen som ansvarlig for de antikvariske mindesmærker, og som i 1866 fulgte ham som direktør, foreslog hele museet indrettet i garderkasernen på hjørnet af Gothersgade og Øster Voldgade i København, og denne tanke blev atter taget op af en kommission, der i 1879-83 drøftede lokaliseringen af en lang række statslige institutioner. Men i efteråret 1884 brændte det andet Christiansborg. Det havde huset flere af de omdiskuterede institutioner, blandt andet det oprindelige kongelige billedgalleri, og de var nu hjemløse og krævede øjeblikkelige løsninger.

I de samme år opstod endnu en samling af national relevans, nemlig et folkemuseum med genstande fra den danske bondekultur fra især

17-1800-tallet, og dette museum for interiører blev straks fulgt af et for eksteriører, det senere Frilandsmuseum. Folkemuseets stifter, Bernhard Olsen, ville gerne have sine bondestuer inkorporeret i planerne for genopbygningen af Frederiksborg Slot, men Worsaae mente, "at sligt umuligt vilde kunne passe ind i et dansk Versailles" og at samlingen måtte finde andre rum, "indtil et nyt Nationalmuseum i Kbhvn kan optage ogsaa Stuerne som en ordentlig Repræsentation af Bondestandens Vilkaar". Pudsigt nok fik ogsaa denne samling sit første mere permanente sted på Trinitatis kirkeloft. Men både Folke- og Frilandsmuseet blev tænkt med ind i Worsaaes fortsatte ønske om et samlet museumsmiljø i området omkring Rosenborg. Hans pludselige død i august 1885 sendte dog ogsaa den ellers fremskredne ide i graven, og i de følgende år blev der givet mange og meget forskellige forslag til Nationalmuseets fremtid.¹⁰ I 1899 fik Frilandsmuseet en blivende plads i Lyngby. Samme år faldt et lovforslag om at udvide Prinsens Palæ med en fløj langs Stormgade af samme længde som fløjen langs Ny Vestergade. Da der ikke kunne opnås enighed, blev det bestemt, at valget mellem en udbygning af det bestående og en nybygning skulle afvente en tilbundsående behovsanalyse.

Derpå gik museets folk i gang med at tælle og måle genstande og oplyste de krav, der måtte stilles til et moderne museum. Udover de veldisponerede udstillingsrum med de fleksible lysforhold skulle der ifølge de ovennævnte inspektørers manual være hvilepladser med luft i form af loggiaer og lignende; der skulle være garderober, toiletter, butik og restaurant og mulighed for fuldstændige omflytninger. De administrative behov omfattede kontorer, arkiver og biblioteker, et fotoatelier, magasiner, vareelevatore og en brandsikker konserveringsafdeling. Men endnu en række år gik, før det i 1929 som en konsekvens af en da tre år gammel landsindsamling til fordel for "en værdig Løsning af det for Nationen betydningsfulde Spørgsmaal om Nationalmuseets Fremtid" lykkedes at indlede en udbygning af Prinsens Palæ, som inddrog hele karréen fra Frederiksholms Kanal til Vester Voldgade. Arbejdet, som blev ledet af arkitekt Mogens Clemmensen, betød, at beboelseshusene langs både Stormgade og Vester Voldgade måtte lade livet, men blev gennemført, så store dele af de stående bygninger blev inddraget i nybygningen.

Med Nationalmuseets store udbygning 1929-38 forsvandt ikke blot de mange beboelseshuse, men ogsaa den have bag blokkene, som Knud Steffensen beskriver, og som på dette tidspunkt nok har været et af de større grønne partier i området inden for de gamle volde. Hans beretning om dette

Haven bag palæet fotograferet i 1928. Fra venstre ses skorsten, varmecentral (den tidligere dampkedelbygning), og videre nordsiden af baghuset til Stormgade 17, der indtil 1894 rummede Overformynderiet. Til højre ses bagsiden af bebyggelsen Stormgade 15, 13 og 11. Baghuset i nr. 13 var trukket en smule tilbage fra skellet. Fotografi af SB i Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Nationalmuseet.

åndehul suppleres af en samtidig, men unægtelig mere tør skildring ved kunsthistoriker F.J. Meier, der i 1878 besøgte billedhuggeren Ferdinand Edvard Ring i hans atelier i haven. Meier bemærkede, at københavnernes næppe kendte denne have, men at dette hverken var til skade for dem eller for stedet. Efter hans mening var haven nemlig, fremgik det, ret kedelig: “Der er Græsplainer, høie og gamle Træer og en Hund i et Hundehus. Forhen var der ogsaa en blaa eller graa Ræv, maaske er den forjaget af den nys nævnte Hund, maaske er den der endnu, det vide vi ikke, og det ligger der ogsaa mindre Vægt paa”.¹¹ Knud Steffensen nævner meget rigtigt, at Ring lejede atelieret i haven. Billedhuggeren boede nemlig ikke her, men i den nu forsvundne Holmensgade (svarende til den nuværende gade Bremerholm). Til gengæld synes han at

have blandet lidt rundt på husene i Stormgade i sine erindringer om beboerne i deres baghuse. Proletariatet boede i nr. 15 og 17, skriver han, men nr. 17 var 1869-94 sæde for Overformynderiet, og det "gamle Vrag af Hankøn", som han placerer hér, boede i 1878 – og kun i dette ene år – i nr. 13, hvorefter han synes at være flyttet hen i kælderen i nr. 7. Det fulde navn på denne mand, som levede 1836-90, var Just Johan de Sage de Fontenay. Han havde været soldat i Vestindien og var uddannet snedker, men har i øvrigt ikke gjort sig nævneværdigt bemærket.¹²

De interiører, som Knud Steffensen kendte, blev stående ved udbygningen og eksisterer den dag i dag, hvor de fungerer som kontorer for museets direktør og hans stab, samt for det personale, der er knyttet til henholdsvis antiksamlingen og det gamle oldnordiske museum, i dag enhederne for hhv. Danmarks og Middelhavslandenes Oldtid samt Middelalder, Renæssance og Numismatik.

I hovedparten af den tid fra 1870'erne slutning og cirka ti år frem, som Knud Steffensens beskrivelse gælder, rummede Prinsens Palæ mindst fire tjenesteboliger. Det synes logisk, at også museets portner boede fast på sin arbejdsplads, og da vel i portfløjens kælder til højre for porten set fra Frederiksholms Kanal, hvor i al fald portnerstuen befandt sig. Ifølge den årligt udgivne Kraks Vejviser for perioden 1873-89 var der kun i 1886 en portner på adressen Frederiksholms Kanal 12, "Prindsens Palais", men Folketællingen understøtter Steffensens oplysning og fortæller også, at den da over 50-årige portner i 1880'ernes begyndelse blev gift.¹³ Det er sandsynligvis portneren, der har udfyldt de stadig bevarede notesbøger med tal på alle de besøgende, og sikkert også ham, der har sørget for at formidle almene oplysninger om forholdsregler ved rotteplage, særlige besøgende, ændrede åbningstider etc., i form af små beskrevne papbrikker til ophængning ved indgangen.¹⁴

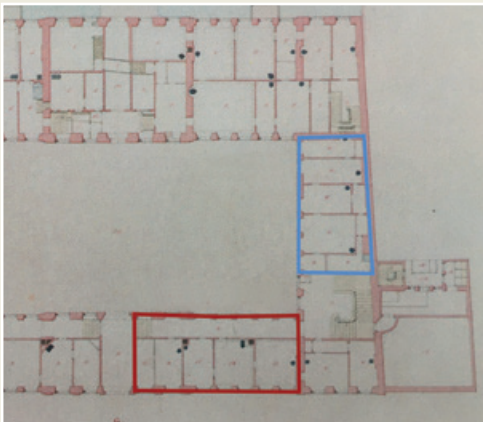
I Knud Steffensens barndom var museets direktør ikke blandt beboerne i palæet. Worsaae, som ved Thomsens død overtog den samlede ledelse af det oldnordiske museum og beholdt den til sin død tyve år senere, var nemlig fra 1858 også inspektør for den kongelige kronologiske samling på Rosenborg Slot og havde en tjenestebolig dér. Da han blev direktør for det oldnordiske museum, blev hans titel som inspektør på Rosenborg dog ændret, så han blev direktør begge steder. Både denne status og tjenesteboligen på Rosenborg gik i arv til hans efterfølger som direktør for museet i Prinsens Palæ, nemlig Christian Frederik Herbst (1818-1911).

I palæet boede til gengæld fire direkte samlingsansvarlige. Deres lejligheder udfyldte sammen med fælles administrationer portfløjen til højre for porten set fra Frederiksholms Kanal, den sidelænge, som Eigtved havde opført fra ny, og den knast, som Thurah havde føjet til. Portfløjen var fra første færd indrettet med en række indbyrdes forbundne værelser ud imod Frederiksholms Kanal og en bred stengang ind imod palægården, og de værelser, der lå til højre for porten, var på Knud Steffensens tid indrettet som tre soveværelser, en daglig- og en spisestue. I denne lejlighed, som var suppleret med et køkken, et brænderum, et spisekammer og et værelse til pigen i kælderen under den oprindelige sidefløj, boede inspektøren for den etnografiske samling, Carl Ludvig Steinhauer (1816-97).¹⁵ Han var oprindeligt uddannet typograf, men havde under en studierejse i Paris i 1842 mødt Thomsen, og det var blevet et vendepunkt i hans liv, idet Thomsen havde set hans potentiale og ansat ham som assistent. De to mænd delte i udstrakt grad idealer, og Thomsen havde gerne set Steinhauer som sin efterfølger i direktørstolen. Dette blev ikke tilfældet, men Steinhauer varetog sin gerning som museumsinspektør indtil 1892, da han blev 75. I hans sidste år boede hans assistent ved samlingen, Kristian Bahnson, også i palæet.¹⁶ Af uvisse årsager fik Bahnson en højere grundløn end Steinhauer, der selv med et tillæg var den lavest lønnede af de fire direkte samlingsansvarlige.¹⁷

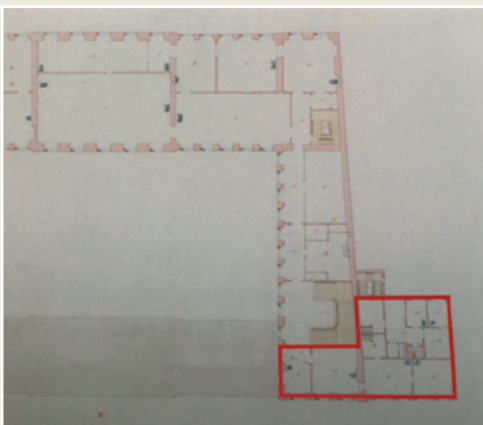
Eigtveds sidelænge var bygget direkte op imod privathusene i Stormgade, og den havde derfor kun vinduer ud imod palægården. I denne sidelænges stueetage boede inspektøren for kobberstiksamlingen, Christian Adolph Frederik Strunk (1816-88). Han var ligesom Steinhauer begyndt i et helt andet fag, nemlig kirurgi, men valgte i 1837 selv at holde op og blive assistent hos Thomsen. Han viste rundt i samlingerne, fik efter nogle år ansvaret for museets arkiv og blev efter endnu nogle år også assistent ved malerisamlingen på Christiansborg. Dertil kom, at han fungerede som assistent for numismatiker og sprogforsker Carl Ludvig Müller (1809-91), der efter Thomsens død fik ansvaret for dels mønt- og medaljesamlingen, dels antikabinettet

Etageplaner med markering af de enkelte lejligheder, der er omtalt i artiklen. I stuen udnyttede lokaler i det oprindelige Prinsens Palæes nordlige del. På 1. og 2. sal var også lokaler i den tidligere slotsforvalterbolig inddraget til lejligheder. Som andetsteds i byen boede man tæt. Tegning ved Arne Grinder-Hansen efter forlæg af Ulla Kjær.

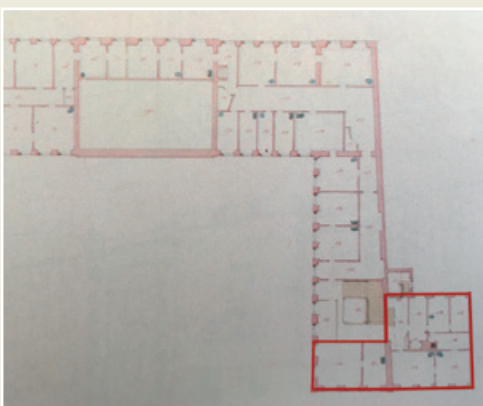
Stue
Strunk
Steinhauer

1. Sal
Herbst

2. Sal
Steffensen

og sidenhen også blev inspektør ved Thorvaldsens Museum.¹⁸ Müller er ikke nævnt i Knud Steffensens manuskript, om end han kun boede få minutters gang fra Prinsens Palæ, nemlig i Vester Voldgade 109. Til gengæld omtales Müllers søn Sophus Müller (1846-1934), der fra 1880 var assistent ved museet og fra 1892 en af dets direktører. Han delte indtil sit giftermål i 1881 fortsat adresse med faderen og flyttede efter fem år i Colbjørnsensgade til Prinsens Palæ.¹⁹ Det sidste synes dog ikke at have haft teenageren Knud Steffensens interesse. Et kuriosum er, at den driftige muremester Christian Peter Wienberg, der varetog de bygningsmæssige tiltag i Prinsens Palæ fra han i 1866 flyttede til København, også boede i Vester Voldgade 109.

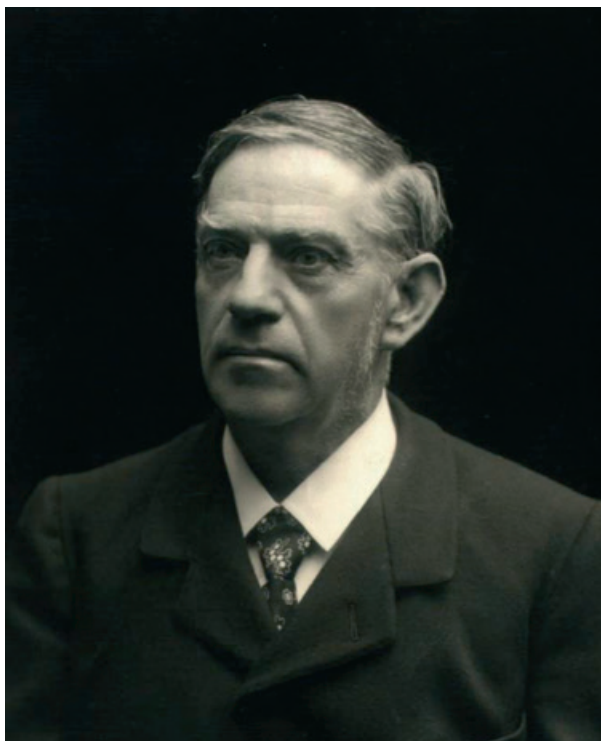
Den lejlighed, som Sophus Müller overtog i 1886, var indtil da beboet af inspektøren for oldtids- og middelaldersamlingerne samt for mønt- og medaljesamlingen, Christian Frederik Herbst (1818-1911).²⁰ Han havde også indledt sin museumskarriere som en af Thomsens assistenter, i øvrigt efter at have studeret jura i et par år. Blandt hans rigt varierede indsatsområder var flere vigtige udgravninger, blandt andet af Jellinghøjene i 1861; han sikrede Thomsens samling af middelaldermønter til museet og var blandt de første, der publicerede overvejelser om konservering.²¹ Efter Worsaaes død overtog han dennes embeder som direktør for museerne både i Prinsens Palæ og på Rosenborg og flyttede også ind i embedsboligen sidstnævnte sted. Hans og altså sidenhen Müllers lejlighed i Prinsens Palæ var den, som var blevet indrettet til Thomsen, og som omfattede hele førstesalen af Thurahs tilbygning samt et par tilstødende rum i den sidelænge, som Eigtved havde bygget. Den del af sidelængen, der lå lige over Strunks lejlighed, havde fra første færd været inddelt i to store, indbyrdes forbundne forgemakker, men nu var der tilføjet en gang, så de kunne bruges uafhængigt af hinanden, og de var så nu reserveret til Videnskabernes Selskab, Landhusholdningsselskabet og fra 1872 også Det kongelige nordiske Oldskriftselskab.²²

Ligesom i Thomsens tid var der i hjørnet med tjenesteboligerne også indrettet fællesfunktioner som arkiv og bibliotek. Disse funktioner optog stueetagen af Thurahs tilbygning, mens de konserveringsmæssige tiltag sandsynligvis har været samlet på anden sal. Her fandtes nemlig en tjenestebolig af samme udstrækning som Herbst's, og her boede palæets chefkonservator og fra 1872 også dets forvalter, Knud Steffensens far Valdemar Frederik Ove Steffensen (1836-1912). Måske var rummene i sidefløjen over Strunks lejlighed og de tre selskabers rum reserveret til magasiner og værkstedsfunktioner.

Christian Frederik Herbst (1818-1911) var en af samtidens betydeligste museumsfolk, og i perioder tilknyttet Møntkabinettet, Oldsagskommissionen, Museet for de Nordiske Oldsager og Antikvarisk-Topografisk Arkiv samt samlingerne på Rosenborg Slot. Han boede i lejligheden på 1. sal frem til 1886, da den blev overtaget af Sophus Müller. Ved hans sølvbryllup i 1885 fik han en guldmedalje med sit portræt, udført af H. Olrik og F. Schmalfeld. Fra: Biografier. Danmarks middelalder og renaissance. Inspektører og redaktører 1838-2010. Red. af Jørgen Steen Jensen. 2010.

Som det fremgår af Knud Steffensens erindringer havde hans far – i al fald indtil Christiansborgs brand i 1884 – således et konserveringsværksted i palæets repræsentationslænge ud imod haven, måske det hjørnerum, der, som det ses på en opmåling af palæet fra omkring 1849, kunne nås ad en gang direkte fra Steffensens lejlighed og igennem sidefløjen. Steffensen var vokset op i København som søn af en møller og en mel- og grynhandler.²³ Hans uddannelse og vej til museet er uvis. Men sønnen oplyser, at hans fars embedsperiode strakte sig fra udgravningerne i Jelling til undersøgelsen af

Palæforvalter V.F.O. Steffensen (1836-1912) beboede med sin familie lejligheden på 2. sal. Han var tillige museets konservator, og mange betydningsfulde fund gik gennem hans værksted. Uden for museets mure arbejdede han især i kirker og på herregårde. Fotografi o. 1890-1907. Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Nationalmuseet.

Peder Schumacher Griffenfelds kiste i Vær kirke ved Horsens, altså fra 1861 til 1907.²⁴ Disse mange årtiers indsats for museet har sat sig spor. Talrige beskrivelser af genstande på Nationalmuseet nævner, at de er sat i stand af “Konservator Steffensen”.

Som nævnt havde Steinhauer køkkenfaciliteter og pigekammer i kælderen under sin lejlighed. De tre andre tjenesteboliger kan tilsvarende have haft køkkener i kældrene under sidelængen og/eller Thurahs tilbygning. Beboerne af pigekammerne er ikke nævnt i vejviserne, men Folketællingerne (se

Beboerne i Valdemar Steffensens lejlighed på 2. sal i Palæets nordre fløj kunne glæde sig over en smuk udsigt over Frederiksholms Kanal, Marmorbroen og Ridebanen. Det var også her fra familien Steffensen opdagede røgen, der udviklede sig til det 2. Christiansborgs totale ødelægelse. Fotografi: Ulla Kjær, 2022.

bilag side 92) godtgør, at hver af de tre museumsinspektørfamilier i 1880 havde én tjenestepige og konservatorfamilien to og i 1885 alle sammen kun én. Fra omkring 1880 synes der at have eksisteret endnu en tjenestebolig i Prinsens Palæ. I 1880 boede der en gangkone Johanne Hansen i kælderen i sidehuset, og fra i al fald 1882 delte hun boligen med en søn, kontorist Lauritz Hansen. Men ingen af disse to figurerer i Knud Steffensens erindringer, og det vides ikke, om de var knyttet til museet eller lejede sig ind hos en af dets tjenestemænd.²⁵

Victor Hermansen fik aldrig udgivet den bog om Thomsen, hvortil han havde samlet materiale, lige siden han i 1938 blev ansat som museumsinspektør ved Nationalmuseets 2. afdeling (middelalder- og renæssanceafdelingen). Men hans forfatterskab blev ikke desto mindre stort. Han udgav Worsaaes erindringer, en lang række artikler om museumsverdenens historie, om Nationalmuseets bygningsmæssige rammer, om kirker og om kulturhistorie og topografiske emner i specielt Københavnsområdet samt i Ribe. Det ville have glædet ham, at det materiale, han ikke selv nåede at bruge, kunne komme andre til gavn.

Renskrift af Knud Steffensens håndskrevne manuskript, ved Victor Hermansen:

I Sommeren 1938 søgte jeg Forbindelse med Konservator Steffensens Efterkommere for at prøve, om de skulle have nogle Minder om C.J. Thomsen.

Frk. Jytte Steffensen og en Broder bor i Kingosgade 15, men kunde ikke fortælle noget af Betydning. Derimod traf jeg dér en anden Broder – alle tre er Børn af Konservatoren – Forfatteren Knud Steffensen, som var en udmærket Beretter. Da jeg bad ham selv skrive sine Erindringer ned – det ville blive langt bedre end mit Referat efter Hukommelsen – kviede han sig først lidt derved, men i Juni-Juli 1938 fik jeg en Række værdifulde Oplysninger fra ham, som jeg her med en let Retouche har afskrevet.²⁶ Til sammenligning vedlægger jeg mit eget Referat af det, han fortalte mig om C.J. Thomsen og H.C. Andersen.²⁷

V. Hermansen

Forskellige Oplysninger om det gamle Prinsens Palais og Personer, som har været knyttet dertil – før 1890. Af Knud Steffensen (nedskrevet 1938)

Lad os besøge det gamle Prinsens Palais, før den Tid da det officielt blev udnævnt til Nationalmuseet. Dengang – altsaa inden 90'ernes Begyndelse – kaldtes det blot Oldnordisk Museum, anbragt i Hovedbygningen, samt Etnografisk Museum, hvis Facade vendte ud imod Ny Vestergade. I Pavillonbygningen, tilvenstre for Porten, fandtes Mønt- og Antiksamlingen. Det er dog ikke disse Samlinger, Besøget nu gælder. Portneren – thi man kan ikke komme ind i Palæet uden at ringe paa – aabner for os. Han er i kongeligt rødt

Stengangen set mod den del af Palæets forbygning, der i 1870'erne hørte til den lejlighed, hvor museumsinspektør ved den Etnografiske Samling, Carl Ludvig Steinhauer, boede med sin familie. I baggrunden ses døren ned mod Palæets hovedindgang. Fotografi: Ulla Kjær, 2022.

Liberi med sort tokantet Hat og frembyder et ærefrygtindgydende Indtryk. I 70'erne og 80'erne hed denne brave Cerberus Madsen²⁸, han talte et uforfalsket Sjællandsk, og den i Kælderen anbragte Portnerstues Vægge talte mindst lige saa drabeligt som han selv om alle de Batailler, han som Landsoldat havde deltaget i, baade i den glørværdige 48- og den bitre 64-Krig. En Del naivt Praleri var der nok i hans Krigsberetninger, som naar han f.Ex fortalte, at han med de bare Næver greb en forbisusende tysk Granat og derved frelste Livet for et Utal af Mennesker! Men de voldsomt kolorerede Skillingsbilleder med Bombeeksplosioner og hidsige Bajonetkampe paa Portnerstuens Vægge vidnede yderst troværdigt om, hvor varmt det var gaaet til ved Bov, Frederits, Dybbøl og Als. Madsen var maaske lidt i Slægt med Jacob von Thyboe, men havde under alle Omstændigheder det misundelsesværdige Træk fælles med

ham, at han "kunde komme Folk til at le". Forøvrigt vilde det være uretfærdigt at tvivle om den brave Portner Madsens ægte Heltemod, hans Ansigt var næsten oversaaet med sort Krudtstænk, aflejrede i det. Han følte det selv som en slags Adelsmærke. Krigsmedailler prydede hans Bryst i ubegribelige Mængder og vidnede om denne tapre Landsoldats Tjenester.

Vi gaar derpaa nogle Trin op til højre i Porten og finder den første af de fire Embedsboliger, som alle har til Huse i denne Fløj. I Pavillonbygningens rummelige højloftede Stuer bor Inspektøren for det Etnografiske Museum, Justitsraad C.L. Steinhauer. En ualmindelig kundskabsrig Personlighed, som fra Snedkersvend uden nævneværdige Kundskaber en skønne Dag "opdaget" af Konferentsraad Thomsen og derpaa protegeret og vejledet af ham, ret hurtigt avancerede op til at blive den Etnografiske Samlings fortrinlige og dybt interesserede Leder. Hans Kundskabsfylde og Viden om Jordens fjerneste Folkeslag var forbavsende, saa meget mere som Opdagelsesrejser og Opdagelsesreportage ingeniende var saa almindelige som i vore Dage. Steinhauer var født Sproggeni, talte ikke blot flydende mange europæiske Sprog, men havde lært sig at tyde f.Ex Ildlændernes primitive Tegn, og selv Sanskrit og visse Stillehavsoers Udtryksformer var han fortrolig med. Svastikategnet, altsaa Hagekorset, optog stærkt Steinhauers Forskertrang. Han paastod, det var Jordklodens ældste Tegn – det fandtes overalt indridset fra Klodens nordligste til dens sydligste Punkter, men dets Betydning vilde altid forblive et aabent Spørgsmaal.

Embedsgager var i hine Tider yderst beskedne. Selv om Pengenes Værdi var større end nu, kneb det med at faa Balance i Budgettet, hvis der var Hustru og Børn. Derfor maatte en Embedsmand, som ikke var personlig formuende, se sig om efter Sidebeskæftigelser, der helst ikke forhindrede ham i at udføre de egentlige Embedspligter. Steinhauer beklædte saaledes en Extra-Stilling i Hofmarskallatet under Marskal Løvenskjold, og denne Bureau-funktion, som vel næppe hørte til de allerinteressanteste – det drejede sig i Regelen om Indbydelser til Hofballer, "Gang og Sæde" ved store Nytaarskure eller kongelige Begravelser, Bryllupper etc. – gav ham dog et Indblik i en Verden, som endnu i de Tider udfoldede en betydelig Glans, og hvor der ofte var Brug for hans Sprogkundskaber og livfulde Konversationsevne. Han har næppe, saa vidt det vides, efterladt større videnskabelige Afhandlinger, men et fyldigt oplysende Katalog over Datidens etnografiske Samling er uden Tvivl værdifuld.

For Enden af den lange fliselagte Pavillongang boede – mod den stilfulde

A Strunk (1816-1888) med hustruen Christiane Wilhelmine (1817-1897) i dagligstuen i hans embedsbolig i stueetagen i Prinsens Palæ. Som man kunne vente af inspektøren ved Den Kongelige Kobberstiksamling er der på væggene ophængt en lang række grafiske arbejder, fortrinsvis fra renæssance og barok. Øverst over de to beboere ses f. ex. en grafisk gengivelse af Rafaels Sixtinske Madonna. Kobberstiksamlingen lå frem til overflytningen til Statens Museum for Kunst i 1897 på 2. sal i Palæets søndre fløj, så Strunk havde ikke langt til sin arbejdsplads. Fotografi ca. 1885, Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Nationalmuseet.

Palægaard – Justitsraad Strunk, en ældre lille, sirlig altid kalotbærende Herre af et næsten gejstligt Ydre med et mildt “huldsaligt” Smil over et Ansigt, som slaaende lignede den samtidige Pave Leo IX’s! Strunk hørte til de mest stille i det stille Palæ, hvor en vis Fornemhed var saa indgroet, at den formelig lyste ud fra Væggene. Stilheden i den Strunk’ske Gaardbolig, hvor Sydsolen varmede og fremelskede Vinduernes sjældne Blomstervækster, blussende Kaktus, Nerier, sjældne Orkidé-Arter og tropiske Blomster, som bogstaveligt

Når man har passeret Stengangen (se illustration side 69) til højre for Palæets hovedindgang, kommer man til en af Palæets oprindelige hovedtrapper. I stueplanet ses til venstre døren ind til A. Strunks oprindelige lejlighed. Fotografi: Ulla Kjær, 2022.

dryppede Honning ud af deres Bægre, mens Stuerne genlød af sjældne Fugles Sang, og et sjælfuldt musikalsk Spil paa et lidt sprødt klingende Klaver, alt dette skabte et fredfyldt harmonisk Hjem. Sjælen deri var Hustruen. I den Menneskealder Ægteparret Strunk boede i Palæet havde intet dér boende Menneske nogensinde set Fru Strunks Ansigt. Hun viste sig altid tæt tilsløret som en Haremskvinde, hilste venligt i Forbigaaende, men standsede aldrig for at slaa en lille Passiar af. Kun faa men til Gengæld meget udsøgte Venner ude fra Byen besøgte Ægteparret. Det kunde se ud, som om denne Tilslørethed dækkede over en Roman. Aldeles ikke! Fru Strunk var blot menneskesky, men et fint og stilfærdigt Menneske. Hun var – selv barnløs

– Datter af en af det kongelige Teaters mest forgudede Sangerinder, Jomfru Zrza,²⁹ om hvem det hed, at hun fik fem Børn, og at hun for hvert Barn hun fik var i Stand til at gaa en Tone højere. Intet Under, at den svimlende høje Nattens Dronnings Arie af Mozarts Tryllefløjten var en sand Leg for hende. Trods disse fem Børn kaldtes denne forgudede Sangerinde til sit Livs Endeligt: Jomfru.

Det Pikanteri, som ombølgede Justitsraad Strunks Hustru, var altsaa ufrivilligt og bundede i den lidt sygelige Tilstand, som man i vore Dage med et lidt affektet klingende Udtryk kalder Mindreværdskomplekser.

Da Justitsraad Strunk i en høj Alder døde i Prinsens Palæ, maatte hans Hustru tænke paa at finde en Bolig ude i Byen. En Dag ringede det paa Døren hos en af Palæets Embedsmænd, Konservator Steffensen. Hans Hustru lukkede selv op. Uden for stod en hende ubekendt, højst indtagende, smilende, ældre Dame. “Jeg er Justitsraadinde Strunk, og jeg vilde gerne sige Dem farvel, inden jeg nu forlader Palæet for stedse”. Stor var Fru Steffensens Forbavselse. I 21 Aar havde de to Damer boet i samme Hus, hilst paa hinanden, passeret hinanden, men det var første – og tillige sidste – Gang, at Fru Strunk havde kastet Sløret.

Paa 1. Sal, Beletagen, boede Justitsraad, senere Geheimekonferentsraad Herbst. Efter Worsaaes pludselige Død blev Herbst udnævnt til hans Efterfølger. Herbst var en nobel Personlighed, fredsæl, mild og retfærdig tænkende, og kunde med saa udmærkede Egenskaber kun skabe sig Venner iblandt Medarbejdere og Husfæller. Hans videnskabelige Indsats satte maaske ikke dybere Spor, men han var hvad man vilde kalde en flittig Arbejder i Vingarden, hvad der jo ogsaa er en Fortjeneste.

Det forekommer mig, at man i de Tider mindre gjorde Studier i Marken, end man lod “Marken komme til sig!”. Maaske har jeg Uret. Men mangan Udgravning er vist foretaget – ikke under Solens Straaler, men for en stor Del i Skæret af Lampen i de sene Nattetimer i Arkæologens Studerekammer. D’Herrer Forskere nærrede en urokkelig Anskuelse: at man burde være gammel for at være værdig til at beskæftige sig med gamle Ting. Derfor saa man ikke med alt for venlige Øjne paa unge, som følte Lyst til Faget. Tilgangen var i mange Aar ret svag.

Vil man spørge: Hvorledes var disse ærværdige Mænds indbyrdes Omgangstone – det er jo ikke let altid at bo i Hus sammen og være ansat ved samme Institution i samme Hus. Jeg maa svare: De var vel ikke Engle, havde baade Næb og Kløer og forstod ved Lejlighed at bruge disse, men alle tilhørte

en Generation, der var opdraget med den Maxime, at selvom man ikke ligefrem elskede hinanden, alligevel burde respektere hinandens Dygtighed. Og dette var Tilfældet i det gamle Hus.

Herbst har som sagt ogsaa baaret Sten til Nationalmuseets gradvise indre Opbygning og Vidnesbyrdene herom findes selvfølgelig i Fagskrifterne. Hans milde Hustru var født Gerstenberg, Søster til Generalen, den udmærkede Oversætter af russisk Litteratur, især Tolstoi.³⁰ I en Aarrække var hendes Helbred vaklende paa Grund af en indvendig Lidelse. En Gang aarlig i en vis Periode maatte hun underkaste sig en større Operation – og denne fandt Sted, saa underligt det nu lyder, paa Bordet i Familjens Spisestue! En kvælende Stank af Kloroform og Karbol fyldte ved en saadan Lejlighed hele Beboelse-Fløjen, mens de respektive Familjer ængsteligt og deltagende spurgte hinanden: Mon det er lykkeligt overstaet! – Folk af et vist Milieu kunde dengang ikke tænke sig at lade sig behandle paa et Hospital. Det var kun for “den gemene Hob!” Paa dette Punkt har heldigvis Fornuften og Hygiejnen for længst triumferet! –

Nu gaar vi op paa 2den Sal, hvor Konservator V.F. Steffensen har sin Embedsbolig, fra hvis Vinduer er et prægtigt Rundskue over Slotsholmen med det hansenske Christiansborg, dette spartanske men stilfulde brune Komplex, hvis mægtige sortglacerede Tegltage glitrede festligt i Solstraalerne. Under Vinduerne flyder Kanalen, hvis Saltvandsduft skaber Friskhed og Kølighed i dette Københavns smukkeste og ældste Kvarter.³¹ Motorbaadene med deres Olieudledninger var jo ikke opfundne endnu!

Konservator Steffensen bestrider foruden sit egentlige Embede endnu et, som godt kunde lægge Beslag paa alle en Mands Kræfter og Tid, nemlig Palæforvalter.

Den store Bygning, som ikke for intet kaldtes Palæet i Kalveboderne, hvilede paa meget fugtig Grund. Kældrene løb altid fulde af Grundvand, ideelige Pumpninger maatte foretages. De store Tagkonstruktioner, alle tegllagte, led meget og maatte uafbrudt udbedres. Kort sagt: det udstrakte af Tidens Tand medtagne Komplex fordrede daglig Tilsyn og uophørlige Reparationer af enhver Art.

Med Aarene udvidedes Konservatorens Gerning stærkt – tilsidst for stærkt for én Person – eftersom Fundene tiltog i Betydning og Omfang – stærkt støttede af Landbefolkningens tiltagende Interesse for Udgravninger – og menneskeligt forstaaeligt – et lønligt Haab om at finde Danefæ, som fra Museets Side blev og bliver udvekslet i klingende Mønt. Store Opgaver, baade

vanskelige og saare delikate at haandtere, blev tildelte og lykkeligt løste af V.F. Steffensen. Hans Debut i Ungdommen var Deltagelsen i Jellinge-Højenes Udgravning under Fr. d. 7des personlige Nærværelse. Den folkekære Konge, som altid yndede at kokettere med sin Amatør-Viden om Arkæologi, opmuntrede de begejstrede Forskere med Indbydelser til Gule Ærter og Flæsk, ledsaget af høje Snapse i det kgl. Telt. Ydermere krydrede Majestæten Retterne med sine maaske ikke altid lige smagfulde, men uimodstaaelig vittige Anekdoter. Her er en af dem: En russisk Storfyrste var Øverstkommanderende paa en Escadre, som laa opankret i Sundet ud for den lille Sommerresidents i Skodsborg, hvor Kongen hver Sommer tilbragte et Par Maaneder sammen med Grevinde Danner. Kongen mente sig forpligtet til at sende Storfyrsten en Indbydelse til Taffel. Men Storfyrsten, som aabenbart har været à jour med og delt Tidens Fordom mod Kongens Ægteskab med den borgerlige Grevinde, motiverede sit høflige Afslag med et Anfald af stærk Kolerine.³² – “Om han har Kolerine, skal jeg ikke være istand til at afgøre, men at han skider mig et Stykke – det skal jeg gerne indrømme”, lo kongen –

I mange Aar havde Konservator Steffensen et saakaldt “Køkken” i 2den Etage i Hovedbygningen ud mod Palæets Have. Delikate var Retterne ikke i dette Køkken, hvor Ilden altid knitrede i Komfuret og hvor en fed Os af kogende Linolie, Fernis, Lim og andre stinkende Materier steg op fra vældige Kogekar, det var her den vanskelige Konservering foregik. Efter Slotsbranden³³ blev det mystiske Heksekøkken flyttet over i Beboelses-Fløjen mod Kanalen. Uerstattelige Genstande blev i de mange Aar bragt ham i ofte haabløs Tilstand, men Taalmodighed og Dygtighed var den Tryllestav, som altid bragte Tingene i Lave.

Steffensens “Flair” og Evne til straks at skelne ægte fra Uægte gjorde ham i hans bedste Arbejdsperiode til en europæisk søgt Ekspert. Baade Kensington i London, Cluny i Paris, Samlingerne i Berlin og Dresden paakaldte ofte hans Assistance. Et langt Arbejdsliv i Nationalmuseets Tjeneste afsluttedes med Steffensens Deltagelse i Restaureringen af Peder Griffenfelds Mausoleum i Væhr Kirke ved Stensballe i Jylland. Ved et Tilfælde aabnede en 200-aarig Kiste sig og for de faa Tilstedeværendes Øjne (Nedskriveren af disse Linjer var en af disse) laa dér den velkonserverede, men mumificerede, engang saa berømte Statsmand i rig Kniplinge-Ligdragt, overdrysset med talrige elegant sammenbundne smaa Lavendelbuketter. En hvid Sommerfugl fløj i samme Nu ud fra hans Bryst op mod Lyset.

Hermed er den lille Visit forbi hos en Generation af Embedsmænd og Forskere, som levede i og med det gamle Prinsens Palæ, hvor al deres Kærlighed og Interesse baade i Arbejdstid og Fritid samlede sig om de sjældne nationale Samlinger.

De fleste var i visse Maader ikke blot kaldede – de var ogsaa udvalgte!

Konferentsraad Thomsen virkede inciterende paa sine Omgivelser. Nylig hjemvendt fra en Rejse i Mellemeuropa mødte han en Dag i 1850'erne H.C. Andersen paa Kongens Nytorv og udtalte sig begejstret over alt, hvad han havde set og oplevet i det fremmede.

“Maa jeg give Dem en god Ide”, spurgte han Andersen, som ikke lod sig gøre Tilbudet to Gange. Thomsen beskrev da med Liv og Lune en Forestilling, han havde set i Raimund-Theatret i Wien. Det var nærmest et stort Udstyrsstykke, hvori Wiens Historie fra de ældste Dage indtil de nyeste var skildret. “Morsomt, underholdende, belærende”, sagde Thomsen, “og jeg tænkte straks paa Dem, Andersen, De kan gøre saadan noget endnu bedre, langt mere poetisk. Skriv Københavns Historie fra den graa Hedenold, da Isflagerne aflejrede Sandbankerne og de store Sten, og fortsæt i raske Træk over Absalon for at ende med en straalende Apoteose, hvor Gasbelysningen sejrer over Tranlygterne. Hvilken Opgave for Casinos-Theater!”³⁴

Andersen tog sig forskrækket til Hovedet og klynkede: “Jeg ved virkelig ikke, hverken hvor jeg skulde ende eller begynde!”

“De skal selvfølgelig begynde med Rullestenene – dem kan jeg hjælpe Dem med!”

Andersen syslede virkelig nogen Tid med Idéen, men opgav den endelig, fordi Stoffet var ham for omfattende. Imidlertid havde Thomsens Incitation den Virkning, at Bjerget alligevel fødte ... en Mus. Den blev til det kendte Eventyr: Gudfaders Billedbog, hvori Thomsens Anvisninger trofast er fulgt.³⁵

Blandt forskellige Personer, som uden at have egentlig Ansættelse ved Museet, husvant daglig gik ud og ind dér, søgende Oplysninger i Arkivet og Montrene til Brug for deres historiske Sysler og Forfatterskab, maa særlig nævnes Kandidat Friis³⁶ (jeg husker ikke hans Fornavn), der maaske gav mere end han modtog i Museet, fordi han med en sjælden Uselviskhed stillede sin rige Viden til Disposition for Stedets fast ansatte Forskere. Hans Livs Liden-skab var Tycho Brahe. Det var ikke blot den store Astronomes Beregninger eller detaljerede Beskrivelser af Opdagelsen af den mystiske Stella nova (maaske den famøse Fødselsstjerne fra Bethlehem, der for anden Gang forsvandt lige

saa hurtigt og pludseligt, som den viste sig paa Firmamentet), – nej, Friis bragte ved sin taalmodige Forsken et langt Liv igennem saa mange værdifulde Oplysninger og Karaktertræk om Tycho Brahe, at man uden Overdrivelse tør kalde Friis' Indsats for den betydeligste herhjemme til Forstaaelsen af Tycho Brahes Liv og Værk.

Guld og grønne Skove høstede dette beskedne, altfor tilbageholdne, næsten selvudslettende Menneske ikke. Han syntes altid ligesom at gøre en tavs Undskyldning for sin egen Tilværelse. En lille Afhandling i Ny og Næ, tyndt at se til men fyldigt af Indhold, nogle beskedne Legater var væsentlig det, som skaffede ham Brødet. Hvis det da formaaede det! Fattig var han, i alfald til Slutningen af hans Liv, da en mindre Arv endelig satte ham istand til at faa opfyldt et varmt Ønske, en "Pilgrimsfart" til Tycho Brahes Grav i Prag.

Virkelig forstaaende Personer ved Museet respekterede dette bramfri, meget vidende Menneske efter Fortjeneste, og blandt disse var Menneskekenderen Worsaae.³⁷ Han klagede aldrig. Optaget af sin personalhistoriske Forskning glemte han vistnok ofte Livets materielle Krav. Han havde ikke saa lidt af gamle Jomfruers Samle-Mani. I Løbet af tyve Aar havde han f.Eks. aldrig kastet en afbrændt Tændstik bort. Følgen var at hans diminutive Køkken tilsidst rummede formidable Bunker, som tilsidst voksede foruroligende – Bunker han mente repræsenterede en Kapital. Ved et Besøg jeg aflagde ham brændte jeg alt med hans Tilladelse. Tre Minutter var mere end tilstrækkelige til at overbevise ham om hvor værdiløs denne Kapital havde været – den formaaede ikke engang at opvarme en Kedel Vand! Han lovede mig for Fremtiden at indskrænke sin Samle-Mani til Minder om Tycho Brahe, som – selvom de ikke skænkede ham Kapital – ialfald tjente til aandelig Nytte og Berigelse for Andre!

Inden vi forlader Datidens Prinsens Palæ, vil vi gaa tværs over den pompøse Gaard med dens toppede Brosten gennem en lang lukket Passage – ind i Palæets Have, som kun tør betrædes af nogle faa Privilegerede.

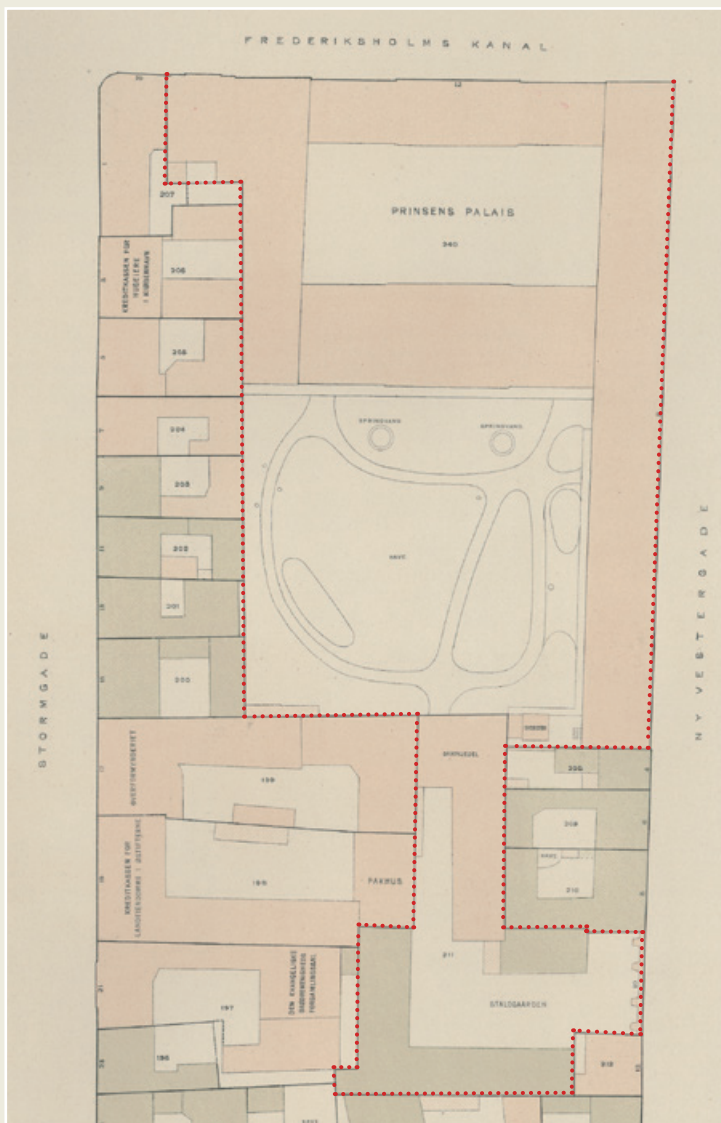
Denne anselige Oase er, skønt indrammet af høje Mure til fire Sider, en sjælden fredlyst Plet, hvor fire aarhundredgamle mægtige Elme danner Centrum, mens Udkanterne dækkes af store Guldregn- og Syrenbusketter, og et Par Springvand skaber frisk Kølighed over Plænerne. Prydblomster er der ikke Overflod af, Budgettet tillod det vel ikke, men de respektive Slotsgartnere Flindt og Rothe sørgede for de store Plæners Slaaning og Vedligeholdelse. Paa det jævne tætte Græs spillede Embedsmændenes Børneflokke Croquet og Ringspil – hverken Tennis, Golf eller Fodbold havde endnu vundet Indpas

Sandsynligvis helt tilbage fra den tid, da storkøbmand Gysbert Wigand Michelbecher byggede sit palæ ved Frederiksholms Kanal, fandtes et morbærtræ i haven. Det stod frem til ombygningen af Nationalmuseet 1929-1938, og ses her i 1917, fotograferet af A. Blinkenberg. Personen på billedet er palæets daværende varmemester Wahl. Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Nationalmuseet.

hos den danske Ungdom inden 90'ernes Begyndelse i forrige Aarhundrede. Et ældgammelt Morbærtræ, der uden Tvivl allerede havde indtaget sin Plads ved Havens Oprindelse, ydede gavmildt – trods en fuldstændig huul og marvløs Stamme, støttet paa alle Kanter af Krykker og Jernbaand – sine saftfyldte læskende Bær til de fire i Palæet boende Embedsfamilier. Dets nærmeste Nabo var en rigt bærende fransk Druestok indført fra Champagne, som dannede Espalier paa et af Stormgades Huse. 6 Ejendomme – fra Nr. 7 til Nr. 17 – vendte Bagfacaden ud mod Haven og Beboerne profiterede af denne sjældne og forfriskende Udsigt.

Efter den frygtelige Christiansborg-Brand i 1884 skete der nogle lettere Ændringer i den idylliske Haves Fysiognomi. Det gamle Kakkelovns-System

Udsnit af landinspektør V.E.A. Bergreens karréplan nr. 44 viser udstrækningen af den oprindelige matrikel for Prinsens Palæ, nr. 240 i Vester Kvarter. Også Den Kongelige Staldgård, Matrikel nr. 211, hørte til palæområdet. Her installeredes efter slotsbranden i 1884 et kedelhus med skorsten til brug for det centralvarmeanlæg, hvormed det brandfarlige palæ blev opvarmet. Grænsen for det samlede areal er markeret med rødt. Bergreen har markeret to små springvand i palæhaven, der i øvrigt var anlagt med slyngede stier. Københavns Stadsarkiv.

i Samlingerne blev erstattet med Centralvarme, og en Krog af Haven maatte derfor tjene til Plads for et Kedelhus med tilhørende høj Dampskorsten. Kedelhuset var dog ingen Nybygning, men en gammel En-Etages Bygning, som delvis tjente til Opholdssted for Palæets eneste Sprøjte – ikke ulig et af Fabeldyrene fra Johannes Aabenbaring – der ved den årlige Sprøjteprøve hvæsedede og spruttede, men ikke gav nær saa meget Vand fra sig, som de Kilder, der sprang ud af Panden paa de to ulykkelige Mænd, der ved forenede overmenneskelige Anstrengelser satte det primitive Pumpeapparat i Bevægelse. Paa Lokalets Vægge og under Loftet hang et Utal af smaa Lygter – alle forsynede med Tællelys – samt en Mængde smaa transtinkende Læder-Vandspande med Hampe-Hanke, der foruden selve den astmatiske “Dampsprøjte” skulde anvendes til Slukning i paakommende Brandtilfælde. Selve den årlig tilbagevendende Brandprøve – en af Palæets store Dage – fandt sted i Begyndelsen af Oktober, ikke, hvad der vel havde været mest formaalstjenligt, i selve Haven opad selve Palæets Mure, men ude i den fjerntliggende Staldmestergaard, der havde Indkørsel fra Ny Vestergade.³⁸ Den store Begivenhed overværedes af Museets Embedsmænd og en Del indbudte Honoratiores, hvoriblandt Branddirektøren – og alt blev befundet saare vel ... indtil Katastrofen paa Christiansborg. Fra dette Øjeblik oprandt det moderne københavnske Brandvæsens Æra.

I nævnte Bygning for Brandredskaber fandtes ydermere en meget høj og rummelig “Garage”, som i mange Aar for en ringe Betaling var udlejet til billedhugger Ring,³⁹ en fin maaske ikke stærkt personlighedspræget Kunstner, som her blandt andet udførte Frontespicen til det nuværende kgl. Theater, Digtekunstens Muse, endvidere den mægtige Niels Ebbesen Statue i Randers (Nedskriveren af disse Linier har staaet Model til den fattige Kones lille Dreng, der byder den gæve Helt det ene af de to “Leve” de ejer).⁴⁰ Rings sidste Værk var den yndefulde “Sejrssøjle”, som findes paa Langelinie – vistnok kaldet Huitfeld-Søjlen med opfiskede Kanoner fra Køge Bugt.

For at vende tilbage til Paradiset husker jeg, at Fuglesang og Børneleg engang blev afbrudt af en lige saa sjælden som malerisk Tilsynekomst af 50 ægte Sioux-Indianere i alle Aldre af begge Køn, klædt i deres smukke, ørnefjerprydede Dragter. Rimeligvis var det Impressarioen Hagenbeck,⁴¹ som førte disse sjældne Gæster op til vore Breddegrader for at fremvise dem i en Lejr i den nylig byggede Nationals Taganlæg. I Palæhaven anførtes de af Inspektør ved Etnografisk Museum Steinhauer, som takket være sin ualmindelige Sprogbegavelse hurtigt vandt Indianernes Fortrolighed, og disse opførte med

Knud Steffensen stod model til den lille dreng, der er gengivet på F.E. Rings relief af kvinden, der rækker Niels Ebbesens to brød, før han skred til drabet på den kullede grev Gert i 1340. Relieffet findes på soklen til den statue af den jydsk frihedshelt foran Randers Rådhus, der blev afsløret i 1882. Fotografi: Jørgen Smidt-Jensen, 2022.

Carl Ludvig Steinhauer var oprindeligt håndværkeruddannet, men via Chr. Jürgensen Thomsen blev han ledt ind i museumsverdenen og fungerede som inspektør ved Etnografisk Samling. Han boede i den nordre forbygning til Prinsens Palæ sammen med hustruen Mariane Mathilde og deres børn. Billedsamlingen, Det Kongelige Bibliotek.

Liv og Lyst under forskrækkelige Hyl en Række karakterfulde Krigsdanse paa Grønsværen.

En eller anden Grønlandsfarer havde i 80'erne foruden livløse Genstande til Museet medbragt en levende Blaaræv, som tilbragte et halvt Aars Tid i Palæets Have, først i Frihed, siden i Bur, hvad der imidlertid tiltalte den saa lidt, at den i et Anfald af voldsom Længsel efter Grønland – som efter Sigende skal overgaa al Længsel i Verden – en Dag fandtes liggende “todt” i sit Fængsel. Stor Deltagelse fra Havens Ungdom, men ingen Begravelse – fordi Blaaræven, hvis Skæbne maa have staaet i Museumstegnet, opnaaede en slags Udødelighed paa Zoologisk Museum.⁴²

Palæhavens Charme bestod i dens relative Uberørthed. Almindelige dødelige tilstedtes som sagt ikke Adgang – naa, den vilde næppe være blevet overbefolket, saa faa var de Besøgende paa Oldnordisk Museum, mest Soldater og Børn. Slagordet “Kundskab er Magt” var endnu ikke opfundet. Reklame, som var noget ufint, gik man fornemt udenom. Forbindelsen Videnskab og Reklame vilde have været en Utænkelighed – en Blasfemi – for de lidet demokratiske Videnskabsmænd, der havde gjort Arkæologien til deres Livsopgave. Museet var ganske vist skabt for Folket, men Folket maatte gerne blive borte.

I de Tider, der her er Tale om, altsaa inden 90'erne, var man altid paa Vagt mod Ildebrand, men man nærede ikke videre Ængstelse for eventuelle Indbrud, som paa en vis Maade havde været ret lette at foretage, fordi Stormgades Huse med deres lavtsiddende Vinduer kunde give bekvem Lejlighed dertil. Men der har dog aldrig været gjort fjerneste Forsøg derpaa. Ganske vist disponerede Museet over to faste Natvægttere, som fra Kl. 7 Aften til næste Morgen Kl. 6 hver eneste fulde Klokkeslæt foretog en Runde gennem Gaarden og ud i Haven for at inspicere. Ved Hjælp af et Kontrolur efter fransk System, hvori fandtes en roterende Bulletin, kunde Palæforvalteren daglig aflæse, om Vagten havde foretaget den obligate natlige Runde. Paa denne Maade var den hellige Grav velforvaret.

Den gamle stille Have begyndte efterhaanden at føle Aarenes Tryk. En Dag laa en af de fire mægtige Kæmper, Elmene, livløs henstrakt over Plænerne. Snart faldt et ældgammelt Akacietræ, snart en vældig Ask. Det tyndede ud. Aar hengik atter, indtil ubarmhjertige Øksehug tilsidst fældede Resten af Havens øvrige Indbyggere ... og efter disse maatte den høje Dampskorsten gøre Følge. Nye Bygninger og Gaarde har indtaget Havens

Baghusene i Stormgade nr. 15 til nr. 9 (til højre) havde ved deklarationer fået tilladelse til at have vinduer og åbninger ud mod Palæhaven. Det har sikkert været velkomment, for grundene langs Stormgade var små og gårdene endnu mindre. Fotografi af Frederik Riise 1907, Københavns Museum.

Plads – alt er nyt og uden Historie – undtagen selve Bygningernes uerstattelige Indhold.

Af de 6 Stormgade-Baghuse, som vendte ud mod Haven, havde kun eet bevaret et vist distingveret Præg – det var selve Struensees Gaard.⁴³ I de store smukke Værelser ud mod Haven fandtes endnu i begyndelsen af 80'erne højst værdifulde flanderske Gobeliner paa Væggene. Bygningen ejedes af den rige

Den forsvundne husrække i Stormgades nordside set fra Frederiksholms Kanal. Yderst til venstre ses fire fag af nr. 1, derefter følger de øvrige numre i retning af Vester Voldgade. Nr. 7-15 udgør den bebyggelse, der havde fritliggende bagsider mod haven i Prinsens Palæ. Den karakteristiske portal i nr. 5 er endnu bevaret og kan ses i søjlerækken, der var en del af Mogens Clemmensens tilbygninger til Nationalmuseet 1929-1938. Fotografi ca. 1928 i Danmarks Kirker, Nationalmuseet.

jødiske Grosserer Nathan,⁴⁴ indtil Staten købte den tillige med de andre Ejendomme i Gaden. Nr. 15 og 17 var Tilholdssteder for Proletariatet – dog kunde man rigtigt nok sige: Lykkelige Proletariat, thi hvor mange Baggaardsbeboere i København kunde profitere af en saadan Idyl?

Portal fra den oprindelige bygning i Stormgade 3, indsat i Nationalmuseets mur ved Mogens Clemmensens tilbygning til museet. Bygningen rummede i årene 1823-1889 kontorer for Kreditforeningen af Husejere i København, men blev derefter overtaget af Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet. Siden blev den brugt til kontorer for bl.a. Den Kongelige Grønlandske Handel. Fotografi: Bjørn Westerbeek Dahl, 2022.

Nr. 17, et lavt hvidkalket Bindingsværkshus med kun to Stokværk og i alt fire Vinduer, laa helt skjult i Krogen under mægtige Aske- og Ahorntræer, i hvis Kroner Glenter og Spurvehøge byggede, men de tilføjede dog næppe Havens Fugleliv Fortræd – der var langt mere udstrakte Jagtrevirer i de tætved liggende Volde og Stadsgrave.⁴⁵

Mærkelige Existenser holdt til i det gamle Bindingsværkshus. Det mindede næsten lidt om Gorkis “Natteherberge” ... Et gammelt Vrag af Hankøn, fordrukken og vrøvlevoren, slæbende rundt med et af Frankrigs fornemste Navne (de Fontenay), slikkende i sit Vindue den Smule Solskin, som trængte gennem Træernes tætte Løv, mens han sendte vældige Røgskyer ud fra en Pibe, som han paastod var en Familiearv fra – Vilhelm Erobreren. (Tobak maa altsaa have været kendt før Amerikas Opdagelse.)

I første Stokværk levede en ung, altid meget dekolleteret Pige, Jette hed hun, hvem Havens legende Ungdom hurtigt blev familiær med, fandt tilbodelsesværdig og kappedes om at gøre Kur til, – dog uden Rebstige. Hun var maaske ikke så uskyldshvid, som hun lod, thi hun sang i et af Sangerindetemplerne paa Dyrehavsbakken, men det var kun en Fortjeneste mere i hendes unge Tilbederes Øjne. Det var da vældig flinkt, at Jette saadan kunde ernære et par gamle Forældre ... som vist i Virkeligheden ikke var ældre, end at de nok selv var i Stand til at skaffe sig Føden.

Den 4. Oktober 1884 var en tung, fugtig trist Efteraarsdag ...

En Purk paa en halv Snes Aar sad og læste Lektier i Hjemmet paa Prinsens Palæ ... Kl. var henad 5 Eftermiddag. – “Kan du se, der er udbrudt Ild paa Christiansborg Slot”, spurgte hans Fader Konservator V.F. Steffensen. Purken løftede Hovedet og saa en lys, let Røgsøjle, næsten Damp, stige op fra Ridder-salsfløjen. I Løbet af nogle Minutter blev Røgen mørkere, tættere, men Flammer saas endnu ikke. – “Det er bedst, du løber ud til Kammerherre Worsaae paa Rosenborg og underretter ham om Ildens Udbrud”, sagde Faderen. Den lille Purk – det var den senere Forfatter Knud Steffensen⁴⁶ – løb af alle Kræfter den ret lange Strækning til Østervold, hvor Worsaae havde sin Embedsbolig. “Hvad siger du, Dreng,” udbød Worsaae skrækslagen – han sad med sin Familie ved Middagsbordet og lod en blaa Drueklase, han just skulde delikateere sig

med, falde ud af sin Haand. I samme nu havde han taget Overtøj paa og forsvandt med den lille Budbringer i en hidkaldt Hestedroske. I den Times Tid, der var forløbet siden Brandens Udbrud, havde Ilden antaget betydelige Dimensioner. Slotsholmen var afspærret, Frederiksholms Kanal ligeledes. Der var sort af Mennesker omkring Kanalen. Politi var der vist ingen Mangel paa, men Brandvæsen – ak! Det var endnu en Institution, hvis Vilje var større end Evnen.

Det brændende Slot var en saare fatal Nabo for Museet. Hvad kunde der gøres for Museet? Man pakkede hastigt de uerstatteligste Værdier ned i Kurve, saaledes at disse eventuelt kunde bæres ud gennem Haven og føres til et militært bevogtet Ridehus i Filosofgangen.⁴⁷ De mange store, tunge Trægenstande fra Middelalderen, som Museet rummer, kunde der derimod ikke være Tale om at nedtage eller flytte. Hvem skulde besørge det? Det begyndte at blive ret mørkt. Kl. var næsten 6 ... Der kunde kun pakkes og arbejdes i Museet ved det svage Skær fra Lygternes Stearinlys. Fortvivlende Forhold under slige Omstændigheder!

Allerede ved 8-Tiden samme Aften var hele det vældige Slotskompleks – Pavillonerne paa Slotspladsen undtagen – omspændte af taarnhøje Luer, et gigantisk Baal. Vinden blæste svagt fra Sønden, Faren for Antændelse af Palæet var altsaa ikke overhængende, selv om Atmosfæren var overophedet indtil det uudholdelige. Heldigvis smaaregnede det hele Tiden. Man nærrede imidlertid Ængstelse for, at Vinden pludselig skulde slaa om og bære de brændende Aktstykker fra Slotsarkiverne ind over Palæets Tage. Det skete lykkeligvis ikke. Som endeløse Sværme af glødende Sommerfugle bar Luftstrømmene disse helt op til Helsingør og videre ud over Havet.

Der blev selvfølgelig arbejdet bravt den lange tunge Nat, alle Museets ansatte Bude – det var saamænd ikke saa mange – indfandt sig uopfordrede for at assistere. Telefonen eksisterede jo ikke endnu, ialtfald ikke herhjemme. Velhavende Beboere i Stormgade sendte Forfriskninger og Smørrebrød Natten igennem til de assisterende.⁴⁸

Mens Ilden rasede derovre og Tage og Lofter bragede og brasede sammen, gik Folketingsmand Kristen Berg⁴⁹ – en indædt Republikaner – nede langs Kanalen, pegende med en bred Gestus mod Slottet, skadefro profeterende for enhver, der gad høre paa ham: Paa denne Tomt rejser sig aldrig mere noget Christiansborg! – Det gjorde der dog alligevel! –

Slottet var tabt, Ulykken og Sorgen stor. Ulykken var ogsaa nyttig! Man tør

næsten sige velgørende, lykkebringende! 80'erne oprandt i Danmark under de bitreste politiske Stridigheder, man nogensinde har oplevet efter Grundlovgivningen. Der var Kampen for og imod Fæstningsbyggeriet, Forsvaret – skal Du, skal Du ikke? – og den saakaldte Provisorie-Tid. Splittelsen i Folket var almindelig og dyb, Fader stod mod Søn, Ven mod Ven, selv Hjemmenes Tone forgiftedes af al denne utaalelige Politiseren.

Men Ulykken ruskede op i Gemytterne! Modstandere, som ikke længe havde hilst hinanden, nærmede sig atter hinanden, man forstod nu saa smaat, at over alt Kævlet og Kandestøberiet, fandtes der visse høje Værdier, som havde Krav paa at blive værnede om. I sløvt “Lad-staa-til” havde man ladet Kongeborgen forgaa, men saaledes skulde det ikke gaa med vores uerstattelige nationale Skatte paa Museerne! Et glimrende organiseret Brandvæsen blev den effektfulde Gen-Replik i en nær følgende Tid. Worsaaes pludselige og tidlige Død et Aars Tid efter Slotsbranden tillod ham ikke at viderefølge de store Sikkerhedsforanstaltninger, der blev indført overalt i Museerne.⁵⁰

Frd. d. 6tes uendelig lavloftede Aand svævede i visse Maader over Hovedstaden endnu i 80'erne ... den ny Tid! – jeg mindes at Studenterne som Korporation meldte sig ved Slotsbranden. Til hvem? Ikke godt at sige. Der var ingen, der dirigerede dér undtagen den mægtige Gud Loke.⁵¹ Men jeg husker, hvorledes der gik et Lettelsens Suk gennem Publikum, som stod langs Kanalen: Nu kommer de søde Studenter, saa maa det endelig blive godt. Minervas Sønner medbragte deres Mødres Lagener, dyppede dem i Kanalen og bredte dem ud over Thorvaldsens Museums Kobbertag. Hvorfor? Ja, det kan kun en af de Herrer af Aandernes Rige svare paa. Det smaaregnede jo hele Tiden, og man skulde tro, Regnen virkede lige saa godt paa Taget som de vaade Lagener. Museet blev ganske vist skaanet for Ildsvaaden, men Lagenerne gjorde vel hverken fra eller til.

Å propos Kammerherre Worsaae. Han var en højt og alsidig begavet Personlighed. Maaske lidt arrogant og selvsikker. Smidig Hofmand med en formfuldendt ydre Optræden. Smuk og repræsentativ Type, som næppe eksisterer i vor Tid. Hans Skærmydsler med Steenstrup⁵² om Paterniteten til Forklaringen om Køkkenmøddingernes Oprindelse var velkendt af indviede. For engangs Skyld kan man sige, at de Lærde var *uenige* om en Sag, de var *enige* om! Striden avlede imidlertid megen Bitterhed.

Den elegante Worsaae var som skabt til at modtage prominente Gæster i Museet. Han hørte til den distinguerede Datidens Type, som altid bar høj Silkehat og flunkende nye Glacéhandsker.

Kongelige Personer har aldrig faaet Skyld for at slide for stærkt paa Museets Trapper – en Undtagelse dannede dog Hertugen af Cumberland, Prinsesse Thyras Gemal,⁵³ som var en fin Kender af gothisk Billedskærerkunst. Det var altid Worsaae en Fornøjelse – han skal ogsaa have sagt Berigelse – at tale med denne kundskabsrige Fyrste.

En ikke ringere Fornøjelse havde den kunstbejstrede Worsaae ved at være Museets Vært for “la divine” Sarah Bernhardt,⁵⁴ som under sit glørrige Gæstespil paa det kgl. Theater ikke forsømte at stifte et grundigt Bekendtskab med de danske Oldtidsminder. Worsaae stillede sig sammen med Theaterchefen, Kammerherre Fallesen, i Spidsen for den store Festbanket, som blev afholdt paa d’Angleterre for den forgudede Kunstnerinde.

Worsaae havde Embedsbolig paa Rosenborg i den store Villa, som ligger ud mod Boulevarden. Han var ogsaa Direktør for de danske Kongers Kron. Samling dér – Hans pludselig Død i en ikke stærkt fremrykket Alder vakte dyb Sorg hos hans Kollegaer og Underordnede, ligesom Arkæologien mistede en af de sindrigste Forskere i Worsaae.

Jeg har selv hørt Worsaae fortælle min Fader om Etiketterne, der var vedhæftede de udstillede Snurrepiberier paa det saakaldte Kunstammeret: “Her ses den Sten, der er udskaaet af Griffenfjelds Blære” – og lige ved Siden heraf: “Her ses en Tollekniv, som er udskaaet af en norsk Bondedreng fra Hardanger”. –

En Regning fra en Landsbysnedker i Nærheden af Tønder – omt. 1760 – opbevaredes paa Kunstammeret:

For Reparationer paa Kirkens Altertavle:	
Stoppet en Revne i den hellige Aand,	2 Mk 8 Sk.
Vasket og opfrisket den hellige Joseph	1 Sk.
Gjort Jomfru Maria et helt nyt Barn	4 Rdl.
Forbedret og opfyldt den hellige	
Nadver samt indsat en anden Judas	2 Rdl.

Da Prinsesse Thyra i 1878 blev formælet med Hertugen af Cumberland, var store Dele af den indre By illumineret. Selvfølgelig var Partiet omkring Slotsholmen særligt straalende, fordi Vielsen fandt Sted i Slotskirken om Aftenen med efterfølgende stor Hoffest paa Christiansborg Slot. Hvert eneste Vindue i de to Fløje af Prinsens Palæ samt Pavillonbygningen var illuminerede med Træpyramider, hvori var stukket talrige Stearinlys. Helt uden

Fare var denne smukke Illumination med dens varme milde Glans næppe, men Loyaliteten fik i de Tider Bugt med alle Betænkeligheder.

Fotografering spillede kun en ringe eller ingen Rolle i forrige Tidens Museums-historie. Nogle dygtige Tegnere bl.a. Arkæologen Prof. Magnus Petersen,⁵⁵ Fader til Arkitekt Arne-Petersen, Tivoli, gengav i Pen eller med Blyant de Genstande, der skulde tjene som træskaarne Illustrationer i Aarbøger eller Ugeblade. En anden højt skattet Tegner var Arkitekt Bernhard Olsen,⁵⁶ den senere udmærkede Stifter af Dansk Folkemuseum – en djærv, smuk Personlighed, alsidig begavet, som til Tider (altsaa efter 1890) førte bitter Polemik med Direktør Sophus Müller, der i eventuel Mangel paa dræbende Skyts altid slyngede et haanende: Autodidakt! efter Bernh. Olsen. I Virkeligheden var det jo en stor Kompliment, naar man kender Olsens Fortjenester.

Til Autor –

Nu er Citronen presset – j'ai fait de mon mieux⁵⁷! Et lille à propos – Thomsen ... kun for Dem selv ganske privat ...

Steinhauer nød et Legat fra Thomsen hele Resten af Livet – 800 Kr. – vist testamentarisk bestemt. – Da den yngre Frk. Steinhauer skulde giftes med en uformuende Officer, som kun havde sin Gage 200 Kr. pr. Maaned – og der forlangtes 3000 pr. Aar af Ministeriet for Tilladelse til at indgaa Ægteskab, for Prestigens Skyld, gav Steinh. sin Datter de 800.⁵⁸ Et Aar efter hendes Bryllup døde Steinh. og hun haabede da paa at beholde det Thomsenske Legat. Sophus Müller havde Falkeøjne. Han inddrog kort og godt Legatet, fordi det hed i Fundatsen “til en Studerende i Museets Tjeneste” – altsaa med Retten paa sin Side. Steinhauers Datter raabte op om Usurpation og – “Thomsen var Faders intime Ven!” – intet hjalp, hun maatte resignere. – Dette kun for Dem.

Jeg skal nok holde Dem à jour med mine Opholdssteder – eventuelt i Skaane – efter 1ste August. Au revoir, behagelig Ferie!

Forb. K.S.

Bilag: Udskrift af folketællingerne

1.2.1870

Forhuset, 1. sal:

Christian Frederik Herbst, 51, født i København, justitsråd, museumsarkivar.

Ophelia S.C.A.C. Herbst, f. Gerstenberg, 31, født på Heinstrupgård, Gundsømagle Sogn, Københavns Amt, husmoder.

Michelle Herbst, 8, født i København, deres datter.

Christiane Andrea Herbst, 5, født i København, deres datter.

Rigmor Astrid Herbst, 2, født i København, deres datter.

Laura Nathalie Josephine Reffling, 24, født i Arresødal, Frederiksborg Amt, tjenestepige.

Caroline Rabekka Nicoline Hjort, 19, Virum, Københavns Amt, tjenestepige.

Stueetagen:

Carl Ludvig Steinhauer, 51, født i København, husfader, justitsråd, ekspeditionssekretær og museumsinspektør.

Mariane Mathilde Steinhauer, f. Christensen, 31, født i København, husmoder.

Frederikke Wilhelmine Steinhauer, 53, husfaderens søster.

Anna Sophie Steinhauer, 11, født i København, deres datter.

Elise Mathilde Steinhauer, 3, født i København, deres datter.

Thyra Caroline Louise Steinhauer, 1, født i København, deres datter.

Bodil Christine Olsen, 21, født i Stubbekøbing, tjenestetyende.

Forhuset, 2. sal:

Valdemar Frederik Steffensen, 33, født i København, husfader, "conservator".

Anne Caroline Steffensen, 19, født i København, husmoder.

Josephine Andersen, 19, ugift, tjenestetyende.

Sidehuset:

Christian Adolph Frederik Strunk, 53, født i Århus, husfader, justitsråd, museumsinspektør.

Christiane Wilhelmine Strunk, f. Eisen, 52, født i København, husmoder.

Hedvig Cathrine Poulsen, 57, født i København, tjenestetyende.

Kælder:

Familie 1: *Christian Ludvig Steinhauer, 68*, enkemand, født i Stenlinde (? , usikker læsning), Tune (usikker læsning) Sogn, husfader, portner.

Pauline Steinhauer, 32, ugift, husbestyrerinde.

Familie 2: *Ane Marie Bech, 63*, enke, født på Tåsinge, husmoder.

Jørgen Ferdinand Bech, 20, ugift, født i København, barn, snedkersvend.

Caroline Jacobsen, 20, ugift, født i Karrebæksminde, slægtning.

1.2.1880:

Kælderen:

Søren Peter Madsen, 51, enkemand, født i Thaarbøl, Ribe Amt, palæforvalter.

Ane Christine Hansen, 70, fraskilt, født i Holbæk, husholderske.

Stuen i forhuset:

Carl Ludvig Steinhauer, 63, født i København justitsråd, ekspeditionssekretær i Hofmarskallatet, samt museumsinspektør

Mariane Mathilde Steinhauer, f. *Christensen*, 42, født i København, hans kone.

Anna Sophie Steinhauer, 21, ugift, født i København, deres datter.

Elise Mathilde Julie Steinhauer, 13, født i København, deres datter.

Thyra Caroline Louise Steinhauer, 11, født i København, deres datter.

Dagmar Ophelia Steinhauer, 8, deres datter.

Marie Jacobine Grønlund, 25, født i Frederikshavn, tjenestepige.

1 sal:

Christian Frederik Herbst, 61, født i København, justitsråd, museumsarkivar.

Ophelia S.C.A.C. Herbst, f. *Gerstenberg-Rosted*, 41, født på Heinstrupgård, hans hustru.

Michelle Herbst, 18, født i København, deres datter.

Christiane Andrea Herbst, 15, født i København, deres datter.

Helene Christine Petersen, 32, Schwensby i Angeln, Slesvig, tjenestepige.

2 sal:

Valdemar Frederik Steffensen, 43, født i København, konservator, palæforvalter.

Anna Caroline Steffensen, f. *Nielsen*, 29, født i København, hans kone.

Knud Ove Steffensen, 6, deres barn.

Hilleborg Marie Steffensen, 4, født i København, deres barn.

Jens Otto Steffensen, 3, født i København, deres barn.

Margrethe Elisabeth Steffensen, 1, deres barn.

Ane Margrethe Nielsen, 30, ugift, Skelskør, tjenestepige.

Karen Julie Jespersen, 26, ugift, Nørre Lyndelse Sogn, tjenestepige.

Stuen i sidehuset:

Christian Adolph Frederik Strunk, 63, født i Århus, justitsråd, museumsinspektør og arkivsekretær.

Christiane Wilhelmine Strunk, f. *Eisen*, 62, født i København, hans kone.

Marie Walbom, 38, født i Nakskov, tjenestepige.

Kælderen i sidehuset:

Johanne Frederikke Hansen, 65, enke, født i København, gangkone i palæet.

1885

Kælderen:

Søren Peter Madsen, 56, gift, født i Tobøl, Føvling, Ribe Amt, i København fra sit 41. år, husfader, portner.

Ane Kirstine Madsen, 54, født i Vallensved Sogn, Præstø [i.d. Sorø] Amt, i København fra sit 51. år, husmoder.

2. familie uden lokalisering i palæet:

Johanne Hansen, 70 år, enke, født i København, husmoder, forsørges af sønnen.

Lauritz Carl Hansen, 30, født i København, søn, handelskontorist.

Stuen:

Carl Ludvig Steinhauer, 68, født i København justitsråd, husfader, museumsinspektør.

Anna Sophie Steinhauer, 26, ugift, født i København, hans datter.

Elise Mathile Julie Steinhauer, 18, født i København, hans datter.

Thyra Caroline Louise Steinhauer, 16, født i København, hans datter.

Dagmar Ophelia Steinhauer, 13, deres datter.

Marie Jacobine Grønlund, 30, født i Frederikshavn, i København fra sit 5. år, tjenestepige, enepige.

Stuen og sidebygningen:

Christian Adolph Frederik Strunk, 66, født i Århus, i København fra sit 19. år, husfader, museumsinspektør.

Christiane Wilhelmine Strunk, 67, født i København, husmoder.

Marie Waldbom [!], 45, født i Nakskov, i København fra sit 21. år, tjenestepige.

I sal:

Christian Frederik Herbst, 66, født i København, husfader, museumsinspektør.

Ophelia S.C.A.C. Herbst, f. Gerstenberg-Rosted, 46, født på Heinstruppgård, i København fra sit 17. år, hans hustru.

Michelle Herbst, 23, født i København, deres datter.

Christiane Andrea Herbst, 20, født i København, deres datter.

Ane Hansine Andersen, 19, ugift, født i Ringkøbing, i København fra sit 19. år, tjenestetyende.

Uden lokalisering:

Valdemar Frederik Steffensen, 48, født i København, husfader, palæforvalter.

Anna Steffensen, 34, født i København, husmoder.

Knud Ove Steffensen, 11, søn.

Hilleborg Steffensen, 9, født i København, datter.

Otto Steffensen, 6, født i København, søn.

Karoline Nielssen, 33, født i Skelskør, i København fra sit 8. år, tjenestepige, enepige.

1890

Stuen til gaden:

Carl Ludvig Steinhauer, 73, enkemand, født i København, husfader, inspektør ved det Kongelige Etnografiske Museum, justitsråd.

Thyra Caroline Louise Steinhauer, 21, født i København, hans datter.

Pauline Frederikke Joensen, 26, født i Thorshavn, tjenestepige.

Sidebygningen:

Bahne Kristian Bahnson, 34, født i Randers, husfader, assistent ved det Etnografiske og Oldnordiske Museum, cand. mag.

Margretha Philippine Bahnson, 40, født i Berlin, husmoder.

Inge Bahnson, 2, datter.

Arthur Otto Bahnson, 13, Charlottenburg, stedsn.

Frederikke Abelone Johansen, 22, født på Femø, tjenestepige.

Sofie Christiane Berthelsen, 18, født i Randers, tjenestepige.

I sal:

Sophus Müller, 40, født i København, husfader, inspektør ved Museet for Nordiske Oldsager.

Karen Müller, 27, født i København, husmoder.

Gerda Müller, 7, barn.

Sven, 6, barn.

Bodil, 5, barn.

Minna Elisabeth, 2, barn.

Anna Ambrosen, 35, tjenestepige.

Henriette Juliane Johanne Meyer, 26, født i Rønne, tjenestepige.

Kælderen:

Johanne Hansen, 76, født i København, husmoder.

Lauritz Carl Hansen, 35, født i København, søn, handelskontorist.

Kælderen:

Joakim Carl Oskar Hansen, 35, født i København, husfader, portner.

Johanne Christine Hansen, 22, født i Regstrup, husmoder.

Anna Margrethe Hansen, født i København, barn.

1. Nationalmuseet, Antikvarisk-topografisk Arkiv, det museumshistoriske arkiv, III, 73. De to museumsinspektører var Christian Axel Jensen og Iver Hertzsprung. Materialet blev revideret i 1910.
2. Det kongelige Bibliotek. Victor Hermansens efterladte papirer, Acc. 1992/13, kps. 10. Biblioteket takkes for tilladelsen til at lade Steffensens noter publicere. Steffensen selv døde i 1947, men da hans papirer er

registreret under Victor Hermansen, der først døde i 1960, er de principielt båndlagt indtil 2030, med mindre en eventuel arving kunne tilstede en tidligere publikation. Victor Hermansen synes dog kun at have haft ét barn, Hans Christian Bengt Hermansen, som levede 1937-2006, og som tilsyneladende ikke havde nogen børn.

3. F.R. Friis: Prinsens Palæ i Kjøbenhavn, *Bi-drag til dansk Kunsthistorie*, 1901, 287-304. Desuden Ulla Kjær: *Nationalmuseet. Prinsens Palæ*, 2011. Den følgende redegørelse bygger på disse fremstillinger.
4. Laurids Thura blev i 1740 adlet og tog det navn, hvorunder han oftest kendes: Laurids de Thurah.
5. Stiftelsesdokumentet opbevares i Nationalmuseets Antikvarisk-topografiske Arkiv, ligesom kommissionens korrespondance og mødereferater. Jfr. Nationalmuseets Oprindelse. Oldsagskommissionens mødeprotokoller 1807-1848, ved Tove Benedikte Jakobsen assisteret af Christian Adamsen, *Acta Archaeologica vol. 78:1*, 2007, og Ulla Kjær & Poul Grønder-Hansen: Brevene fra Oldsagskommissionens første årti 1807-1816, *Danske Magazin*, bd. 54, 2021, 45-184.
6. Christian Elling: *Rom. Arkitekturens liv fra Bernini til Thorvaldsen*, 1967, II, 462.
7. Jørgen Jensen: *Thomsens Museum. Historien om Nationalmuseet*, 1992, 347.
8. Bo Bramsen: *Huset Glücksborg i 150 år*, 1976, spec. stamtavler 94-95.
9. M. Mackeprang: Fra Nationalmuseets Barn-dom, *Nationalmuseets Arbejdsmark 1929*, 5-14; Johannes Brøndsted: Danmarks Nationalmuseum. 1957.
10. M. Mackeprang: Nationalmuseets Bygningshistorie I. Perioden 1880-1917, *Nationalmuseets Arbejdsmark 1938*, 5-15, og sm.: Nationalmuseets Bygningshistorie II. Perioden 1917-33, *Nationalmuseets Arbejdsmark 1939*, 5-18. Jfr. Holger Rasmussen: *Bernhard Olsen. Virke og Værker*, *Folkelivs studier* 6, 1979, 95-101 og 164ff., og Sophus Müller: *Nationalmuseet – hundrede Aar efter Grundlæggelsen*, 1907.
11. F.J. Meier: Rings “Niels Ebbesen”, *Illustreret Tidende* 1878, nr. 1002, 105-106.
12. *Kraks Vejviser*, København, 1878, 294, jfr. Madeleine de Fontenay & Rudolph Bertouch: *Slægten le Sage de Fontenay i Danmark*, 1974, 217.
13. *Kraks Vejviser*, København, 1886, 130. Portneren hed, som Steffensens nævner, (Søren Peter) Madsen.
14. Jfr. Antikvarisk-Topografisk Arkiv, det museumshistoriske Arkiv, kasse 13, samt Victor Hermansens materiale, Acc. 1992/13, kps. 10.
15. Jfr. tegning af lejligheden, udarbejdet i forbindelse med et syn optaget den 1. maj 1889. Kopi i Victor Hermansens materiale, Acc. 1992/13, kps. 10.
16. *Kraks Vejviser*, København, 1889, 137. Jfr. *Kongelig dansk Hof- og Statskalender. Statshaandbog for Kongeriget Danmark for Aaret 1881*, udgivet af J.P. Trap, redigeret af V. Dreyer, 1881, 557.
17. Lønningsliste i Antikvarisk-topografisk Arkiv, pk. 63 i det museumshistoriske arkiv, Spredte budgetsager 1849-96.
18. Jensen (note 7), 358; jfr. *Kongelig dansk Hof- og Statskalender* (note 16), 558.
19. Jfr. *Kraks Vejviser*, 1880-87.
20. *Kongelig dansk Hof- og Statskalender* (note 16), 558.
21. Jørgen Steen Jensen: *Biografier. Danmarks Middelalder og Renæssance. Inspektører og redaktører 1838-2010*, 2011, 31-32.
22. Inge Mejer Antonsen: *Prinsens Palais. Det Kongelige Palais i Kalveboderne I-II*, 1992, I, 163-164.
23. *Folketællingen 1840*, Øster Kvarter 183.
24. For Vær kirke, jfr. *Danmarks Kirker, Århus Amt*, 4908-4913 (1999).
25. *Folketællingerne 1880, 1885 og 1890, Kraks Vejviser*, 1882-89.
26. Det er afskriften, der hér er anvendt, idet de partier af originalmanuskriptet, som Hermansen ikke har afskrevet, er indføjet.
27. Disse referater er ikke medtaget her.
28. Han navn var Søren Peter Madsen, men i den lille Knud Steffensens verden var han åbenbart lige så frygtindgydende som vogteren af dødsriget hos de gamle grækere, Cerberus eller Cerberos.
29. Christine Zrza, 1797-1862.

30. Heinrich Wilhelm Thuerecht Gerstenberg (1844-1912).
31. At Frederiksholmskvarteret skulle være Københavns ældste, må stå for forfatterens egen regning. Hvor den indre by går tilbage til den tidlige middelalder, opstod dette kvarter først ved inddæmningsarbejderne i 1600-tallets anden halvdel.
32. Ordet "kolerine", der er diminutiv af "kole-
ra", betegner et anfald af dårlig mave, med symptomer, der minder om symptomerne på kolera.
33. Det andet Christiansborgs brand i oktober 1884.
34. Episoden fortælles anderledes af Andersen, idet han mødte Thomsen på gaden, efter at denne havde været i Paris og på et af de mindre teatre set "et Slags historisk Folkekomedie om Staden Paris" [Paul Meurice: Paris - drama i 5 akter - prolog & epilog. 1855], se kommentaren til H.C.Andersen: Eventyr, bind 13. Odense 1954, 172-173. Eventyret udkom i 1868.
35. Her er der i manuskriptet indsat: "I Sophus Schandorphs Erindringer findes en mindre, men træffende Karakteristik af Konferentsraad Thomsen".
36. Frederik Reinholdt Friis, 1836-1910.
37. Her er der i manuskriptet indsat en parentes: "Friis er død i Begyndelsen af inde-
værende Aarhundrede".
38. Forveksling med Staldmestergården på Slotsholmen. Betegnelsen for gården i Ny Vestergade er "Staldgården", jf. Berggreens karréplan nr. 44, 1887.
39. Ferdinand Edvard Ring, 1829-86.
40. Statuen blev afsløret 2.11.1882. Der hentydes til et mindre relief på sokkelens forside.
41. Carl Hagenbeck, 1844-1913, direktør for Zoologisk Have i Hamborg og ivrig eksportør af eksotiske dyrearter. Impressarioen var dog Hendrik Dysten, og besøget af det fremmede folkeslag fandt sted i december 1885, jf. Dannebrog 13.1.1896, 2.
42. En forespørgsel til Zoologisk Museum har desværre ikke ført til flere oplysninger om denne blåræv.
43. Dette er ikke korrekt. Der er tale om Rabens Gård, Stormgade 17.
44. Marcus Moses Nathan, 1835-1904.
45. Der er sandsynligvis tale om Stormgade 9, der med sine kun 3 etager med kælder var husrækkens laveste bygning.
46. Forfatteren (født 1873).
47. Ridehuset i Holcks Bastion, der først sløjfedes i 1888.
48. Stykket herfra og til og med "den ny Tid" er ikke afskrevet af Hermansen.
49. Christen Berg, 1829-91.
50. Victor Hermansens materiale, Acc. 1992/13, kps. 10, henviser til et brev fra Worsaae beroende i korrespondancearkivet, Nationalmuseets Antikvarisktopografiske Arkiv, hvori museumsdirektøren den 22. oktober 1884 oplyser, at han desværre ikke kan lede et særligt syn over Øster Marie kirke på Bornholm, da han er nødt til at være i København. Ministeriet har forbudt anvendelsen af ild og lys i samlingslokalerne, og der skal derfor rokeres en del rundt. Dertil kommer, at det har påbudt brandsikring af palæet. Dette arbejde er indledt, og da det blandt andet indebærer forhøjelse af brandmurene, vil taget flere steder blive blottet og genstandene udsatte.
51. Som symbol for forvirring.
52. Johannes Steenstrup, 1844-1935.
53. Ernst August af Hannover, 1845-1923, 1878 gift med Thyra af Danmark, 1853-1933.
54. Sarah Bernhardt, 1844-1923.
55. Julius Magnus Petersen, 1827-1917.
56. Bernhard Olsen, 1836-1922.
57. "Jeg har gjort mit bedste".
58. Knud Steffensens begår her en erindringsforskydning, idet Thyra Caroline Louise Steinhauer i 1895 blev gift med billedkunsneren Viggo Jastrau.

København under Borgerstyre

Byplanstudier fra Stadsingeniørens Direktorat 2 Vesterbro og Glyptotekskvarteret

■ Indledning og billedtekster ved Jens Simonsen

I 1932 udsendte Stadsingeniørens Direktorat, hvorunder Københavns byplanlægning hørte, en trykt redegørelse for, hvorledes den byplanmæssige udvikling i Københavns Kommune i store træk havde formet sig indtil da. Drivende kraft bag arbejdet med denne redegørelse var ingeniør Olaf Forchhammer (1881-1964), der i 1927 var blevet leder af byplanafdelingen i Stadsingeniørens Direktorat. Byplanafdelingen videreførte og uddybede i de følgende år 1932-redegørelsen, bl.a. fordi Borgerrepræsentationen ønskede at få overblik over tidligere byplanmæssige dispositioner og vedtagelser. Da der i 1938 kom den første egentlige lov om byplaner, var det en yderligere tilskyndelse til at arbejde med Københavns byplanmæssige forhold. Byplanloven bestemte nemlig, at byerne og de bymæssige bebyggelser inden fem år fra lovens ikrafttræden skulle tilvejebringe en byplan. Begrebet byplan i denne skala er siden blevet kaldt generalplan og i dag kommuneplan. I 1936 var Olaf Forchhammer blevet stadsingeniør, og efter hans opfattelse forudsatte al byplanlægning grundige undersøgelser af den hidtidige udvikling og planlægning. Det førte til et omfattende arbejde i Stadsingeniørens Direktorat med historiske studier. Et arbejde, der har resulteret i to store bogudgivelser. I 1942 "København. De indlemmede Distrikter. Byplanmæssig Udvikling 1901-1941." Man startede med denne del af byen, fordi det var i kommunens yderområder, den egentlige byudvikling foregik. Tilvejebringelse af et plangrundlag var derfor mest presserende dér. I 1947 udkom "København fra Bispetid til Borgertid. Byplanmæssig Udvikling til 1940" om byen inden for voldene. Arbejdet bestod i tilbundsående undersøgelser og kildestudier. Fra 1840'erne og frem bestod en væsentlig del af undersøgelsesarbejdet i minutiøse studier

af Borgerrepræsentationens trykte forhandlinger, hvor disse handler om drøftelser og beslutninger om vej- og bebyggelsesplaner. Stadsingeniør Olaf Forchhammer var som nævnt initiativtager til de byplanstudier, der ligger til grund for de to bøger. Da han gik på pension i 1951, var næste fase af arbejdet, kaldet "København under Borgerstyre" ufuldendt. Materialet handlede om udviklingen i voldkvartererne og brokvartererne samt om bane- og havneforholdene. Forchhammer nåede selv på falderebet, i 1950, at udgive et hæfte med titlen "København under Borgerstyre. Byplanmæssig Udvikling siden 1840". Undertitlen er "Fortryk som Korrektur af Kapitlerne: Gammelholm, Fæstningsterrænet og Banegårdsterrænet". Desuden forelå ved Forchhammers afgang som næsten færdig korrektur afsnit om havnen, havnebroerne og baneforholdene. De blev sammen med de forannævnte kapitler fra 1950-hæftet og en ombrudt, ajourført udgave af bogen om de indlemmede distrikter indbundet og i 1975 udsendt af Stadsingeniørens Direktorat. Oplaget var på de 16 eksemplarer, man på dette tidspunkt kunne opspore. Titlen på denne publikation er "København under borgerstyre og de indlemmede distrikter. Manuskript". Det er ikke muligt at udpege, hvor hvert af disse 16 eksemplarer findes 40 år efter udgivelsen, men Det Kongelige Bibliotek har et eksemplar og Københavns Kommunes Biblioteker to.

Foruden det forannævnte, publicerede materiale, findes der i form af upubliceret arkivmateriale maskinskrevne manuskripter om *Fællederne*, *Østerbro*, *Nørrebro*, *Vesterbro*, *Niveauskæringer* (Udvidelse af 1975-udgaven af Borgerstyre-manuskriptets afsnit om baneforholdene), *Afløb* samt det afsnit om *Parker* og *Anlæg*, som blev bragt i Historiske Meddelelser om København 2017. Materialet bærer tydeligt præg af at være en første, uredigeret nedskrivning af indsamlede oplysninger. Det rummer dog et væld af oplysninger til belysning af den historiske udvikling inden for området og bringes derfor frem i lyset. Redaktionen har ment, at også afsnittet om Vesterbro bør gøres alment tilgængeligt. Foruden stoffet om Vesterbro rummer manuskriptet et mindre afsnit om Glyptotekskvarterets tilblivelse.

Transskriptionen er foretaget af redaktionen, der har foretaget en nænsom tillem্পning af kladdens ortografi, hvorunder bl.a. stave- og trykfejl er rettet. Forkortelser i noterne er blevet opløst. Egentlige tilføjelser til brødteksten er anført i skarp parentes.

Vesterbro i 1. Halvdel af det 19. Aarhundrede

Vesterbro er den af “Broerne”, der tidligst fik Præg af virkelig Forstad. Allerede i det 18. Aarhundrede laa der en ubrudt Række Ejendomme paa begge Sider af Vesterbrogade, og trods alle Demarkationsbestemmelser var Vesterbro ved Overgangen til det 19. Aarhundrede en veritabel Forstadsbebyggelse, som man ikke tvivlede paa med Tiden vilde komme til at huse 10.-15.000 Mennesker. Der var ogsaa kommet baade Doktor og Apotek, Gadelygter og Vand derud, og man fablede allerede dengang om nye Gader fra selve Vesterbro – som jo var Navnet paa Vesterbrogade – til Gammel Kongevej og til Stranden, og om at Slagterne kunde henvises til den sidste og om Opførelsen af et offentligt Slagtehus.

Intet af dette blev foreløbig gennemført, endnu i 1840-erne talte man om det “solaabne og ildelugtende Vesterbro”, og da Magistraten efter Koleraen i 1853 tog Spørgsmaalet om et Slagtehus op til Drøftelse, rejste der sig stærke Protester. Det ville være at paalægge “en allerede exceptionelt haardttrykket Klasse af Borgere større Tryk, Tryk, der synes at hvile paa et socialistisk Grundlag”, hvis man vilde fratage Slagterne deres ældgamle Ret til at slagte i deres Gaarde paa Broen”.

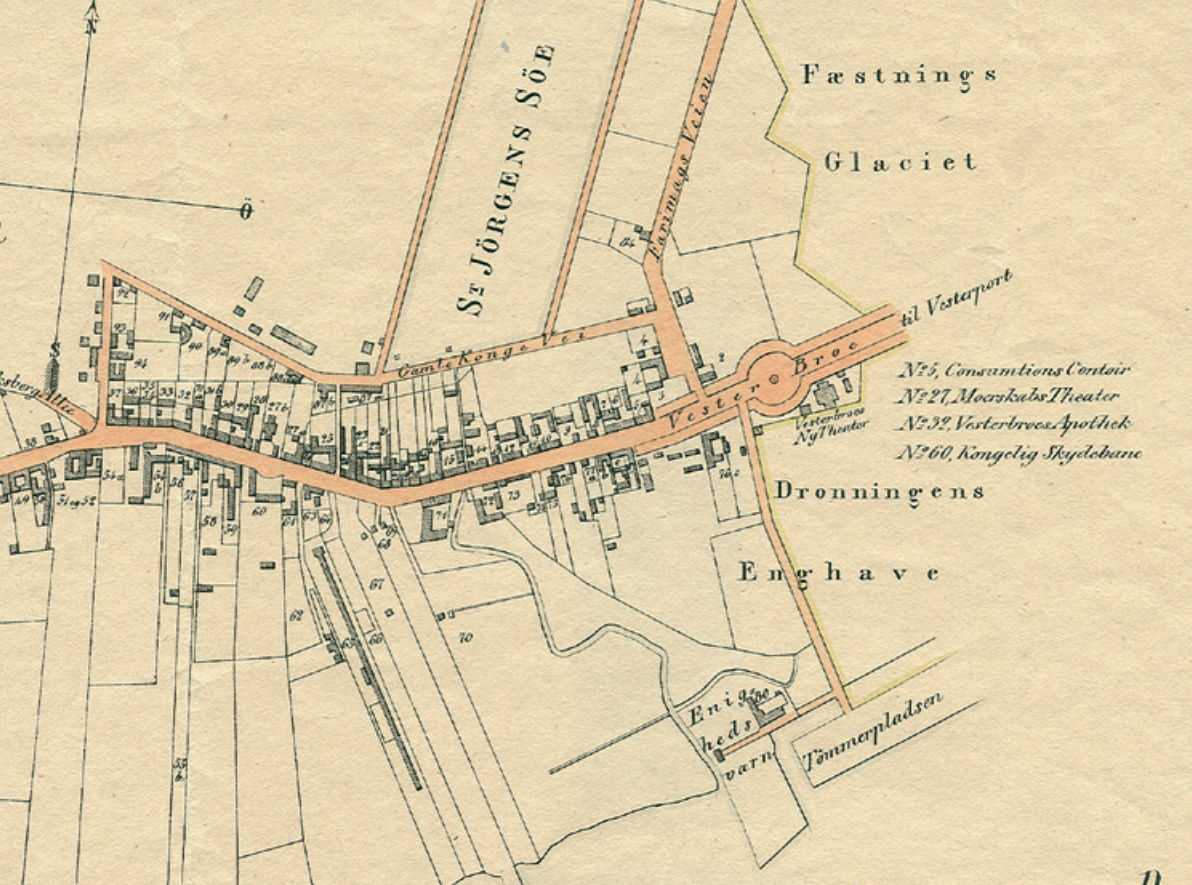
Det er næppe for meget sagt, at der i hvert andet Hus paa Vesterbro boede en Slagter, og gennem den første Halvdel af det 19. Aarhundrede blev der idelig fremsat Klager over “Slagterstanken paa Vesterbro”. Var dette virkelig en kongelig Residensstad værdigt, at Hovedindkørslen paa begge sider fra Frihedsstøtten til Frederiksberg Allé var flankeret med Slagterier? At Grøfterne langs Vejen flød over med Blod og andre Uhumskheder, her hvor ikke blot Konge og Kronprins maatte færdes fra Frederiksberg Slot til Styrelsens Sæde paa Christiansborg, men ogsaa de gode Borgere passere paa deres Søndagsudflugter til det yndige Frederiksberg. Var hver anden Ejendom en Slagtergaard, saa var Resten større eller mindre Værtshuse, Gæstgiverier eller Beværtningshaver.

Denne Beskrivelse gælder selvfølgelig kun selve Vesterbrogade. I øvrigt var Vesterbro dengang – som de andre “Broer” – et Sted, hvor Københavnerne laa paa Landet, og der laa f. Eks. et stort Landsted paa 5 Tønder Land, hvor siden Valdemarsgade blev anlagt, og hvor man gik i Vandet fra Badeanstalten ud for Badevej (nuværende Eskildsgade), og længst ude paa Grænsen mod Valby og Frederiksberg strakte sig den næsten ubebyggede Vester Fælled.

Af mere Anselige Bygninger havde Datidens Vesterbro kun Den kongelige

Udsigt fra Vesterbro mod København 1755, set omtrent fra hjørnet af Værnedamsvej og Vesterbrogade. De københavnske forstæder var blevet afbrændt inden den svenske belejring af byen 1658-60. Store dele af disse områder var derefter meget længe uden egentlig bebyggelse. Erfaringerne fra den svenske belejring af byen udmøntede sig i, at det i 1661 blev forbudt at bygge mellem Søerne og byens volde. På Vesterbro var dette såkaldte demarkationsområde begrænset af volden og den fremskudte forsvarslinje, Vestre Retrenchement, der med bastioner og kurtiner var anlagt i en bue fra Sankt Jørgens Sø til Vestervolds sydlige del ved Kalveboderne. Meningen med dette byggeforbud var, at en fjendtlig angriber ikke skulle kunne finde dækning, og at der fra volden skulle være frit udsyn over det foranliggende terræn. Helt ubebygget forblev dette store terræn dog ikke. Markmænd havde deres små stråtekte hytter derude, og møller med tilhørende møllehuse fandtes også i stort tal uden for voldene. Blegemænd havde etableret sig uden for Østerport og rebslagere især uden for Vesterport. Demarkationsbestemmelserne om bygge- og anlægsforbud var fra starten svære at håndhæve og blev i mange tilfælde administreret yderst lempeligt for ikke at sige lemfældigt. Vestre Landevej, nuværende Vesterbrogade, var som tegningen skildrer præget af tæt bebyggelse. – Udsnit af kobberstik af H. Quist fra 1761 efter tegning af J. J. Bruun 1755. Det Kongelige Bibliotek.

Vesterbro 1841. De oprindelige demarkationsbestemmelser betød, at huse inden for området kun måtte være i én etage, grundmur måtte kun anvendes i begrænset omfang, og ejeren skulle acceptere, at militæret nedrev eller afbrændte bygningen, så snart man frygtede, at en angribende hær nærmede sig byen. Da englænderne gik i land på Sjælland i 1807, blev disse foranstaltninger straks udført. Bygningerne afbrændtes og træerne blev fjældet på det areal, der lå mellem fæstningsgraven og Søerne – for Vesterbros vedkommende omtrent ved Vesterbros Torv. Demarkationsområdet uden for Københavns volde blev flere gange øget. Størst var det, da det i 1810 – efter englændernes ødelæggende bombardement af byen i 1807 – nåede ud til Jagtvej-Falkoner Allé og for Vesterbros vedkommende en linje uden for Vesterfælledvej.

Mellem Vesterbrogade og ejendommen Enighedsværn ses på kortet resterne af Vestre Retranchement. Det var et lavt voldanlæg, der lå foran hovedvolden og var anlagt i 1640'erne for at beskytte en planlagt bebyggelse, Vestre Forstad, umiddelbart uden for hovedvolden. I sin oprindelige form nåede retranchementet op til det sydvestlige hjørne af Sankt Jørgens Sø. Forstadsbebyggelsen blev påbegyndt, men ødelagt ved svenskernes angreb på København i 1658. Efter 1660 blev retranchementet opgivet som militært anlæg. Det blev dog ikke sløjet men forfaldt efter at være taget i brug til forskellige civile formål. – Østlige halvdel af S. Sterms kort over Udenbys Vester Kvarter 1841, Københavns Stadsarkiv.

Skydebane, hvis Grund strakte sig ned til Kalvebod Strand, hvilket for øvrigt dengang var Tilfældet med adskillige andre Ejendomme ved daværende Vesterbrogade.

Dette Forhold ændredes brat ved Anlægget af den første Roskildebane, der blev aabnet 1847. Efter adskillige Drøftelser var det blevet bestemt at lægge "Jernbanegaarden" i Dronningens Enghave ved Tivoli, og føre Banen ind langs Kalvebod Strand. Det skete i Henhold til en Ekspropriationslov af 1845, men løb naturligvis ikke af uden Stridigheder med Lodsejerne. Stadsconductøren hævdede tilmed, at de betalte Priser var for lave, den mindste 2 Skilling, den højeste 4 Mark, i Gennemsnit saadan noget som 12 [1942-] Øre pr. Kvadratalen.

Jernbaneanlægget kom til at præge Vesterbros Udviklingshistorie som Havneanlæggene Østerbros. Som i denne Bydel blev ogsaa Vesterbro afskaaret fra den aabne Strand, lad saa være at der var Forskel paa Kalvebod Strand og Øresund.

Ved det egentlige Vesterbro forstaaes her i Almindelighed det Omraade af Bydelen, som afgrænses af Gammel Kongevej, Skellet mod Frederiksberg, Kingosgade, Oehlenschlägersgade, Sønder Boulevard, Reventlowsgade, Vesterbrogade og Trommesalen.

Størstedelen af Gaderne paa dette egentlige Vesterbro er Sidegader til Vesterbrogade, idet Kvarteret dog gennemskæres af et Par med denne Gade omtrent ligeløbende Gader, nemlig Istedgade og Matthæusgade, begge tiligemed Sidegaderne opstaaet i anden Halvdel af det 19. Aarhundrede.

Sammenholder man f. Eks. Christianis Kort fra 1881 (side 112) med et ældre Matrikelskort som Planen fra 1841 (af Stern) er det øjensynligt, at de gamle Sidegader paa Vesterbro i udpræget Grad er bestemt af de oprindelige Matrikulære Forhold, og at de langtfra alle er parallelle skyldes, at Gaderne hver for sig er lagt igennem de langagtige Lodder, som Omraadet forhen var opdelt i, og som strakte sig fra "Broen" (Vesterbrogade) til den daværende Kystlinje, omtrent ved nuværende Sønder Boulevard. Det er aabenbart, at de respektive Ejendomsbesiddere hver for sig har udnyttet deres Grunde til Gadenlæg, Udparcellering og Bebyggelse, men paa den anden Side er det ligesaa tydeligt, at Gadeanlæg som Istedgade og Matthæusgade maa skyldes en mere fælles Aktion, og i Virkeligheden har Kommunalbestyrelsen allerede fra Vesterbros begyndende Udvikling til Forstad øvet en ret gennemgribende Indsats for at regulere Gadenettet.

Hvad angaar selve Vesterbrogade, saa har denne rigtignok det samme Forløb, som blev fastlagt i sin Tid af Christian IV, men har naturligvis skiftet Karakter med Tiden.

Allerede før Midten af forrige Aarhundrede begyndte den tidligere lave Bebyggelse at vige for fleretages Beboelsesejendomme. Men en Aktion, der stiledede mod at gøre Gaden til en Træbeplantet Allé, lykkedes ikke. Ønsket var rejst af Beboerne, men mest Interesse har de Anskuelse, der blev hævdet af Kommunen:

”Naar det ... hed, at den omhandlede Gadestrækning havde en Bredde, der ikke stod i Forhold til Husenes ringe Højde, kunde denne Paastand maaske være rigtig nok for Øjeblikket, hvorimod det kunde være et Spørgsmaal, om den ogsaa vilde beholde Gyldighed i den nærmeste Fremtid, da de forandrede Bestemmelser i Lovgivningen om Bygningernes Opførelse uden for Portene vistnok vilde medføre, at en stor Del af de nuværende lave Bygninger vilde blive ombyggede ligesaa høje som Husene i Byen. Gaden var nu paa dens smalleste Sted lidt over 29 Alen bred, en Bredde, som den formentlig burde have, og vilde saaledes, naar den blev regelmæssigt bebygget paa begge Sider, blive en smuk reel Gade, omtrent som Store Amaliegade, der var lidt over 33 Alen bred, hvorimod det kunde befrygtes, at den ved at beplantes vilde faa et ubetydeligt, smaaligt Udseende...”¹

Videre hævdedes det, at de forventede Ombygninger vilde medføre Omlægninger af Indkørsler og Gadedøre osv., saa det vilde blive nødvendigt at fjerne Træerne, ligesom det, at Rendestenene havde et meget svagt Fald vilde medføre, at de let tilstoppedes af Blade og Kviste, saa de gængse Klager over “ilde Lugt” vilde blive øget.

Det blev heller ikke til noget med Anlægget af et Torv ved Værnedamsvej efter et Forslag fremsat fra privat Side, ikke fordi man ikke mente, at det nye opvoksende Vesterbro ikke burde have sin egen Torveplads.² En saadan ansaa man for fornøden, og nogle Aar senere anlagdes det nuværende Vesterbros Torv.

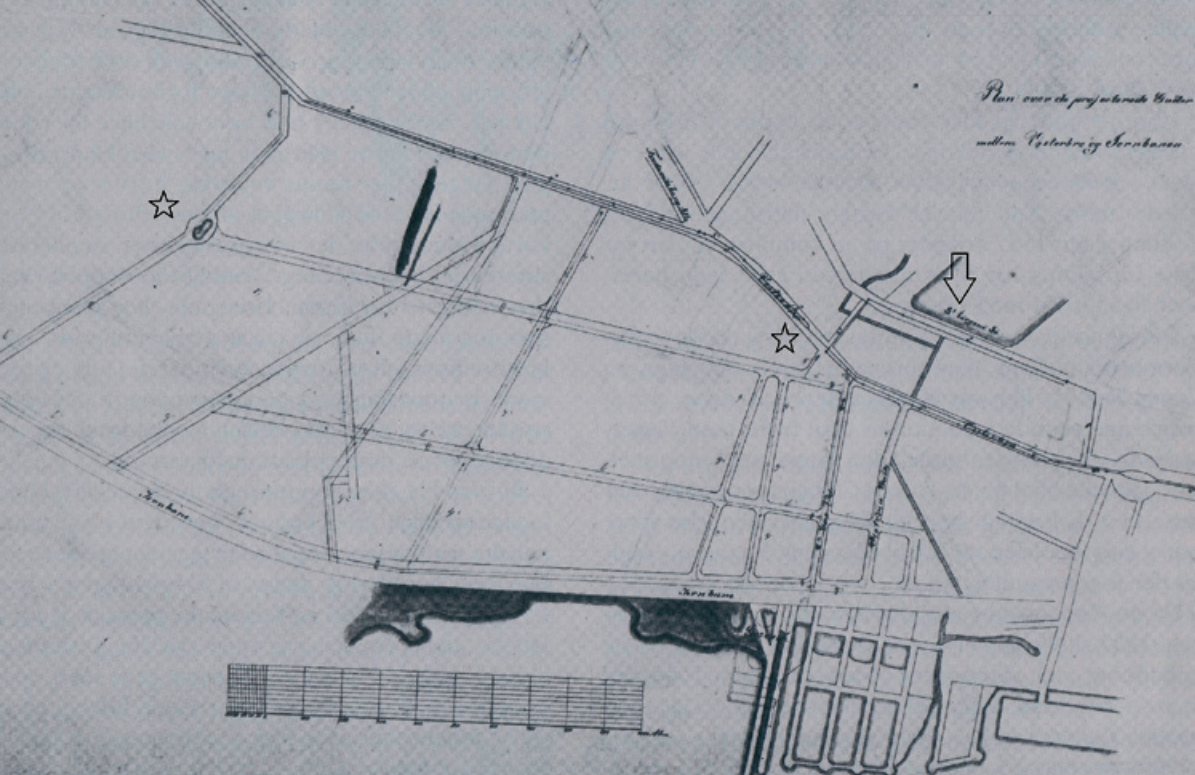
Vesterbros Torv

Udlægget af selve Torvepladsen skete i Forbindelse med Salget af en kommunal Grund, der stødte ud til den, nemlig det Areal, hvor tidligere Stadens Reberbaner havde ligget, af hvilket Kommunen umiddelbart forinden var

Vesterbrogade 1866 set fra Vesterbros Torv mod Værnedamsvej. Første hus til højre, nr. 48, ligger ved hjørnet af Bagerstræde. Til venstre anes Vesterbrogade nr. 57, hjørnet af Absalonsgade, under opførelse. I kørebanen ses et vigespor for sporgvognene på det i øvrigt enkeltsporede skinneforløb. Sådanne vigespor var anlagt med nogle hundrede meters mellemrum således, at modkørende sporgvogne kunne passere hinanden.

I januar 1852 blev demarkationslinjen rykket tilbage til indersiden af Søerne og tværs over Vesterbro omtrent ved Sankt Jørgens Allé. Et stort areal var hermed officielt frigivet til egentlig bebyggelse, hvad der naturligvis var afgørende for Vesterbros udvikling. Fæstningen var dog ikke dermed nedlagt, selvom den gamle voldlinje i virkeligheden var opgivet efter englændernes bombardement i 1807. Arealet mellem den nye linje og fæstningsgraven var frem til 1867 stadig underkastet demarkationsbestemmelserne. Men processen frem mod den endelige dødsdom over fæstningsværkerne på Sjællandssiden var indledt: I 1852 blev passagen gennem byportene fri om dagen, i 1853 tillige om natten, og 1856-58 blev byportene revet ned. I 1870 blev fæstningsværkerne på Sjællandssiden bortset fra Kastellet overdraget Københavns Kommune, og i 1873 blev de første sløjfninger indledt i området ved Nørrevold. Vestervold mellem Vesterbrogade og Langebro begyndte man at sløjfe i 1886. Københavns Museum.

Forslag til gadeplan for arealet mellem Vesterbrogade og jernbanen 1857. I april 1855 behandlede Borgerrepræsentationen et forslag fra bl.a. arkitekten J.D. Herholdt om "at der maatte træffes foranstaltninger til Tilvejebringelse af en hensigtsmæssig Plan til Bebyggelse af Grundene udenfor Stadens Volde og i dens nærmeste Omegn". Borgerrepræsentationen tilsluttede sig forslaget og nedsatte en udvalg til at forestå arbejdet. Udvalget fik 5 medlemmer, 3 valgt af Borgerrepræsentationen og 2 valgt af amtsrådet for de tilgrænsende landdistrikter. Foruden 2 medlemmer af Borgerrepræsentationen, blev Herholdt valgt som bygningssagkyndigt medlem af udvalget. Inden dette nåede at komme i gang, blev kommissoriet for udvalget udvidet: Borgerrepræsentationen tiltrådte et forslag om, at arbejdet med at tilvejebringe en gade- og bebyggelsesplan blev samordnet med vandinspektør Coldings udkast til udformning af byens nye kloakanlæg. Ingeniøren L.A. Colding, der fra 1857 blev Københavns første stadsingeniør, havde siden 1854 været tilknyttet Borgerrepræsentationen som sagkyndig rådgiver angående de storstilede planer for forbedring af byens kloakforhold og for etablering af et vandværk og et gasværk. Endnu en opgave blev føjet til, idet Indenrigsministeriet anmodede om, at udvalget overvejede et forslag til byggelov for landdistrikterne uden for hovedstaden. Indenrigsministeriet foranledigede også udvalgets sammensætning ændret således, at alle 3 københavnske repræsentanter var medlemmer af Borgerrepræsentationen, hvorefter udvalgets 5 medlemmer valgte en arkitekt som bygningssagkyndig rådgiver. Sidstnævnte blev i denne omgang J.H. Nebelong, som i perioden 1856-68 var bygningsinspektør i Københavns 1. distrikt, hvortil Vesterbro hørte. Den gadeplan for Vesterbro, som Borgerrepræsentationen i princippet gik ind

kommet i Besiddelse af den mindre, vestlige Del, Matrikelnummer 67. Købet var sket i den Hensigt, at den sammen med den østlige (Matrikelnumrene 68-69) skulde udstykkes i passende Byggegrunde.

Oprindeligt havde der kun været Tale om at udparcellere den østlige, af hvilken i Forvejen Halvdelen var benyttet til Anlæg af Gasværksvejen, anlagt som Adgangsvej til det nye Vestre Gasværk, Byens første, og hvis østlige Side omgaaende var blevet bebygget.

“Denne Grundstrækning henlaa nu øde”, hed det i en Redegørelse afgivet i Borgerrepræsentationens Møde den 18. Maj 1857, ”og det ville derfor være i Kommunens særdeles Interesse, snarest muligt deraf at drage den Nytte, som Strækningen efter sin højst gunstige Beliggenhed kunde afgive. Da den strækker sig fra Vesterbros Hovedgade langs med den 20 Alen brede Gasværksvej forbi Jernbanen, turde der næppe blive Spørgsmaal om anden Anvendelse af den end som Byggegrunde, og Kæmneren havde derfor ved Stadskonduktøren ladet forfatte et Situationskort over Grundstykkerne og derpaa betegne

for i 1857, blev i de efterfølgende år genstand for mange drøftelser med adskillige korrektioner til følge. Bl.a. var der ofte uenighed om bredden på de veje, der skulle anlægges. Gaden fra Vesterbros Torv til Vesterfælledvej, som ses på gadeplanen fra 1857, blev anset som en vigtig del af planen, fordi den fremstod som en naturlig fortsættelse mod vest af den indre del af Vesterbrogade. Den påtænkte gadestrækning er på planen markeret med en stjerne ved Vesterbros Torv og en stjerne ved Vesterfælledvej, hvor den endte i et gadekær. Den nye gade ville blive mere end 1 kilometer lang men endte med kun at blive anlagt i godt 50 meters længde mellem Vesterbros Torv og Absalonsgade og fik navnet Svendsgade.

Voldgraven hørende til Vestre Retranchement fungerede som afløb for Sankt Jørgens Sø – afløbet markeret med pil på planen – og bestod i udrettet form frem til omkring 1880 under navnet “Rosenåen”. Navnet var ironisk ment: Renden var stinkende og uhumsk, fordi den blev anvendt som affaldsrende for slagtere, garvere og omkringliggende kostalde. Syd for Vesterbrogade ses i kortets højre side Rosenåen som en skrå linje. Forløbet er bevaret i den rørlagte udgave af renden, der ligger under Abel Cathrines Gade og er årsag til gadens overraskende skrå retning, der bryder med det omgivende kvarters gademønster. Mellem Vesterbrogade og Gammel Kongevej forløber renden på det sted, som – da den blev rørlagt – blev til Stenosgade. En strækning af renden ses parallelt med Gammel Kongevej. Hvor den krydsede Bagerstræde, var gaden ved hjælp af en bro ført hen over den. Fra: Fredningsstyrelsen: En forstadsbebyggelse i København, bind 1, 1986.

de byggeparceller, som efter Arealets Dannelse og Beskaffenhed formentlig bedst egnede sig til Bortsalg”.

Det drejede sig om i alt 21 Parceller, hvilke Kæmneren mente skulle sælges: “paa den Betingelse, at de ikke maatte udparcelleres, for at det derved kunde undgaaes, at det smukke Kvarter, der vilde fremkomme, naar samtlige Bygninger opførtes efter en nogenlunde ensartet Plan i Lighed med den omtrent fuldstændig bebyggede modsatte Side af Gaden, defigureredes af smaa Bygninger i en forskellig Bygningsstil, hvorved det hele Terræn letteligt kunde faae en Mindre Værdi”.³

Udstykningsplanen omfattede tillige den tilstødende private Grund, idet der paa den Maade kunde anvises mere fordelagtige Grunde “og opstaa ganske anderledes nyttige Tumblepladser for den industrielle Virksomhed”, mens den private Grund alene daarligt lod sig anvende til Gadeanlæg.

Ganske vist havde Ejeren af den private Grund tilbudt at købe den kommunale, men det ansaa Kæmneren ikke for tilraadeligt, dels fordi Kommunens Grund var af størst Værdi, og dels, fordi man saa “vilde komme i Strid med det hidtil fulgte almindelige Princip ikke at sælge ubebyggede Grunde undtagen ved offentlig Auktion ...”.⁴

Vesterbros Torv 1909 med den nyopførte Eliaskirke. De, der i 1850'erne beskæftigede sig med udarbejdelse af en gadeplan, der kunne styre udstykningen af byggegrundene, anså et centralt placeret torv for en vigtig del af planen for Vesterbro. Allerede i 1854 havde et areal ved Værnedamsvej været på tale til formålet men var blevet opgivet. I forbindelse med udstykning af dele af de tidligere rebslagergrunde, matr. nr. 67, 68 og 69 til bebyggelse, blev disse grundes gamle, trekantede forareal mod Vesterbrogade udlagt som torv. Torvets mest markante bygning er Eliaskirken, der flankeres af bygninger fra 1860'erne. Kirken opførtes 1906-08 for private midler efter tegning af Rådhus-arkitekten Martin Nyrop. Den monumentale trappe, der fører op til kirkens hovedindgang, var genstand for en langvarig strid mellem Nyrop og kommunen, som ikke ønskede færdslen på torvet generet af denne fremskudte del af bygningen. Kommunen endte med at godkende en udformning af trappen, hvor fortovet blev ført ind under denne. Der blev også i trappen indrettet et rum, hvor folk fra kommunens Vej- og Kloakvæsen kunne opbevare deres redskaber. Et relief over kirken indgangsdør er udført af billedhuggeren Rasmus Harboe, der også er kunstneren bag den Herakles-brønd, som blev opstillet på torvet i 1915. Den var skænket af Foreningen til Hovedstadens Forskønnelse. Fotografi af Fritz Theodor Benzen, Københavns Museum.

Trods udtalte Betænkeligheder, der bl.a. gik ud paa, at Kommunen i Almindelighed ikke burde inklade sig paa slige Foretagender, naar det ikke uomgængeligt krævedes af Hensyn til det Offentliges Tarv, og trods udtalt Tvivl om, hvorvidt Parcellerne straks kunde sælges, blev Forslaget vedtaget. Det lykkedes at forhandle sig til Rette med den private Grundejer, og en ny Udstykningsplan, udarbejdet af Professor Nebelong, blev vedtaget af Borgerrepræsentationen.

Den nye Plan foregreb forsaavidt Udviklingens Gang. Den viste nemlig en ny Tværgade (dvs. et Stykke af den senere Istedgade, samt en ny Forbindelsesgade (Svendsgade), til de to Grunde 65 og 66, ligesom man i Henhold til Forhandlinger med det Udvalg, som skulde fastlægge de udenbys Vejforhold, havde afsat Plads til det nye Torv for Vesterbro.

Gadeplan for de udenbys Kvarterer

Selve den Gadeplan, som var Forudsætningen for disse Dispositioner, kom imidlertid først til Behandling i Borgerrepræsentationen senere paa Aaret, nemlig den 27. Oktober 1857. Hvad angaar Torvet, saa var det, som nævnt, forudsat i Planen og hævdedes at ville komme til at ligge omtrent i Centralpunktet "af Vesterbros udenbys Kvarter, og være særdeles nyttigt, ja, nødvendigt".

Vesterfælledvej

Den nævnte Adgangsvej (Svendsgade) var ogsaa forudsat, men kun som led i et større projekteret Vejanlæg, nemlig en Gade, der i lige Linje med den inderste Del af Vesterbrogade skulle forbinde Torvet med Vesterfælledvej.

Det stod ogsaa i Forbindelse med den i de Aaringer nærede Plan om Udstykning og Bebyggelse af Vester Fælled, at man ansaa dette Vejanlæg for saa nødvendigt. Ja, mens man i øvrigt kun vilde inklade sig paa at lade de projekterede Vejlinjer afsætte i Marken, saa anbefalede Kommissionen straks at lade gøre Forberedelser til Ekspropriation af Arealet til Vejen til Vester Fælled.

Man ansaa denne for saa vigtig, at man øgede dens først paatænkte Bredde af 20 Alen til 30 (ca. 20 m), "idet den første Bredde maatte anses for utilstræk-

kelig for en Vej, der i en Længde af over 1/12 Mil vilde komme til at gaa i én Linje og blive at betragte som en Forsættelse af Vesterbrogade.⁵

Vejen blev vedtaget og dens Linjeføring er vist paa enkelte ældre Kort. Man havde imidlertid været for optimistisk med Hensyn til Mulighederne for dens Gennemførelse, idet man havde regnet med, at Grundejerne uden Vederlag vilde afgive den nødvendige Grund til anlægget af denne "Længdegade". Det viste sig ved de første Forhandlinger kun i ringe Udstrækning at være Tilfældet, og det blev besluttet at opgive Gadeanlægget, i hvert Fald foreløbig. Men Planerne blev aldrig genoptaget.⁶

Istedgade

Selvom det tog Aaringer, lykkedes det at faa gennemført Anlægget af en anden af de i Bebyggelsesplanen i 1857 projekterede Hovedgader: Istedgade. Den beskrivelse i Forslag til en Vejplan for Omraadet mellem Vesterbros Hovedgade og Jernbanen, som det følgende Aar blev vedtaget: "En Hovedgade af 36 Alens Bredde mellem den projekterede Gade fra Gasværksvejen ud til Thaysensvej (Vesterfælledvej, altsaa den netop omtalte Forbindelsesgade fra Vesterbros Torv til Vester Fælled) og Gaden langs Jernbanen, førende ud til Jernbanegaarden til Grænsen af Byens Grund, ¼ Mil lang i lige Flugt med den nye af etatsråd Ludvig Thaysen og rådmand F. C. Bülow anlagte Vej (Ny Carlsberg Vej), for hvilken Gades Gennemførelse intet væsentligt er til Hinder."⁷

Da man gav Gaden Navn, blev det under Drøftelserne fremhævet, at Gaden "der agtedes fortsat respektive til Jernbanegaarden og Valby muligvis til sin Tid vilde komme til at danne en af Distriktets væsentligste Hovedgader. Skønt der var almindelig Enighed om det sidste, saavel som om Gadens Betydning, saa skete dens Fuldførelse dog først i Løbet af Længere Tid og saaledes at Bystyret gentagende Gange maatte tage Stilling til dens stykkevise Udvidelse.

Den projekterede Bredde blev nedsat til 25 Alen, idet man endda havde været ind paa Tanken om at gaa ned til 20, men atter opgav det. Istedgade i en Udstrækning omtrent fra nuværende Abel Cathrines Gade indtil Grundene ved Badevejen (Eskildsgade) blev i 1860 udlagt som offentlig Gade.

Derefter gik der en Aarrække, inden Gaden trængte det lille Stykke videre frem til selve Badevejen, og det endda saaledes, at den ved Gennem-

København 1881. Vesterbros kystlinje lå længe lidt syd for den nuværende Sønder Boulevard. Anlægget af jernbanen til Roskilde, åbnet 1847, Vestre Gasværk, i funktion fra 1857, samt Kvægtorvet, åbnet 1879, medførte alle opfyldninger i Kalvebod Strand. Disse store anlæg dannede en barriere for Vesterbro, som blev frataget sin kontakt til vandet.

Den første Vestbane, jernbanen mellem København og Roskilde, blev åbnet for drift i 1847. Banedæmningen fulgte til dels den daværende kystlinje mod Kalvebod Strand. Banegården blev anlagt i Dronningens Enghave, omtrent hvor Hovedbanegården senere blev bygget. Beslutningen om anlæg af den næste sjællandske jernbane, Nordbanen, førte til, at København i 1864 fik en helt ny og langt større banegård og helt nye banelinjer. En ny banegård, fælles for Vestbanen og Nordbanen, blev placeret nord for Vesterbrogade. Den første banegård og banelinjen derfra blev samtidig nedlagt.

Det ses på kortet, at Det Kongelige Skydeselskabs grund endnu omkring 1880 forløb hele vejen fra Vesterbrogade til banedæmningen – og altså adskilte de allerede anlagte strækninger af Istedgade. På et møde i Borgerrepræsentationen i juli 1886 blev der foretaget en indstilling fra

brydningen ikke fik sin fulde Bredde. Man valgte at nøjes med 19 Alen, for at ikke en fremspringende Bygning skulde faa Facaderet og saaledes til sin Tid blive dyrere at ekspropriere.⁸

Da Dannebrogsgade var anlagt og bebygget henimod det Sted, hvor den skulde skæres af Istedgades Forlængelse, blev der truffet en Aftale med Ejeren af den paagældende Grund om at afgive Areal til det kommende Gadenlæg for 1 Rdlr. pr. Kvadratalen.

Istedgades ufuldførte Tilstand blev brugt som Argument, da der et Par Aar senere blev indgivet Andragende om, at faa Ny Stormgade gennemført for at skabe en bedre Forbindelse mellem Vesterbro og Byen. Det blev da fremhævet, hvorledes Vesterbros Sidegader, af hvilke den længste, som var anlagt i sin fulde Udstrækning, var omtrent 1.000 Alen lang og næsten fuldstændig bebygget, ikke havde anden Forbindelse med den indre By end selv Vesterbrogade.¹⁰

Istedgade var dengang afbrudt ikke mindre end fire Steder, nemlig ved Skydebanens Grund, af Reberbanen ved Badevejen, af Kommunens egen Grund mellem Viktoriagade og Gartner Hintzes Have, og endelig af et lille Stykke Jord ved Reventlowsgade, og "længere end til denne Gade kan Istedgade ikke komme paa Grund af Tivoli".

Uagtet man ogsaa inden for Borgerrepræsentationen var enig om, at Gennemførelsen af Istedgade vilde være af stor Betydning for Trafikken, baade fra selve Vesterbro, saavel som fra Valby og Frederiksberg, kom der først omkring Midten af 1880'erne virkelig Skred i Udviklingen.

Den 27. Juni 1885 stillede Magistraten Forslag om Forlængelse af saavel Colbjørnsensgade og Helgolandsgade som Istedgade over et Areal, som Kommunen havde erhvervet ved Mageskifte med Statsbanerne, og inden for samme Regnskabsaar blev der taget Beslutning om at Ekspropriere det nødvendige Areal til Gadens Videreførelse over Grundene ved Badevejen.¹¹

Magistraten om Istedgades gennemførelse mellem Absalonsgade og Dannebrogsgade, hvori det hed: "Efterhånden som Bebyggelsen af Vesterbro er tiltagen, er det efter Magistratens Formening blevet nødvendigt, at Istedgade, der ved sin Bredde (25-30 Alen) og Retning er bestemt til at danne en Hovedfærdselslinie, føres igiennem uden Afbrydelse". Forsamlingen var enig, ekspropriation af det fornødne areal til gade blev gennemført, og Istedgade kunne endelig anlægges over skydebanens grund. En skydemur, der mod Istedgade danner afslutning på den afkortede skydebane, stod færdig i 1888. Kort af F. Christiani, 1881, Københavns Stadsarkiv.

Skydebanens Grund

Det næste Aar kom endelig Turen til Den kongelige Skydebane, hvis Grundareal nu var den eneste Hindring for Foreningen af de to adskilte Stykker af Istedgade. Forhandlinger med Selskabet havde ikke ført til noget Resultat og for saa vidt Selskabet ikke i den nærmeste Fremtid stillede sig mere imødekommende, vilde det blive nødvendigt at ekspropriere.¹²

En af Borgerrepræsentanterne, der tillige var Medlem af Selskabet, hævdede, at dette ikke stillede sig vrangvilligt over for Gadegennemførelsen, men forment, at Værdien af Grunden rettest kunde fastsættes ved en Ekspropriation. Hertil sluttede bl.a. Ferdinand Meldahl sig, idet han udtalte sin Anerkendelse af, at Borgmesteren endelig havde bragt den Sag paa Dagsordenen, hvis Ordning var længe imødeset af et stort Kvarter. Og Forslaget blev vedtaget den 20. Juli 1886.¹³

Sidegaderne

Allerede inden Udløbet af Tiaaret 1850-60 var de fleste af Vesterbros Sidegader anlagt og for en Dels vedkommende bebygget, nogle paa Foranstaltning af private Lodsejere og Bygherrer, andre ved Kommunens Medvirkning.

Af den første Klasse siges *Badevejen (Eskildsgade)* at være næsten fuldstændig bebygget i 1856, hvilken Oplysning dog maa tages med det Forbehold, at Bebyggelsen paa dens vestre Side endnu bestod af den sidste af Vesterbros Reberbaner.¹⁴ Vejen selv var for øvrigt ikke af helt ny Oprindelse, men anlagt sidste i 1840'erne som Adgangsvej til de da oprettede Badeanstalter ved Kalvebod Strand. I 1857 begyndte Udlæggelsen af *Absalonsgade*, *Dannebroggsgade*, *Oehlenschlägersgade* og *Valdemarsgade*, hvis Bebyggelse blev paabegyndt det følgende Aar. Disse Gader fik dog først et Par Aar senere deres nuværende Navne. Hvad angaar *Saxogade*, saa var den af en noget senere Oprindelse og først opstaaet efter 1865.¹⁵

Af de sidstnævnte Gader havde alene Absalonsgade Rod længere tilbage i Tiden, for saavidt som dens nordlige Del ud til Vesterbrogade arvede Pladsen efter det tidligere Banemøllestræde, en Adgangsvej til Matrikelnummer 62, og dette førte med sig, at Kommunen nogle Aar senere maatte besørge Gaden anlagt og udvidet gennem det snævre Stræde, i hvilken Anledning

man erhvervede den tilstødende Grund (Matrikelnummer 63), der tillige med en anden kommunal Grund (Matrikelnummer 61, Vesterbrogade 57, nabohuset til Den Kongelige Skydebane) blev udparcelleret, bortsolgt til bebyggelse og udlagt til gadeudvidelsen.¹⁶

Et kommunalt gadeanlæg var som nævnt *Gasværksvejen*, allerede under Anlæggelsen udvidet fra 15 til 25 Alens Bredde, og Kommunen havde tillige Andel i Anlægget af den omtrent samtidige *Viktoriagade*.¹⁷ Dette skyldtes dels, at Gaden traadte i Stedet for Indkørslen til det Vænge, som om Vinteren benyttedes som Losseplads for Is og Sne, dels at den ved Udmundingen i Vesterbrogade dækkede en Del af det Aaløb, som førte Vandet fra Nørrebro over Vesterbro ud i Kalvebod Strand, altsaa en Fortsættelse af Vodroffsaa, hvis bugtede Forløb man i øvrigt ønskede at regulere. Ordningen blev, at den private Lodsejer bekostede Anlægget af Gaden og paatog sig Vedligeholdelsen, mens Kommunen overtog Reguleringen af Vandløbets endnu aabne Del, hvorved der fremkom bedre Byggegrunde paa et Naboareal.¹⁸

Stat og Kommune havde saa tidligt som i 1850 i Fællesskab overtaget Vedligeholdelse og Istandsættelse af Tømmerpladsvej (Reventlowsgade), til hvis Udvidelse man i 1881 havde erhvervet Areal. Efter at Gaden paa privat Initiativ var blevet bebygget, blev der den 22. Juni 1885 stillet Forslag om Forlængelse af saavel *Colbjørnsensgade* som *Helgolandsgade* over et Areal, som Kommunen havde erhvervet ved Mageskifte med Statsbanerne. Det drejede sig om en samlet Bebyggelsesplan, Ny Stormgades inderste Dele, samt af en ny Gade (Reverdilsgade) mellem Reventlowsgade og Helgolandsgade.²⁰

Denne ny gade skulde anlægges, fordi Grundene ellers blev for dybe. Nu kunde der opføres Forhuse med mellemliggende og tilstødende Gaardrum. Denne Del af Forslaget blev kritiseret fra flere Sider, bl.a. af Meldahl, der efterlyste Byggegrunde til forskellige Formaal, navnlig til Opførelse af Skolebygninger. Fra anden Side blev det hævdet, at Forslaget ikke frembød nogen økonomisk god Udnyttelse af Karréerne, idet der med en Randbebyggelse omkring en større Indergrund vilde kunne opnaas gode Priser for denne, hvilket atter fra en tredje Side blev bestridt. En saadan Grund vilde ikke have Interesse, med mindre den blev udlagt som Plads for en Skole og Udsigten til at faa en "Smøge" som Adgang til "Indergrunden" var i øvrigt alt andet end tiltalende.

Meldahl sagde yderligere, at det mere synes at gaa ud paa at faa saa mange Penge ind for Terrænet som muligt end paa at tilvejebringe Boliger uden Baghuse, og vilde man endelige have en Gade, burde den have en anden

Retning end foreslaaet, for paa den Maade kom den ene Side til at ligge i fuldstaendig Skygge.

Trods Indvendingerne blev Forslaget vedtaget, at der kun maatte opfores Ejendomme med Lejligheder paa mindst 4 Værelser, aabenbart for at undgaa, at Bebyggelsen fik det samme trøstesløse Præg som i de ældre Sidegader, og bevirke, at den fik en lignende Karakter som den i det tilstødende Gartner Hintze anlagte Kvarter, nemlig ved Bebyggelsen af *Reventlowsgade*.

Endnu i det samme Regnskabsaar blev der truffet Bestemmelse om Istandsættelse og Regulering af Badevejen indtil Ny Stormgades forlængelse.²¹ Under Forhandlingerne i denne Anledning var der rejst Spørgsmaal om den fremtidige Benyttelse af den kommunale Karré (Matrikelnumrene 67, 68 og 69), afgrænset af henholdsvis Istedgade, Gasværksvej, Ny Stormgades paatænkte Forlængelse og en privat Grund ved Badevejen, benyttet som Oplagspladser.

Karréen vilde paa Grund af de paatænkte Parcellers betydelige Dybde, dels vanskelig kunne afhændes til tilfredsstillende Priser og følgelig dels prigsives til en i sanitær Henseende mindre heldig Bebyggelse, forsaavidt Parcellerne kunde anvendes til Pakhus eller Værkstedbygninger. Man havde derfor planlagt en gade (Eriksgade) tværs over baade Kommunens og den private Grund, idet vedkommende Ejere havde faaet Erstatning ved et Mageskifte.

Omtrent samtidigt blev ogsaa *Abel Cathrines Gade* anlagt. Det skete ved Overdækning af den foromtalte Vodroffsaa. Allerede da man i 1878 skulde bygge de første nye Kommuneskoler paa Vesterbro, havde man udpeget Pladsen for den ene af dem "ved Vodroffsaa, hvor samme Gade gaar bort fra Viktoriagade", hvilken Placering altsaa vilde forudsætte, at Aaen ogsaa her som i Viktoriagade blev overdækket med en Gade.²² Man valgte imidlertid en anden Plads til Skolen, og Tanken om Gadeanlægget blev først taget op igen, da der i 1885 skulde anvises Byggeplads for Abel Cathrines Stiftelse, hvis ældre Bygninger i Dronningens Tværgade, man havde afhændet.

Magistraten foreslog Byggepladsen ved Vodroffsaa, hvis lukkede Løb skulde overdækkes med en Gade i 20 Alens Bredde, idet Stiftelsen skulde have Grunden til Favørpris, og det fremhævedes over for Meldahl, som havde indvendt, at der ikke var nogen Grund til at stille sig saa velvilligt, at Stiftelsen forhen havde været underlagt Stadens Fattigvæsen og stadig afhjalp Nøden i Byen. Meldahl ankede ligeledes over den valgte Placering af en lavere Bygning, som næppe vilde kunne hævde sig mellem de høje Etagehuse, men fra anden

Side blev det hævdet, at Gadens skraa Forløb vilde virke i modsat Retning. Forslaget blev vedtaget, Gaden anlagt og Stiftelsen bygget.²³

Meldahl havde ogsaa haft Indvendinger at gøre, da der nogle Aar før havde været tale om den ældste af Forbindelsesgaderne mellem Vesterbro og Gammel Kongevej, *Bagerstræde*.

Strædet var blevet udvidet flere Gange, saaledes i 1858, i Forbindelse med Salg af den kommunale Fæstegrund Øst for Gaden. Man havde gjort Salget afhængigt af Afstaaelse af et Areal til Gadens Udvidelse til 12 Alens Bredde.²⁴

I 1866 blev det vedtaget, at Gaden skulle istandsættes og brolægges, ligesom Broen midt i den skulle udvides til en Bredde af 12 Alen.²⁵ Broen førte over den før omtalte Vodroffsaa – eller som den ogsaa paa Grund af sine mindre vellugtende Egenskaber blev kaldt: Rosenaaen – det aabne Vandløb, der passerede Gammel Kongevej og derpaa den vestre Hjørnegrund af denne Gade og Bagerstræde for saa at krydse sidstnævnte paa sit Løb videre i østlig Retning, for endelig, hvor nu Stenosgade ligger at følge dennes Linje til Vesterbrogade og fortsatte videre under denne mod Stranden.

Vandløbet blev ved Bagerstræde i 1860 erstattet af en muret Kloak, idet ejeren af Hjørnegrunden som Kompensation modtog et Areal af Gammel Kongevej.²⁶

Det var mod denne Afstaaelse, Meldahl rejste Kritik. Ganske vist, sagde han, vilde Gammel Kongevej ej nu blive mere regulær, men han fandt det bedre, at der var en ”Lunke” i Gadelinjen, end at den blev indsnævret, netop hvor den svingede. De Kommunalmed, der tidligere havde haft det i deres Magt at tilvejebringe den naturlige Bredde havde ikke haft Sans for Nødvendigheden af, at saadanne Hovedfærdselsveje maatte være brede. I øvrigt hævdede han, at Bagerstræde som en af de faa Forbindelsesgader imellem Vesterbrogade og Gammel Kongevej burde have været udlagt i 25 Alens Bredde, og paatalte ligeledes et uheldigt Knæk i Gadelinjen.²⁷

Med Hensyn til de manglende Forbindelsesgader, saa var den saakaldte *Petersens Passage (Sankt Jørgens Allé)* blevet anlagt af en Privatmand allerede i 1800-tallets Begyndelse.²⁸ Og efter at Trommesalens Areal var overgaaet til Udvidelse af Hovedbanegaarden var der ved Overenskomst med Jernbaneselskabet truffet Bestemmelse om Anlæg af den nuværende Gade: *Trommesalen*, fra sit Anlæg indtil 1918 kaldt Gammel Kongevej.²⁸

Hertil kom midt i 1880'erne *Stenosgade*, anlagt over det førnævnte aabne Vandløb mellem Gammel Kongevej og Vesterbrogade. Tidligere Forhandlinger

havde ikke ført til noget Resultat.³⁰ Nu lykkedes det at naa til Overenskomst med de Paagældende, bl.a. den katolske S. Knuds Stiftelse, saaledes, at man ikke alene vilde afgive Grund til Gadeanlægget, men ogsaa til den nødvendige Udvidelse af Gammel Kongevej. Grunden til Anlæggene skulde dog først ryddes i Etaper, henholdsvis 1890, 1891 og 1896. Gaden skulde have en Bredde paa 20 Alen.

Forslaget blev vedtaget, dog med den Klausul indsat paa Foranledning af Meldahl, at det forinden der blev givet Byggetilladelse for Hjørnegrundene ved Gammel Kongevej, skulle undersøges om Gaden yderligere trængte til Udvidelse.

Omtrent samtidig blev *Tullinsgade* anlagt. Den nævnes i 1889 som “brolagt og dens Bebyggelse er begyndt, saa at Benævnelse snarest er nødvendig”. Navnet blev vedtaget imod Ejernes fremsatte Ønske, at Gaden enten maatte komme til at hedde Rosenlundsgade – efter det gamle Traktørsted – eller Madvigsgade.³¹

Et Gadenavn, som afstedkom en endog usædvanlig lang og hæftig Drøftelse i Borgerrepræsentationen var Stenosgade. Man havde først foreslaaet at kalde Gaden: Niels Steensens Gade, dels paa Grund af hans videnskabelige Indsats, dels paa Grund af, at han var kendt af den katolske Verden, det sidste under Hensyn til de i Gaden opførte katolske Skoler og den i samme paatænkte katolske Kirke. Man mente fra flere Sider, at man ikke burde opkalde en Katolik i et luthersk Land, mens det fra Magistratens Side blev hævdet, at det røbede Frygt for Katolicismen at forkaste Navnet. Martin Nyrop havde sit Særstandpunkt. Han fandt det rigtigst at benytte et Navn, der fortalte noget og kunde derfor tænke sig vedkommende Gade opkaldt efter Rosenaaen. Naar det fineste Hof i Europa har boet i et Slot, der hed Teglbærnderierne (Tuilleriesne i Paris) maatte man her kunne taale et Navn som Rosenaaen, der nødigt burde gaa i Glemme. Efter en vidtløftig Drøftelse blev det alligevel besluttet at opkalde Gaden efter Niels Steensen, dog i Formen: Stenosgade.³²

Her skal endelig endnu omtales et Gadeanlæg paa den nordre Side af Vesterbrogade, men mellem denne og Frederiksberg Allé, paa Grunden Matrikelnummer 39. Ejerne havde saa tidligt som i 1857 henstillet til Kommunen om at overtage Anlægget af ikke mindre end tre Gader, af hvilke den ene skulde forbinde Vesterbrogade med Frederiksberg (lille) Runddel (den nuværende Sankt Thomas Plads). Mod at Kommunen udførte Arbejdet,

Matthæusgade med skole og kirke set mod Valdemarsgade 1883. I 1878-1880 blev den første kirke, Sankt Matthæus Kirke, på Vesterbro opført efter tegning af stadsarkitekt Ludvig Fenger. I 1880 blev Sankt Matthæus Sogn udskilt fra Frederiksberg Sogn, som det havde været en del af siden 1850'erne. Kirken var finansieret dels af kommunen, dels via private midler. Matthæusgades Skole stod færdig i 1883 og havde Hans J. Holm som arkitekt. Kirken har givet navn til gaden, som før 1883 hed Dannebrogsgade. Københavns Museum.

vilde man uden Vederlag afgive Areal til to Gader, mens man forbeholdt sig Erstatning for den tredje, hvor der tillige skulle nedlægges en Kloak i Stedet for et aabent Vandløb.

Det nedsatte Kloakudvalg maatte vel indrømme, at den ene af de tre Gader vilde kunne danne en hensigtsmæssig Kommunikation mellem Vesterbro og Frederiksberg, men kunde alligevel ikke anbefale udførelsen, og Forslaget blev afvist.³³

En Aarrække senere ansøgte Ejeren om Approbation paa Anlæg af tvende

Gader, som vist paa en medfølgende Plan “imod at den vestligste Gade blev forlænget til Frederiksberg Allé og den anden sat i Forbindelse med Runddelen. Magistraten havde desuden betinget sig, at Gaden fra Vesterbro til Frederiksberg blev flyttet mere mod Øst og fremsatte sit Forslag i Anledning af, at der fra Grunden skulde afgives Areal til Udvidelse af Vesterbrogade.

Med Planen vedtog man det snart følgende Anlæg af *Kingosgade*, *Brorsonsgade* og *Boyesgade*, som Gaderne siden er blevet døbt.³⁴

Bebyggelsen langs Sønder Boulevard

Sønder Boulevard har arvet Pladsen efter den første Vestbane, den første Jernbaneforbindelse fra København til Roskilde, aabnet for driften i 1847. Banegaarden blev efter forudgaaende Drøftelse placeret i den saakaldte Dronningens Enghave, en dengang af Staten ejet Enklave, hørende til Hvidovre Sogn i Københavns Amt, inden for Københavns Kommune. Placeringen var omtrent som den nuværende Hovedbanegaards, og Banedæmningen fulgte for det første Stykkes Vedkommende den daværende Kystlinje af Kalvebod Strand, hvor der efterhaanden skete betydelige Opfyldninger.

Paa opfyldt Grund anlagde man saaledes Hovedstadens første Gasværk, det senere Vestre Gasværk, hvis Plads omtrent paa dette Sted var blevet udpeget i to af de præmierede Konkurrenceforslag, hvorefter det nedsatte Udvalg havde foreslaet, at Gasværket skulle anlægges “ved Enighedsværn eller ved den sydlige Del af Tømmerpladserne eller i disse Steders Nærhed”³⁵

Værket var færdigt i 1857 og stod gennem en Viadukt under Banedæmningen i Forbindelse med den nyanlagte Gasværksvej.

Kommunens Vejplaner for Terrænet mellem Vesterbrogade og Jernbanevolden omfattede ogsaa et Vejanlæg langs denne, hvor der foreløbig fandtes en Passage. Da en Grundejer imidlertid insisterede paa sin Ret til at bygge nær Volden, at Gaden ikke kunde gennemføres, hvis Kommunen ikke snart vilde skride til dens Anlæggelse, vedtog man dog at lade den standse ved Gasværksvej.³⁶ Men faa Aar senere fik man jo ved Vestbanens Forlægelse over Frederiksberg saa at sige Plads til et mere anseligt Gadeanlæg forærende.

Der gik nogle Aar, efter at Baneanlæggene i 1864 var færdige, inden den tidligere Jernbanedæmning blev overladt Kommunen, og i Mellemtiden var

der sket det, som maatte have Følger for Gadeanlæggene paa det inderste Vesterbro, at Fæstningsterrænet 1867 blev overgivet til fri Bebyggelse.

Fælles for de forskellige Bebyggelsesplaner, der i Løbet af nogle Aar blev udarbejdet for dette Terræn, var en Forlængelse af de to ældre Gader inden for Voldene: Stormgade og Ny Vestergade. Begge skulde i lige Linje føres over det tidligere Voldterræn og videre mod Nordvest. Forlængelsen af Ny Vestergade løb umiddelbart Syd for Tivoli, paa nuværende Tietgensgades Plads, men Forlængelsen af Stormgade skar tværs igennem Tivoli, og hvor Gaden vilde komme til at skære Forlængelsen af den daværende Bernstorffsgade, der gik fra Runddelen ved Frihedsstøtten, var der projekteret en lignende Runddel, og Gaden løb derefter videre, saaledes at dens naturlige Fortsættelse maatte blive en Gade paa den tidligere Jernbanevold.

Denne var imidlertid ved Banens Nedlæggelse blevet overdraget til Statens Vejevæsen ved Lov af 1863, og den overgik først til Kommunen i Forbindelse med dennes Køb af Ejendommen "Enighedsværn", som ligeledes ejedes af Staten.³⁷ Dette Køb blev vedtaget for at skaffe Plads til et nyt Kvægtorv.

Nødvendigheden af et saadant til Afløsning af det gamle i "Trommesalen" havde længe været aabenbart, og der havde fundet forskellige Drøftelser Sted, ligesom Landhusholdningsselskabet havde peget paa "Enighedsværn" som et passende Sted og ladet en sagkyndig Komité udarbejde Planer.³⁸

Magistraten havde paa Opfordring indledt Forhandlinger om Købet, som imidlertid ikke kunne ske uden Rigsdagens Samtykke, der først forelaa med Lov af 10. Maj 1867, hvorefter det viste sig, at Regeringen heller ikke uden Lovhjemmel kunde overdrage Kommunen den tidligere Jernbanedæmning "til Anlæg af en Gade eller Vej", hvilket vilde betyde, at man ikke kunde anvende materialer fra Dæmningen til Opfyldning af de lave Arealer ved Enighedsværn. Først ved Lov af 13. Marts 1869 forelaa den nødvendige Hjemmel og Købet gik endelig i Orden.

I de følgende Aar blev Anlæggelsen af det nye Kvægtorv forberedt ved Opfyldningsarbejder, uden at man dog tog Materialer fra Banevolden i Anvendelse, men traf en Ordning med Havnevæsenet.³⁸ Tværtimod blev det fra Magistratens Side nu hævdet, at det vilde blive altfor bekosteligt at benytte Materialer fra Dæmningen, da det var sat under Diskussion, om ikke Enighedsværns Grund kunde afgive Plads til Anlæggelse af saavel et Epidemihospital som til Udvidelser af Gasværket.

Man lod ogsaa Vandløbet *Vodroffsaa* regulere. Forholdene havde efter-

haanden udviklet sig i Retning af det skandaløse. Det blev udtalt, at det ikke var til at forstaa, at Beboerne i Nabolaget kunde udholde den afskyelige Stank, som bredte sig fra Rosen- eller Vodroffs- eller Kolera-Aaen, eller hvad den blev kaldt.⁴⁰

Det trak saa længe ud med Forberedelserne, at der den 23. August i 1877 i Borgerrepræsentationen blev stillet en forespørgsel om hele Sagens Forløb.⁴¹ Man fremhævede de mere og mere uholdbare Tilstande i Trommesalen, hvor der efterhaanden havde rejst sig et helt Kvarter fra Jernbanen ned imod Gammel Kongevej, og i hvilket tilsyneladende ikke blot Bygningsloven, men alle Bestemmelser vedrørende Sundheds- og Ordenspolitiet stiltiende var blevet suspenderet.

Fra Magistratens Side blev dette bestridt, mens man i øvrigt undskyldte sig med, at der havde været store Vanskeligheder forbundne med Opfyldningen, og at Kvæghandelen havde været i saa rivende en Udvikling, at de først udarbejde Planer havde matte omarbejdes.

For øvrigt forelaa de nye blot et Par Dage senere sammen med det nedsatte Fællesudvalgs Betænkning, der imidlertid maatte paa Rundtur til Udtalelse hos forskellige Instanser, inden den næste to Aar senere blev forelagt Borgerrepræsentationen.⁴²

Arkitekt Hans J. Holm havde udarbejdet Planerne til det nye Kvægtorv, i sig selv et lille selvstændigt Kvarter med Stalde og Haller grupperet omkring en "Børs", lagt omtrent i Midten og ud for Indgangen fra Ny Vestergades Forlængelse, der imidlertid foreløbig ikke skulle benyttes, da den

Forslag til Københavns nye Kvægtorv 1874. Byens markedsplads for kreaturer lå på dette tidspunkt endnu ved Trommesalen nord for Vesterbrogade, på planen markeret med rød farve. Forholdene på denne markedsplads havde længe været betragtet som utålelige, og der blev derfor arbejdet med at finde et sted at placere et egentligt Kvægtorv. Den viste tegning er udført af arkitekten Hans J. Holm, der også stod for udformningen af det projekt, der blev realiseret i 1879. Den viste placering og udformning af Kvægtorvet syd for forlængelsen af den gamle jernbanevold (den senere Sønder Boulevard) svarer meget godt til det udførte projekt. Med rød farve er markeret det nye Kvægtorv, og med gult arealet for de slagtehus, som senere blev opført som en udvidelse af Kvægtorvet. De egentlige kvægstalde, der var tænkt placeret ved Gasværkshavnen på arealet markeret med blå, kom ikke til udførelse. Det på tegningen viste "Halmtorv" blev ikke anlagt på dette sted men flyttet mod nord som en fortsættelse af den gamle jernbanevold. Københavns Stadsarkiv.

Københavns nye Kvægtorv 1879. Flytningen af kvægtorvet fra Trommesalen var vedtaget af Borgerrepræsentationen i sommeren 1878, og det nye areal bestod af de tidligere militære skydebaner ved ejendommen "Enighedsværn" samt et areal, der blev indvundet ved opfyldning. Torvet kom først i fuld drift i 1880 og kun halvdelen af det areal, der var afsat til torvet, blev bebygget straks. Resten var tænkt til udvidelse. Planen til anlægget og tegninger til bygningerne var udført af arkitekt Hans J. Holm. Kvægtorvet blev hurtigt udbygget. I 1883 blev 3 små offentlige slagtehuse tilføjet – disse blev hurtigt udvidet og forsynet med kølehuse og kedelhus. Det var baggrunden for, at man fra 1888 kunne forbyde slagterne at slagte på deres bopæl. Der var herefter tvungen benyttelse af de offentlige slagtehuse, som stod under dyrlægekontrol. Senere blev der på Kvægtorvet opført en stor kvæghal, Øksnehallen, opført midt for torvets hovedindgang fra Halmtorvet. Arkitekt for Øksnehallen, der blev taget i brug i 1901, var stadsarkitekt Ludvig Fenger. Xylografi fra Illustreret Tidende 1878, bind 20, s. 537.

Del af Komplekset, som først skulde udføres, laa ned mod den tidligere Jernbanedæmning, fra hvilken Adgangen foreløbig skulle ske. I øvrigt var de egentlige Kvægstalde tænkt placeret ned mod Kajen ved den nye Gasværkshavn, mens der var projekteret Plads til eventuelle Slagtehuse over imod Gasværket.

Området omkring det nye Kvægtorv 1879. Første etape af Kvægtorvet er netop blevet anlagt, og på arealet, der grænser op til Vestre Gasværk, blev de første slagtehus opført i 1883. Vestre Gasværk har endnu sin store pramhavn, hvortil kullene til gasproduktionen blev leveret. Havnen forsvandt, da man 1897-1898 fyldte den op for at anlægge sporareal til den nye Godsbanegård. Syd for dette sporterræn blev anlagt en ny Gasværkshavn, hvorfra en ca. 800 meter lang kulbro blev ført over baneterræn og Ingerslevsgade til gasværket. På denne bro blev tipvogne trukket frem og tilbage mellem havnen og gasværket. Som nabo til gasværket ses Alfred Benzons Fabrikker, der fremstillede og på engros-basis solgte medicinalvarer. Fabrikken var etableret på dette sted i 1863 og blev flere gange udvidet. Udsnit af kort over København fra J.P. Trap: Statistisk-Topographisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark, 2. udgave, 1. bind, 1879.

Udvalget havde ikke forestillet sig, at Anlægget med det samme skulle udføres, saa det blev Staldplads for alle de Kreaturer, der blev tilført Markedet, men disse skulle stadig kunne finde Husly i de allerede forhaandenværende Bygninger ved Trommesalen.

Mærkeligt nok var det i Erklæringen fra Landbohøjskolen, at det først blev paapeget, hvilke Trafikvanskeligheder, det vilde forvolde, om man efter den nye Ordning fik Torvet paa den ene og Staldene i hvert Fald tildels paa

den anden Side af den i Forvejen stærkt befærdede Vesterbrogade, saaledes at de mange Dyr skulde føres frem og tilbage over denne.

Politidirektøren havde naturligt taget samme Standpunkt, blot i mere tilspidset Form. Han vilde slet og ret have Drifterne gennem Byen forbudt. Man havde længe nok maatte tolerere denne generende Færdsel med større og mindre Kreaturer, og det selvom den havde medført talrige mere eller mindre beføjede Klager over de Mishandlinger, Dyrene blev udsat for, at endogsaa Klager over "Optrin, der stred imod Velanstændigheden".

Under Debatten bestred man simpelthen, at denne Drift kunne ophøre. Den "vilde ikke kunde undgaas, naar Kreaturerne skulle føres til England; thi det er u hensigtsmæssigt, at Dampskibene gaar op til Kvægtorvet for der at indtage deres Kreaturer. Under stærke Strømforhold kunde et Dampskib bruge lige saa lang Tid for at komme fra Knippelsbro til Kvægtorvet, som et andet, der afsejlede fra Havnegade, brugte for at naa helt ud i Kattegat, og som bekendt tabte Kreaturerne i Værdi for hver Time, de var om Bord".

Man vedtog efter ny Udvalgsbehandling af bygge Stalde i det ønskede større Omfang. Hovedadgangen skulde nu være fra Stormgades Forlængelse.⁴³

De Protester, som var blevet fremsat fra forskellige Dampskibsrederier i Anledning af selve Placeringen af Torvet, hvis det nemlig skulde forbydes Engelsbaadene at laste Kreaturer andetsteds, søgte man at imødekomme ved at drøfte Mulighederne for Anlæg af endnu et Kvægtorv ved Kalkbrænderihavnen. Omvendt var en Del Kreaturkommissionærer og Slagtere gaaet ind for, at det nye Torv var placeret rigtigt, navnlig under Hensyn til, at de ældre Handelstraditioner var knyttet til de nærliggende Kvarterer.

Gadenavne

Efter Anlægget af Kvægtorvet var Udviklingen af det omgivende Kvarter saavidt fremskreden, at man fandt det betimeligt at give forskellige Gader Navne. Nogle af de dengang døbte Gader er siden atter forsvundet, saaledes den Bernstorffsgade, der gik fra Frihedsstøtten i Retning Sydpaas, der forsvandt som Følge af Anlægget af den nuværende Hovedbanegaard. Ogsaa Tømmerpladsvej er borte, tilligemed Ved Kalvebod Strand, Kajgaden ved Gasværkshavnen. Bevaret er derimod Kvægtorvsgade, Reventlowgade (tidligere Tømmerpladsgade) og Colbjørnsensgade.

Endelig blev ved samme Lejlighed Navnet Ny Stormgade fastslaaet. Navnet fik Gaden jo, fordi den egentlig gik i Forlængelse af Stormgade, og det blev bemærket, at den vel med Tiden maatte faa dennes Navn, men at der sandsynligvis vilde gaa længere tid, inden Forbindelsen mellem de to Gader blev oprettet. Det blev den aldrig!

Navnet blev imidlertid efter et Par Aars Forløb knyttet til Gaden langs Husrækken mellem Lille Istedgade og Gasværksvej. “Der blev ganske vist gjort Indsigelse mod denne Navnedaab, idet der kunde ske Ændringer i Gadeføringen, som vilde gøre Navnet Ny Stormgade uønsket, men det blev vedtaget.”⁴⁴

Videreførelse af Stormgade var paa det Tidspunkt ikke blot indfattet i Magistratens Vejplaner, men tillige imødeset med stor Interesse af Almenheden, navnlig Vesterbros Befolkning. Et Vidnesbyrd herom var det Andragende, som 178 Grundejere indgav i 1882, et Indlæg, der rummer en lang Række for Datiden karakteristiske Betragtninger, hvorfor større Dele af det her skal citeres, men som i øvrigt var hidført af den Omstændighed, at Kommunen stod overfor at skulle forny Lejemaalet med Tivoli, der vilde udløbe den 11. Oktober 1882. Vel forlød det, at der i Kontrakten var taget Hensyn til eventuelle Gadeanlæg, men uanset at Tivoli blev forpligtet til at afgive Grund, skulde dette ikke ske uden Varsel og vilde i hvert Tilfælde, som det blev sagt i Andragendet: “udskyde Opfyldelsen af vore Forhaabninger om Vesterbros forbindelse med Byen ved Stormgades Forlængelse i en længere Aarrække”.⁴⁵

I Andragendet blev der først givet Udtryk for, hvor elendige Vesterbros Forbindelse med den indre By paa det Tidspunkt var: “Fra Dannebrogsgade og de dermed forbundne Gader, Saxogade, Oehlenschlägersgade og Valdemarsgade er Stormgades Forlængelse i Regelen altid ufarbar mod Øst ind ad Byen til og mod Vest ad Enghavevej til. I sidste Henseende vilde der ved at planere og macadamisere ca. 1.200 Alen af den aflagte Jernbanedæmning fra Absalonsgade til Enghavevej kunne tilvejebringes en god og naturlig Forbindelse mellem Terrænet ved Frederiksholms Fabrikker i Kongens Enghave, den nu allerede stærkt benyttede Vestre Kirkegaard og Vesterbros Centrum (dvs. Torvet ved Gasværksvej).

Færdselen paa Vesterbrogade er som bekendt i de senere Aar tiltaget i en foruroligende Grad, hvorom mange Ulykkestilfælde bærer Vidnesbyrd. Forsaavidt dette er en Følge af, at Vesterbrogade optager Hovedlandevejen fra Roskilde, Frederiksberg Allé og Gammel Kongevej er der jo intet at gøre

derved. Dette gælder saaledes om Færdselen fra Valby og Fabrikkerne ved Bakkegaardsvej, navnlig Carlsberg-Bryggerierne, Cikoriefabrikkerne, Cementfabrikken m.fl.⁴⁶ Det vilde utvivlsomt være af ikke ringe Betydning, om de mange tungtlæssede Vogne fra de nævnte Fabrikker og Færdselen fra Valby kunde drages ned ad en anden Hovedaare end Vesterbrogade og sammes snævre Fortsættelse inde i Byen. Ved Stormgades Forlængelse ligger Kvægtorvet, Gasværket, flere kemiske Fabrikker og store Strand- og Stenpladser, fra hvilke der daglige køre mange Læs og føres Kvæg og Heste indad, for det meste til og ad Vesterbrogade. Fra Gasværkerne og deres store Oplagspladser, hvorfra der har udviklet sig en stadig tiltagende Trafik, haves foruden ad Vesterbrogade, kun Forbindelse med Byen ved Gaden "Ved Kalvebod Strand", som paa flere Steder indsnævres i en saadan Grad, at Færdselen bliver meget besværlig, og her kører endda Jernbanetog. Vi tror, at en Del af denne Færdsel vil blive bortledet ved Gennemførelsen af Stormgade og dens Forlængelse over Stadsgraven til Reventlowsgade. Navnlig vilde det gælde Færdselen fra de ved selve Stormgades Forlængelse beliggende Anstalter og Forretninger og en stor Del af Færdselen fra Gasværkshavnen. For at optage Trafikken fra Valby – og Carlsberg Bryggerierne med – vilde udfordres noget mere, saasom Bakkegaardsvejens Forlængelse til Enghavevej eller til Stormgades Forlængelse. Inde i Byen vilde denne Færdsel fra Stormgade føres over Slotsholmen til Christianshavn og Havnen ad Nybrogade til Byens Midte og Toldboden.

Hvis Kommunalbestyrelsen vil lade denne Del af Vesterbro henligge i samme upaaagtede Tilstand som hidtil, vil det blive den uundgaaelige Følge, at alle ubebyggede Grunde vil blive bebygget med Boliger for Arbejdere. Her henligger store Arealer, der venter paa Bebyggelse og et Arbejderkvarter, der er stort, er ogsaa altid slet. Det vil imidlertid i Tiden, naar Havnen udvides mod Syd, blive uheldigt, at Alt ved den er Arbejderkvarterer, og det vil være ugunstigt for de Grunde, Kommunen ejer tæt ved.

Andragerne mente, at de stillede meget beskedne Krav, naar de i Almenhedens saavel som i Vesterbros Interesse, ønskede Stormgades Forlængelse gennemført, fra Byen til Reventlowsgade og fra Absalonsgade til Enghavevej. Hvad angik det sidstnævnte Forhold, saa tillod de sig at henlede Opmærksomheden paa, at den tidligere Banedæmning ved Loven af 1869 var overdraget Kommunen for at anvendes til Vej eller Gadeanlæg, og at de tilstødende Grundejere, som eventuelt havde haft Ret til at fordre sig Grunden overdraget, og i hvis Interesse, Forpligtigelsen i alt Fald for en væsentlig Del maatte antages

at være paalagt, formodentlig vare berettigede til at bringe Forpligtigelsen i den høje Kommunalbestyrelses Erindring”.

Sluttelig paapegede man det betænkelige i, at Kommunen nu sluttede Kontrakt med Tivoli, hvis “om end aftagende Betydning for Hovedstadslivet” man ikke vilde benægte, men som nok maatte kunne trives, selvom det mistede Terrænet Syd for den paatænkte Forlængelse af Stormgade.

Ængstelsen for, at dette skulde virke ødelæggende for Tivoli sejrede imidlertid, og selvom der under Debatten hævede sig Røster, som gav Andragerne mere eller mindre Ret, saa besluttede Borgerrepræsentationen at tilkendegive dem, at man ikke fandt Anledning til at gaa ind paa Indlægget.⁴⁷

Allerede i 1883 forelaa imidlertid den første Udvalgsbetænkning i den Sag, hvis Realisation bl.a. skulde hidføre en Omdannelse af Ny Stormgade, nemlig Torvesagen.

Man havde endelig besluttet at søge Hovedstadens rent ud sagt middelalderlige Torveforhold moderniseret, og selvom man i sin Tid havde pointeret, at det ikke var nødvendigt, at et nyt Halmtorv kom til at ligge i umiddelbar Forbindelse med Kvægtorvet, saa blev der dog af Magistraten i 1887 stillet Forslag om at etablere det nye Halmtorv ved en Udvidelse af Ny Stormgade, der skulde udvides til en Bredde af 100 Alen mellem Lille Istedgade og Colbjørnsensgade, en Strækning paa ca. 300 Alen, saaledes at Torvets samlede Areal skulde blive paa ca. 80.000 kvadratalen.⁴⁸

Allerede nogle Magistratsmedlemmer havde fundet dette Forslag for vidtgaende, og et Udvalg foreslog at gaa ned til 70 Alens Bredde, en Udvidelse, der i sig selv vilde være kostbar nok, men Grundene bagved vilde paa den anden Side stige i Værdi ved at faa Facade ud til et Torv. Og Magistraten sluttede sig til Forslaget, som blev vedtaget.

Ny Stormgades Udvidelse som Halmtorv havde man jo ikke regnet med, da Gaden blev projekteret, men det gav den naturligvis en vis Anseelse. Til Gengæld blev den aldrig gennemført i sin fulde planlagte Længde. Den mistede nemlig den direkte Forbindelse med Stormgade.

Det skete forsaavidt allerede med den reviderede Bebyggelsesplan for Fæstningsterrænet af 1885. Ligesom Vestre Boulevard blev flyttet mod Nordvest, saa blev Stormgades Fortsættelse projekteret ført i skraa Retning til den paa Hjørnet af Tivoli og Boulevarden stødte til Forlængelsen af Ny Vestergade for ikke at skulle føres gennem det fredhellige Tivoli. Efter Planen skulde saavel Stormgades som Ny Vestergades Forlængelser et kort Stykke være identiske,

Godsbanegården 1907. En lov fra 1894 dannede grundlag for anlæg af en ny godsbanegård ved Kalvebod Strand med tilhørende sporarealer, der blev anlagt nogle hundrede meter syd for den første banelinje. Godsbanegården blev anlagt 1895-1901 på et areal, tilvejebragt bl.a. ved opfyldning i Kalvebod Strand. Hovedbygningen, der ses her, havde front mod en plads, der lå ud til Bernstorffsgade. Den havde Heinrich Wenck, der senere tegnede Hovedbanegården, som arkitekt. Fra hovedbygningens bagfacade udgik to lange pakhusbygninger. De tre porte i midten af hovedbygningen gav køretøjer adgang til læsseramperne mellem de to pakhuse og de forskellige læssespor i forlængelse af disse. Hovedbygningen blev nedrevet i 1968. En ny stor godsterminal ved Kalvebod Brygge, opført med Ole Hagen som arkitekt, blev taget i brug i 1970. Fotografi af Fritz Theodor Benzen, Københavns Museum.

idet den førstnævnte dog, følgende Tivolis daværende Grænse, i en Bue løb op til, hvor den efter de ældre Planer skule have skaaret Bernstorffsgade.

Denne mildest talt mærkelige Gadeføring blev aldrig realiseret. Om-lægningen af Hovedstadens Baneforhold og Placeringen af den nye Hovedbanegaard paa den første Banegaards Plads bevirkede, at man ganske maatte opgive den paatænkte Forening af Stormgade og Ny Stormgade.

Sønder Boulevard

Hvad angik sidstnævntes Forlængelse i vestlig Retning imod Enghavevej, saa blev den derimod omsider Virkelighed.

Gaden eller rettere Boulevarden blev dog i første Omgang kun projekteret udført ca. 2/3-Del af den tiltænkte Bredde med nordre Kørebane og Fortov, samt det beplantede Midterparti, fordi det ikke var lykkedes at komme overens med Grundejerne paa Sydsiden om Deltagelse i Udgifterne. Det var i dette Tilfælde tvivlsomt, om man kunne fordre dette, da det jo ikke drejede sig om Gadenlæg henover private Grunde, men paa den anden Side maatte det jo absolut blive til Fordel for de paagældende.⁴⁹ Inden Arbejdet blev paa-begyndt, var der dog opnaaet Enighed, ogsaa med Lodsejerne Syd for Jernbanevolden, og det blev for øvrigt vedtaget, at Boulevarden ikke som først planlagt skulde udføres i 50 Alens, men i hele den gamle Jernbanedæmnings Bredde, dette af Hensyn til, at Jernbanevolden i sin Tid var overdraget Kommunen under den udtrykkelige Forudsætning, at den skulde omdannes til Gade eller Vej.⁵⁰

Navnet Sønder Boulevard blev vedtaget efter en af de sædvanlige livlige Drøftelser, under hvilke Navne som Jernbaneboulevard og Carlsbergboulevard var bragt i Forslag.

Hvad angaar Navnet: Ny Stormgade, saa forsvandt det samtidig. For en Gangs Skyld lod man imidlertid "Folket" bestemme det fremtidige Navn, i hvert Fald hvad angik det udvidede Stykke af Gaden mellem Colbjørnsensgade og Knudsgade.⁵¹ Trods for Navneskiltenes Ny Stormgade, havde Folk haardnakket brugt Betegnelsen Halmtorvet, og dette Navn blev nu autoriseret.

Det samlede Gadestræk: Stamplesgade-Halmtorvet-Sønder Boulevard fik jo aldrig helt den Betydning, man havde tiltænkt den forlængede Stormgade. Baneanlæggene har bevirket, at den baade mod Vest og Nordøst udmunder næsten blindt!

Hvad angaar Bebyggelsen imellem Sønder Boulevard og den i 1901 fuldførte nye Godsbanegaard, var der projekteret to Diagonalgader til den i 1900 fuldførte Dybbølsbro fra henholdsvis Enghave Plads og Halmtorvet. Anlægget af en af disse (Dybbølsgade) fra Boulevarden til Gaden langs Godsbanegaarden (Ingerslevsgade) blev bragt i Forslag i Borgerrepræsentationen 1899.⁵² Hvad angaar Gaden til Halmtorvet, saa skulde den krydse

Vestre Gasværks Terræn, som man forudsaa til sin Tid vilde blive ledigt til anden Anvendelse.

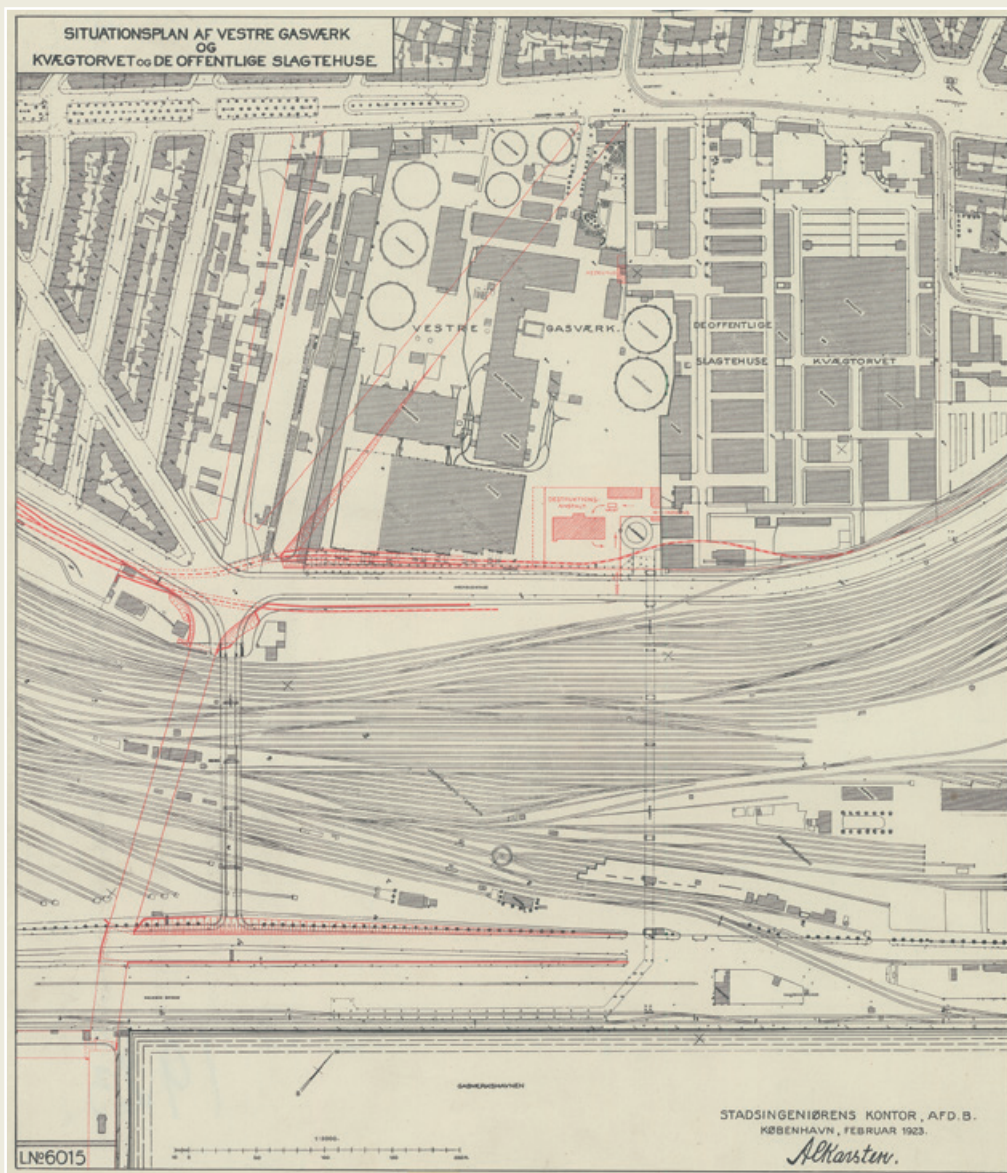
Til Gaden langs Godsbanegaardens Terræn, der i 1903 blev døbt Ingerslevsgade, havde Banerne forpligtet sig til at udlægge Areal. Baneanlæggene bevirkede endvidere, at der maatte etableres en Broforbindelse fra Tietgensgade – Forlængelsen af Stormgade og Ny Vestergade.⁵³ De første fra Banernes Side projekterede Tilkørselsforhold blev ændret paa Kommunens Foranledning.

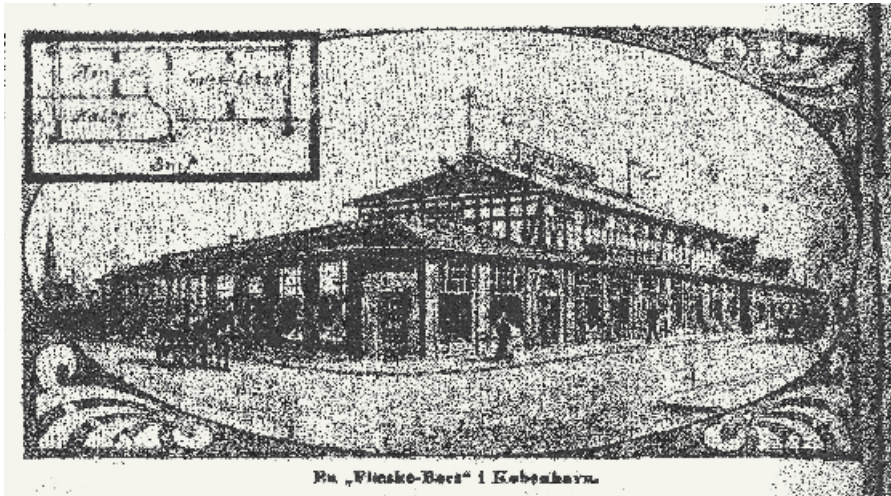
Kødbyen

Nedlæggelse af Vestre Gasværk og Arealets Anvendelse til en ny Slagtehal blev drøftet allerede i 1915. I 1923 regnede man med, at den Del af Gasværksgrunden, der vilde komme til at ligge Syd for den paatænkte Diagonalgade fra Halmtorvet til Dybbølsbroen, vilde være tilstrækkelig til “Udvidelse af Slagtehus og Kvægtorvet, til Koksoplæg og andre kommunale Øjemed”, og der var endda Forslag fremme om ogsaa at lægge en Destruktionsanstalt paa Grunden.⁵⁴

Man var kommet paa andre Tanker, inden Planerne til Udnyttelsen af Gasværksgrunden skulde fastlægges. Spørgsmaalet om Opførelse af et nyt Slagtehus var atter blevet aktuelt i 1928, da de Samvirkende Danske Andels-slagterier havde taget under Overvejelse at opføre en privat Flæskehal, og et første Led i de ny Bestræbelser var et Forslag om ikke at udføre det vedtagne Anlæg af Diagonalgade fra Halmtorvet til Dybbølsbroen, fordi dette vilde være til Hinder for den nu paatænkte Flytning af Flæskeshallen, og det blev vedtaget i Stedet for at anlægge (den senere) Halmtorvsgade, idet der blev truffet et Arrangement om Mageskifte med tilstødende private Arealer.⁵⁵

Forslag til diagonalgade 1923. Allerede, da Dybbølsbro stod færdig i år 1900, regnede man med, at Vestre Gasværk en dag ville blive nedlagt således, at grunden kunne overgå til anden anvendelse. Det førte til et forslag om skrågade mellem Halmtorvet og Ingerslevsgade ud for den nye bro over godsbaneterrænet. Skrågade-ideen eksisterede så sent som i 1923, nu vist i forbindelse med en foreslået ny og bredere Dybbølsbro. Planerne om en gade hen over gasværksgrunden bortfaldt, da man i slutningen af 1920'erne påbegyndte planlægningen af Den hvide Kødby som afløser for Kvægtorvet og Flæskeshallen ved godsbanegården. – Københavns Stadsarkiv.

Flæskebørsen, tegning 1909. Kvægtorvsanlægget, der indviedes i 1879, blev udvidet flere gange, både i 1883, 1888, 1891 og især 1900-1901, hvor Øksnehallen blev opført. I 1908 blev det besluttet at indrette en salgshal for kød, flæsk m.m., og 1908-10 blev Københavns Flæskehal – Flæskebørsen – opført efter Stadsarkitektens tegninger. Den blev placeret ud for Godsbanegårdens facade, omtrent hvor den senere Bernstorffsgade kom til at forløbe. Flæskebørsen fik sporforbindelse til Godsbanegården. Det var en stor bygning på mere end 6.500 m² og blev endda udvidet i både 1921 og 1926. Tegning af J. L. Ridder 1909, gengivet i Aftenposten 15.9.1909.

I Juni 1930 blev der saa for Borgerrepræsentationen indbragt Forslag om Opførelse af en ny Slagtehal paa Gasværkets Plads.⁵⁶ Blandt Bilagene var en Skrivelse af 27.5. fra Torvehaludvalget, der redegjorde for, hvordan man tre Aar efter Kvægtorvets Aabning var begyndt Opførelsen af en Række mindre Slagtehus, som udelukkende var Slagteceller, der udlejedes til Byens Slagtere. Dette Cellesystem, som reelt betød, at man byggede et lille Slagtehus til hver Slagtermester, gik man dog hurtigt bort fra”, men i det store og hele var Slagtehusene ikke anlagt hensigtsmæssigt eller paa en pladsbesparende Maade.

Hvad angik det nye Slagtehus, saa skulde det afløse den 1910-11 opførte Flæskehal ved Godsbanegaarden, der i det væsentlige var tænkt at skulde give rum for Flæsk, men som i Løbet af faa Aar var blevet Byens Kødbørs.

Det nye Forslag var udført efter de Systemer, som i senere Tid var kommet

Vestre Gasværk 1931 set fra Halmtorvet. På en grund, skabt ved opfyldning i Kalvebod Strand, blev hovedstadens første gasværk, Vestre Gasværk, anlagt 1855-57. Gasværket, hvis etablering var vedtaget i 1853, leverede i starten kun gas til gadebelysning men udvidede hurtigt til også at levere husholdningsgas. Til værket hørte en stor pramhavn ved Kalvebod Strand. Værket blev udvidet flere gange. Areal hertil blev skabt ved opfyldning i Kalvebod Strand. Et såkaldt vandgasværk blev taget i brug i 1893. I forbindelse med anlægget af godsbanegården blev gasværkets oprindelige havn 1897-98 opfyldt og en ny, adskilt fra værket af det brede godsbaneterræn, blev anlagt. Som følge af teknikkens hurtige fremskridt blev værket i løbet af de næste par årtier forældet og i 1927 nedlagt. De frigjorte arealer blev overdraget til kommunens torvevæsen, som herefter gik i gang med at planlægge og projektere det, som blev til Den hvide Kødby. Fotografi 1931 af Walter Nielsen, Københavns Museum (Ophavsret: Visda).

i Anvendelse i forskellige Byer i Ind- og Udland, ligesom der var sørget for de nødvendige Gadeforbindelser, dels inde paa Terrænet, dels fra Terrænet ud til den projekterede Gade (Halmtorvsgade), og endvidere for god Forbindelse med Jernbanen.

Den hvide Kødby, Flæsketorvet 1934. På det areal, hvor Vestre Gasværk havde ligget, blev med det gamle Kvægtorv som nabo 1931-34 opført Den hvide Kødby. Stadsarkitektens Direktorat har tegnet bygningsanlægget, der har to store, centrale haller, fjerkræhallen ud mod Halm-torvet og bagved kød- og flæskehallen. Sidstnævnte bærer på sin gavl nærmest Halm-torvet et relief af en tyr, udført af billedhuggeren Einar Utzon-Frank. Mellem de store haller ligger "Flæsketorvet", som i øvrigt flankeres af lav bebyggelse, tænkt til forretninger og mindre kød-produktion med tilknytning til stedet (pølser, pålæg m.v.). Anonymt fotografi, Københavns Museum (Ophavsret: Visda).

Under Debatten blev det fremhævet, hvorledes "en Kødby til 20 Millioner Kr. jo altid vilde give Anledning til Kritik fra forskellige Sider", og Forslaget blev karakteriseret som et af de største, der havde været fremsat i Københavns Kommunes Historie.

Efter en Udvalgsbehandling, der reducerede Forslaget noget, blev det vedtaget.⁵⁷

Carstensgade set mod Vesterfælledvej 1915. En bebyggelsesform, der ikke findes andre steder på Vesterbro, kan ses ved den vestlige side af Vesterfælledvejs øvre strækning: En enklave bestående af 235 byggeforeningshuse. De er opført 1885-91 på, hvad der dengang var landbrugsjord, af Arbejdernes Byggeforening med Frederik Böttger som arkitekt. Bebyggelsen ligger tæt ved Carlsberg, hvad der har givet den navnet "Humleby", men er ikke desto mindre opført for arbejderne på B&W-skibsværftet på Christianshavn. Byggeriet blev finansieret gennem fællesindbetalinger blandt arbejderne. Lejlighederne i husene blev fordelt ved lodtrækning, efterhånden som husene stod færdige. Københavns Museum

Bebyggelsen af Vester Fælled

I hvert Tilfælde før de omfattende Opfyldningsarbejder i Kalvebod Strand blev foretaget, udgjorde Vester Fælled den større Halvdel af Vesterbro. Det terræn, der ved Demarkationstvængens Ophævelse i 1852 endnu laa saa godt som ubebygget, strakte sig imod Stadens Grænseskel til Kongens Enghave, Valby og Frederiksberg, og var imod Sydøst afgrænset, dels af Kalvebod Strand, dels af Matrikelnummer 52, over hvilket siden Oehlen-schlægersgade blev anlagt.

Af Veje fandtes der 1841 Enghavevej, der gennemløb Omraadet i dets fulde

Vestlige del af Sterms kort over Vesterbro 1841 viser Vester Fælled, der indtil 1852 var omfattet. Også den ydre del af Vesterbro, Vester Fælled, var indtil 1852 omfattet af demarkationsbestemmelsernes byggeforbud. To store veje gennemløb området. Thaysens Vej, den senere Vesterfælledvej, der på sit øvre løb delte sig omkring et gadekær. Parallelt med denne vej og nærmere byen lå Enghavevej. Disse to lange vejforløb var forbundet af en vej, der senere blev en del af Ny Carlsberg Vej. Blandt områdets sparsomme bebyggelse ses tæt ved Vesterfælledvejs udløb

Længde og imod Syd afsatte et Par Stikveje, begge senere forsvundne, af hvilke den nordligste var Adgangsvejen til det saakaldte Belvedere, det tidligere Pesthus. Videre fandtes den nuværende Vesterfælledvej omtrent i dens senere Udstrækning, og imellem disse to Længdeveje en Forbindelsesvej, den senere Bakkegaardsvvej, nu et Stykke af Ny Carlsberg Vej.

Som den Del af Vesterbro, der laa længst fra selve Staden, syntes det naturligst, at Vester Fælled senest blev bebygget, hvilket man paa et givet Tidspunkt ikke forestillede sig inden for Københavns Magistrat, hvor man tidligt var betænkt paa at søge en Udparcellering og Bebyggelse af Vester Fælled gennemført.

Dette hang samme med, at Fælleden indtog en Særstilling i Forhold til Stadens øvrige Fælleder, forsaavidt som den modsat disse næsten aldrig blev benyttet af Militæret, og 1838 stillede Krigsministeriet Kommunen i Udsigt, at den snart fuldstændigt vilde kunne overtage Vester Fælled.

Magistraten blev dog i første Omgang standset i Udførelsen af sine Planer af Borgerrepræsentationen, der hævdede, at det valgte Tidspunkt for Bortsalget næppe var gunstigt, "navnlig saalænge den til og over denne Fælled gaende Vej, befandt sig ... i en saa afskrækkende Tilstand, at denne Omstændighed ikke kunde andet end virke nedtrykkende paa de omhandlede Grundstykkers Værdi i Handel og Vandel".⁵⁸

Der kunde kun være Tale om en Udstykning med Bortsalg og Bebyggelse for Øje, hvis det blev besluttet at istandsætte Enghavevej, men paa den anden Side maatte Karakteren af denne Istandsættelse i nogen Grad være afhængig af, om der virkelig blev Tale om Udstykning! Paa den Maade var det jo som at slutte i Ring, men Vejen blev alligevel istandsat. Kommunen havde allerede afhændet det saakaldte Markmandens Hus, gennem hvilket Indkørslen gaar til Vester Fælled.⁵⁹ Det var i denne Forbindelse blevet paalagt

i Vesterbrogade gæstgiveriet "Sorte Hest" (nr. 40 på planen), ombygget i det 18. og 19. århundrede men med rødder tilbage i 1600-årene. De tidlige kommunale bestræbelser for at sælge lodder af Vester Fælled til bebyggelse faldt ikke heldigt ud, men der opstod dog i 1850'erne i området nærmest Vesterbrogade bebyggelse i form af både fabrikker og villaer. Senere i århundredet arbejdede både stadskonduktør Krak og stadsingeniør Ambt med udformning af en gade- og bebyggelsesplan for området omkring Enghave Plads. Udviklingen af denne del af Vesterbro kom til at foregå over en lang årrække og afspejler derfor skiftende tendenser i både byplanlægning og arkitektur. – Københavns Stadsarkiv.

den økonomiske Komité “at tage Bestemmelse om de Foranstaltninger, der maatte anses for nødvendige for at tilvejebringe en hensigtsmæssig og anstændig Indkørsel til Vester Fælled”, ligesom Borgerrepræsentationen lidt senere vedtog, at Enghavevej skulde udlægges i en Bredde af 30 Alen og istandsættes “saaledes, at den successive, naar Vester Fælled maatte blive udparcelleret til Bebyggelse, kan erholde den fornødne Udvidelse”.⁶⁰

Udstykningsplan

I Sommeren 1852 blev der virkelig vedtaget et Udparcelleringsforslag, udarbejdet af Stadsconductøren i Henhold til hvilket en Række nærmere betegnede Lodder af Vester Fælled skulde bortsælges paa offentlig Auktion.⁶¹ Det skulde i Auktionskonditionerne tilkendegives, at der vilde blive truffet de nødvendige Foranstaltninger til at etablere en bedre Vandafledning, og ligeledes vilde det offentlig foranstalte, at den saakaldte Thaysens Vej, nuværende Vesterfælledvej uden Ophold blev istandsat “som bekvem Passage for gaaende saavel som for kørende” – hvis der opnaaedes antagelig Bud paa Parcellerne.

Det lykkedes imidlertid ikke i hverken paa den første eller den anden afholdte Auktion over “de til Bebyggelse udlagte Grunde af Hovedlodden nr. 44, 6 & 7 af Vester Fælled, dvs. den større nordlige Del af den nuværende Karré mellem Ny Carlsberg Vej, Enghavevej, Sønder Boulevard og Vesterfælledvej, at opnaa tilfredsstillende Bud, saaledes at Salget blev opgivet, og Jordlodderne atter udlejet.”⁶²

Allerede paa dette Tidspunkt eksisterede Vester Fælled imidlertid ikke som saadan i sit oprindelige Omfang, da den havde strakt sig ned imod Matrikelnummer 52, paa hvilken Oehlenschlägersgade blev anlagt. Langs Vesterbrogade laa der en Række særskilt matrikulerede Grunde, der ret tidligt blev bebygget. Virkelig bymæssig Bebyggelse opstod ligeledes tidligt paa de Grunde af Fælledområdet, der laa henholdsvis mellem Vesterbrogade, Enghavevej, Grundene ved den nuværende Lyrskovgade og Vesterfælledvej, hvor de private Gader *Amerikavej* og *Frydsvej* (i 1891 omdøbt til *Sundevadsgade*) blev anlagt og tildels bebygget i Aarene efter 1855, og mellem Vesterbrogade, Vestre Fælledvej og Bygningerne mod Valby Markjorder. Bebyggelsen her fik et noget broget Præg, idet den bestod dels af industrielle

Anlæg, dels af Villaer, som det 1858 hedder: "Vejene paa Justitsraad Thaysens Jorder ere anlagte, og her var opført Fabrikker og enkelte Lyststeder.

Til denne Bebyggelse maa ogsaa regnes *Valdemarsgade*. Ejerne af de paagældende Grunde ved Vesterbrogade havde ganske vist faaet Afslag i deres Henvendelse til Kommunen om Anlæg af en Vej over Vester Fælle, men siden stillede man sig mere imødekommende. Hensigten var, at Gaden skulde fortsættes over en kommunal Nabogrund, og dette blev vedtaget under forudsætning af, "at de Bygninger, som maatte blive opførte ved den nye Vej, ligesom de ved samme liggende Grunde blive ansatte til Skatter og Afgifter i Overensstemmelse med de Regler, som nu var eller maatte blive gældende for Byen".⁶⁴

Det varede en Snes Aar, inden der blev Tale om at forlænge Valdemarsgade. Det skete i Samlingen 1875/76 i Anledning af, at der var Tale om at bygge en ny Kirke paa Vesterbro. Tanken var fremsat fra privat Side, og det var hævdet, at der længe havde været næret Ønsker, om at der blev tilvejebragt en Kirke for denne Del af Staden, der antoges at have en Befolkning paa 16.-18.000 Mennesker, henlagt under Frederiksberg Sogn med den alt for lille Kirke. Man regnede med, at den nye Sognegrænse maatte komme til at følge Kommunegrænsen, og efter mange Overvejelser havde man valgt en Plads ved Valdemarsgade, lidt fra, hvor dennes Bebyggelse hørte op. Stedet laa dels nogenlunde centralt i det nye Sogn, dels ejede Kommunen en Grund her, saaledes at man ved at erhverve et privat Grundstykke mellem denne og Valdemarsgade vilde kunne give Kirken en passende Beliggenhed ud mod denne Gade. Ejerne af Grunden havde erklæret sig villige til at overlade Kommunen det paagældende Areal, imod at Kommunen paatog sig Anlægget af Valdemarsgade forbi Kirkepladsen. Kirken blev opført for dels private, dels offentlige Midler. Kommunen gjorde sit Tilbud afhængigt af, at Komitéen for Kirkens Opførelse fremskaffede et ligesaa stort Beløb, "fordi det hele Spørgsmaal maatte gøres afhængigt af, om der i Virkeligheden viste sig en Sympati for samme i Befolkningen, og da denne Interesse kunde kræves ikke blot paa Vesterbro, som i øvrigt talte en meget velhavende Befolkning, men ogsaa i den øvrige Del af Hovedstaden".⁶⁵

Der havde i øvrigt inden for Magistraten været ytret Tvivl om, hvorvidt Kommunen i det hele taget burde indlade sig paa at yde direkte Pengetilskud til Opførelse af Kirkebygninger, og da Kommunens Garanti for et Byggelaan – den projekterede Byggesum slog ikke til – til sin Tid krævedes, blev det

fra en enkelt Side i Borgerrepræsentationen hævdede, at Kirkebyggeri maatte være en Stats- og ikke en kommunal Opgave, samt at Kirken ikke var Sognekirke i almindelig Forstand, saa i Virkeligheden hele Hovedstaden og ikke blot det enkelte Sogn burde yde Støtte.⁶⁶

Sankt Matthæus Kirke blev indviet 1880, og Navnet *Matthæusgade* knyttet til den Gade, der forbandt Dannebrogsgade med Enghavevej, den hidtil saakaldte Dannebrogsgade Tværgade.⁶⁷

Denne havde først kun forbundet Dannebrogsgade og Saxogade, og en Forlængelse fra sidstnævnte Gade til Valdemarsgade blev vedtaget i 1881, dels for at skabe en bedre Adgang til Matthæuskirken, dels for at Spildevandet fra Valdemarsgade kunde afledes paa passende Maade.⁶⁸ Ejerne af nogle af de paagældende Grunde var pligtige til at afgive Areal til Gadeanlægget og der bestod en særlig Aftale med Ejeren af Matrikelnummer 52 A, men da "vedkommende Ejendom stod paa en Mands navn, der hed Peterson og som sagdes at være i Amerika, uden at der kunde tilvejebringes nærmere Oplysninger, maatte man her ekspropriere.

Man maa dog siden være kommet i Forbindelse med den rette Ejer, som et Par Aar senere, tillige med Ejeren af det tilstødende 44 C efter længere Tids Forhandlinger havde forpligtet sig til at afstaa de nødvendige Arealer til Forlængelse af Oehlenschlägersgade og Istedgade, og samtidig med disse Gadeanlæg blev det efter Henvendelse fra adskillige Grundejere besluttet og saa at forlænge Valdemarsgade, der "var en endeløs Gade" henover 44 C.⁶⁹

Omtrent samtidig blev Opførelsen af en ny Kommuneskole i Matthæusgade vedtaget. Den skulde ligge her i Stedet for paa den først udpegede Plads ved Vodroffsaa, og selvom der var dem, som mente, at den dér vilde være kommet til at ligge mere centralt, saa sagde andre, "at det store Kvarter, der var begyndt at danne sig derude (dvs. ved Kirken) vilde udvikle sig saaledes, at det vilde omfatte Størstedelen af de Børn, som kom til at søge den paagældende Skole".⁷⁰

Skolens først paatænkte Placering blev ændret, saa den blev bygget lidt længere fra Kirken, og der blev der faa Aar senere etableret et lille Haveparti. Denne lille Plads paa 50 Alens Bredde vilde "blive en Pryd for Kirken og en smuk Passage for gaaende mellem Matthæusgade og en Gade, tænkt anlagt parallel med den Syd for Kirken."⁷¹ Anlæggelsen af denne Gade, *Frederiksstadsgade*, blev omtalt i det Forslag til et Mageskifte af Grunde i Nabolaget, som samme Aar var stillet af Magistraten.

Mageskiftet mellem Kommunen og to private Grundejere, den ene Besidderen af det saakaldte “Belvedere”, gik ud paa at regulere de paagældende uregelmæssigt formede Grunde, hvis Facon vilde foranledige Vanskeligheder for den fremtidige Bebyggelse.⁷² Forslaget var hidført af nogle Forhandlinger, der havde søgt Approbation paa forskellige Gadeplaner, og ved Mageskiftet forbandt de private Kontrahenter sig til at udlægge forskellige af Kommunen planlagte Gader, “der saavel som den paa Kortet viste aabne Plads er blevet bifaldet af det nedsatte Fællesudvalg for Tilvejebringelsen af forbedrede Kommunikationslinjer”.

Enghave Plads

Denne Plads var et Led i en Bebyggelsesplan, der omfattede saavel den vestlige Del af Vester Fælled, der laa Øst for Enghavevej som Dele af Bebyggelserne mellem Istedgade og Sønder Boulevard. Pladsen var i Virkeligheden en Udvidelse af Krydset mellem to Diagonalgader, af hvilke den ene allerede eksisterede i Størstedelen af sin Længde, nemlig Istedgade, mens den anden senere blev til Dybbølsgade, anlagt indtil Sønder Boulevard inden 1886, da dens Navn blev autoriseret.

Hvad angaar Istedgade, saa naaede man først i 1897 saa vidt, at dens Fortsættelse til Enghavevej da stod for Tur. “Efter indeværende Aars Budget”, hed det, “skulde Forholdene ved den ydre Del af Istedgade i væsentlig Grad bringes i Orden”, og det planlagte “Torv” samt de tilstødende Gader skulle brolægges.⁷³

Oprindeligt havde man projekteret Torvet sat i Forbindelse med Enghavevej med et Par Smaagader, mens Arealet mellem dem blev udlagt til Legeplads. Paa Nordsiden af denne blev der i 1897 Tale om Udlæg af Grund til en ny Kirke. Det var Meningen, at dele Matthæus Sogn, der efter Folketællingen 1895 have en Befolkning paa 63.000.

Der opstod atter Diskussion om, hvorvidt man kunde paaligne Menighederne Del i Udgifterne til Kirkens Anlæg. Til Opførelsen havde Den Danske Præsteforening tilvejebragt Midlerne, og det blev endelig vedtaget, at Kommunen skulde yde det Tilskud, som Grundens Værdi repræsenterede. “Præsternes Kirke” indviedes 6. maj 1900 under det officielle navn Kristkirken.

København 1912. Vesterbro hænger i højere grad end de to andre brokvarterer sammen med det centrale byområde. Bydelen er mere citypræget, hvor de andre brokvarterer på grund af Søerne er adskilt fra bykernen. Der blev brugt meget tid i Borgerrepræsentationen på at diskutere forskellige planer for at sætte de gader, der fra den indre by forløb mod vest, i forbindelse med det kommende gadenet på Vesterbro. 1896-97 anlagde kommunen Sønder Boulevard, hvor Roskildebanens dæmning fra 1847 tidligere havde ligget. Man regnede med, at det brede gadeforløb Sønder Boulevard-Halmtorvet-Stampesgade ville skabe en vigtig trafikal forbindelse til bykernen. Det blev forpurret, da det blev vedtaget at anlægge en ny banegård syd for Vesterbrogade og etablere det tilhørende sporareal langs nordsiden af den nye godsbanegårds spor: Det brede gadeforløb ender blindt ved Hovedbanegården, som blev taget i brug i 1911. Ved ordningen af baneforholdene omkring år 1900 sikrede kommunen sig areal til en gade langs nordsiden af det nye banearal. En vigtig disposition, der gav mulighed for etablering af Ingerslevsgade. Fra 1840 til 1880 steg indbyggertallet på Vesterbro fra godt 1.700 til knap 25.000. Den tilhørende byggeaktivitet fandt fortrinsvis sted i Vesterbros sidegader. Det samlede antal lejligheder, som i 1875 var 4.600, var i 1885 fordoblet. Alene i Saxogade blev der i dette årti opført 800 lejligheder. På det ydre Vesterbro og mellem Sønder Boulevard og Ingerslevsgade findes boligbebyggelser, opført i de første årtier af det 20. århundrede og af en helt anden karakter hvad angår boligkvalitet og friarealer end Vesterbros ældre bebyggelser. En række boligkarreer mellem Lyrskovgade og Sønder Boulevard er opført af Københavns Kommune. Kort fra Kraks Vejviser 1912, Københavns Stadsarkiv.

For den Karré, hvor Kirken skulle placeres, blev der truffet visse Bestemmelser, og paalagt Servitutter, der ganske vist indskrænkede de bebyggede Arealer, men som man paa den anden Side mente, vilde øge Grundenes Værdi, ”da man vilde faa et temmelig frit og luftigt Kvarter. ”Reguleringen faldt i det hele i Traad med, at der blev øvet Censur med Facadebebyggelsen ved Enghave Plads.⁷⁴

Anlægget af Ny Carlsberg Vejs Forlængelse fra Hjørnet af Enghave Plads og Enghavevej blev vedtaget i 1903 ”idet der ved nogle af Kommunen til private solgte Grunde ved denne planlagte Gadestrækning var approberet Projekter til bemeldte Grundes Bebyggelse.⁷⁵

I juli 1905 forelagde Magistraten en Bebyggelsesplan til en Del af Vester Fælled, nemlig for det endnu ikke bebyggede Omraade, der ”hovedsagelig begrænses af Enghavevej, Ny Carlsberg Vejs Forlængelse, Haderslevgade og Ingerslevsgade, hvilket man hidtil ikke har villet disponere over for ikke at sprede Bebyggelsen”.⁷⁶

Nu var Efterspørgslen efter Byggegrunde paa Vester Fælled imidlertid steget, saa man maatte gøre hele dette Areal tjenligt til Bebyggelsen ved Gadeanlæg.

Denne Gadeplan var gennemskåret af en Diagonalgade, der udgik fra det nævnte Skæringspunkt mellem Enghavevej og Enghave Plads. ”Man maa billige dette Forslag”, hed det i Magistratens Skrivelse, ”da Gaden kommer til at udmunde i et Knudepunkt eller en Plads, hvor flere Gader løber ud, hvorved der tilføres Kvarteret en større Trafik, end det ellers vilde være Tilfældet”. Der opstod ganske vist paa denne Maade to trekantede Grunde, som daarligt egnede sig til Bebyggelse, men man regnede med, at kunne sælge dem samlet tillige med den mellemliggende Del af Gaden, saaledes at Køberen blev forpligtet til at anlægge ”en Passage for saa vel gaaende som kørende”. Saafremt en saadan Passage fik en monumentalt overbygget Indgang fra Pladsen, vilde denne kun vinde derved.

Stadsarkitekten havde ønsket, at Hjørnerne blev reguleret efter hans Anvisning paa Planen, saaledes at Pladsen kom til at udgøre en Helhed og nærmest blev cirkelrund.

Planen blev stærkt kritiseret under Forhandlingerne i Borgerrepræsentationen. Den kunde se smuk ud paa Papiret, men var svær at realisere. Forholdet med Passagen maatte jo blive det, at den ”Hovedvej”, der var Tale om, skulde staa i Forbindelse med den paatænkte runde Plads ved en eller

to Porte! Og de 18snarest for megen! “Det er overordentligt paaskønnelsesværdigt, naar Stadsarkitekten tilføjer, at Pladsen vilde kunne vinde ved, at Køberne fik Forpligtigelse til at søge kunstnerisk Assistance ved Udarbejdelse af Facadetegninger, men de samme Forpligtigelse burde tillige gælde ved Udarbejdelsen af Planerne”.

Fra Magistratens Side blev der af Borgmester Jensen fremsat et spagfærdigt Forsvar og bl.a. oplyst, at Diagonalgaden oprindelig ikke skulde have været ført helt igennem, idet de to Trekanter var slaaet sammen, men derved “løb Diagonalgaden mod en Murmasse”.⁷⁷

Da Planen efter Udvalgsbehandlingen kom tilbage til Forsamlingen, var den næppe til at genkende og i Virkeligheden ogsaa en helt anden, idet Udvalget havde faaet Stadsingeniøren til at udarbejde et helt nyt Projekt, der først og fremmest var behersket af, at Gaderne saavidt muligt var lagt i Syd-Nord. Det blev fremhævet, at de allerfleste Bygninger vilde komme til at ligge i Gader, der stødte ud til den brede Boulevard og derfor alle havde Karakter af Hovedgader, hvilket vilde øge Grundenes Salgsværdis.

Der var endvidere taget æstetiske Hensyn, og Gaderne var lagt saaledes, “at der for Enden af dem er et godt point-de-vue, et lille firkantet Anlæg, et Hjørne af en Bygning, som det vilde blive vedkommende Arkitekts Sag at udføre paa en smuk Maade, eller den midterste Del af en Byggeflugt, hvor det ligeledes kunde tænkes, at der – til Pryd for Kvarteret – vil blive opført en Bygning med mere fremtrædende Facade end de andre Steder”.

Man var gaaet bort fra at skabe en direkte Forbindelse mellem Enghave Plads og Boulevarden, idet der vilde blive en regulær Karré ud imod førstnævnte. Hvad angik den af Stadsarkitekten foreslaaede runde Plads, saa var den fuldstændig opgivet. I øvrigt havde man inden Udarbejdelsen været daarligt underrettet, hvilket fremgik af følgende Passus: “Som det fremgaar af Stadsingeniørens Skrivelse af 4. December 1905 til Udvalgets Formand, har Stadsarkitekten ikke i Tide faaet Underretning om, at Istedgade skulde føres igennem, ligesaa lidt som det er vist paa Stadsingeniørens Plan af 9. Juni. Da Stadsarkitektens Bemærkninger derved fuldstændig har mistet deres Betydning, maa det beklages at et saa væsentlig Moment ikke er kommet til hans Kundskab, førend han arbejdede med paa Planen og afgav sin Erklæring om den; thi derved bliver den Nytte, man drage af Stadsarkitekten, naar man fornuftigvis raader, hvor hans Mening har Betydning, ganske illusorisk og der forvoldes denne Embedsmand kun unødvendig Tidsspilde ...”.

Borgmester Jensen tog Ordet for i en længere Udvikling at fremkomme med visse Betragtninger, tildels af undskyldende Karakter. Han kunde tilslutte sig det nye Forslag, skønt det jo i Hovedlinjer afveg betydeligt fra det første: "Men naar man vil bestræbe sig for at fordele Solen saa godt som muligt – og det ansaa ogsaa han for rigtigt – var sikkert den nu foreslaaede Ordning den bedste. Man er i Bebyggelsesplanerne i høj Grad kommet ind paa Diagonale Linjer og Kvarterer. Hensigten hermed har været at skaffe de bedst mulige Forbindelseslinjer. Det vilde man sikkert blive nødt til at se bort fra, paa det, som Udvalget har lagt Hovedvægten paa, og han saa forsaavidt heller ingen Skade heri. Han maatte dog maaske gøre en lille Bemærkning til Forsvar for Stadsingeniøren, foreløbig om spidse Karréer. For det første laa det i de Principper, som gennem en Aarrække havde været lagt til Grund for Projekterne, efter at man var begyndt at reagere mod tidligere Bebyggelsesplaner, der egentlig ikke syntes at være lagt efter noget særligt Princip ...".

Planen blev selvfølgelig vedtaget og Gadeanlæggenes Udførelse vedtaget i det følgende Aar.⁷⁸

Hermed var der helt igennem disponeret over den Del af Vester Fælled, der ligger Øst for Enghavevej.

Hvad angaar den vestlige Del af Vester Fælled, saa er det foran blevet omtalt, hvorledes her tidligt blev etableret en ret udstrakt Bebyggelse, navnlig i Omraadet langs Vesterbrogade, en Bebyggelse, der til dels bestod af Villaer, men navnlig var præget af industrielle Foretagender. De sidste gjorde sig med Tiden mere og mere gældende, og hertil medvirkede det naturligvis ogsaa, at Carlsberg-Bryggerierne blev anlagt paa Valby-Jorderne umiddelbart ind til Skellet mod Vester Fælled, ja, mod Aarhundredskiftet bredte de sig helt til Vesterfælledvej. I Forbindelse med Fabrikskvarteret blev der opført forskellige Arbejderboliger, baade af det af Carl Jacobsen oprettede Legat og af Arbejderforeningen af 1860, "Humlebyen".

Et Privat Vejanlæg, der fik en vis Betydning for Vesterbros Gadeføring i det hele taget, eksisterede fra sidste i 1850'erne, nemlig Stykket af nuværende *Ny Carlsberg Vej* (oprindeligt *Bakkegaardsvej*) fra Valby Skel indtil Vesterfælledvej, en Vej, hvis Tilstedeværelse bestemte Retningen af Istedgade: førende ud fra Jernbanestationen til Grænsen af Byens Grund $\frac{1}{4}$ Mil lang i lige Flugt med "den nye af Thaysen og Bülow anlagte Vej". Som andetsteds omtalt, blev Istedgade sidst i 1890'erne ført igennem til Enghavevej, og samtidigt anlagde man *Ny Carlsberg Vej* fra denne Vej til Vesterfælledvej. Man

havde saaledes omsider etableret den henved 40 Aar før paatænkte Forbindelse mellem Vesterbro og Valby Langgade, men Betydningen af den hele Færdselsaare havde unægtelig mistet noget i Værdi, ogsaa derved, at den førte over Carlsbergs Grund, og Carl Jacobsen i 1892 havde ladet opføre sit ganske vist med en Dobbelt passage forsynet "Elefanttaarn" tværs over gaden.

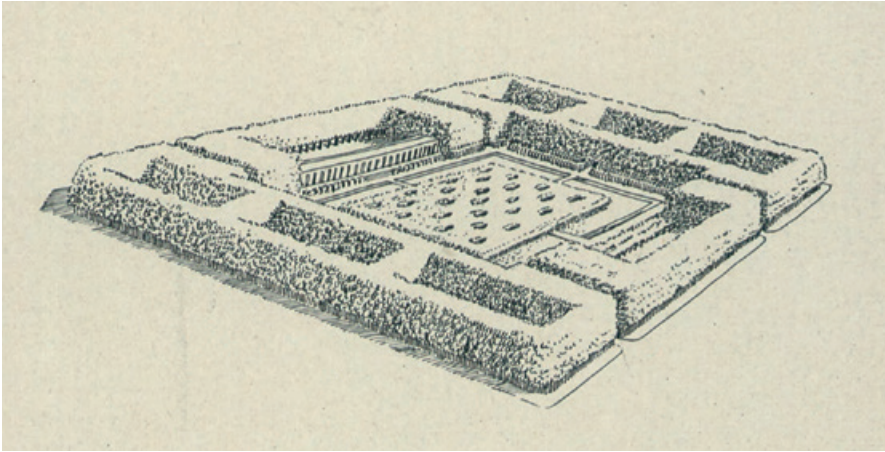
Vestre Fængsel

Vester Fæled havde paa dette Tidspunkt modtaget en Bebyggelse af særlig Karakter, nemlig det nye Fængsel, som man i 1887 havde besluttet at opføre, og hvis Plads det i den Anledning nedsatte Udvalg foreslog skulde være ved Hjørnet af Enghavevej og Gammel Jernbanevold (Sønder Boulevard). I Maj 1890 skulde Borgerrepræsentationen endelig tage Stilling til det af Stadsarkitekt og Stadsingeniør udarbejdede Forslag til Fængslet. Man havde fulgt en tidligere af Ferdinand Meldahl fremsat Opfordring om at rykke Bygningerne noget tilbage fra Enghavevej, dels af Hensyn til Jernbaneplanerne, dels for at lægge Fængslet paa et højere og mindre sidt Terræn, og endelig for at beholde fri Disposition over de Arealer, der stødte ud til Enghavevej.

Til Projektet knyttedes en Vejplan, der forelaa i to alternative Forslag, nemlig ét, der regnede med en Gennemførelse af Jernbanen til Roskilde, og et andet, der tog det modsatte for givet. Hvis det første blev Tilfældet, vilde Adgangen til Fængslet blive etableret ved at føre Enghavevej over Banen og desuden anlægge en Overkørsel over Banen ud for den Vej, der vilde skille Fængslet fra Mosaik Begravelsesplads. Der skulde anlægges en Vej mellem Fængslet og Banen op til den nævnte Overkørsel og det vilde være ønskeligt, om der med Tiden fra denne kunde blive ført en Vej langs med Stadens Grænse til Carlsbergvej (nuværende Gamle Carlsberg Vej) og derfra videre til Frydendalsvej, der jo udmundede i Frederiksberg Allé, tæt ved dennes vestre Endepunkt.

Den anlagte Overkørsel ville dels faa Betydning som Adgangsvej til Vestre Kirkegaard, men det var ogsaa ønskeligt, om man vilde føre Ny Stormgades Forlængelse, dvs. Sønder Boulevard, op til Broen og derfra videre til Valby.⁷⁹

Disse Planer er kun delvis realiseret og Forbindelsen af Sønder Boulevard med Valby i hvert fald ikke etableret paa den projekterede Maade, ligesom Forbindelsen til Frederiksberg ikke er etableret. Men Vestre Fængsel blev bygget i Aarene 1892-95.

Forslag til H.C. Andersen eventyrpark 1926. En del af det areal mellem Enghavevej og Vesterfælledvej, som i 1925 ved magelæg med staten kom i kommunens besiddelse, blev i 1929 indviet som park. Borgerrepræsentationens navn til parken var oprindeligt "Enghaven", men "Enghaveparken" blev hurtigt det almindeligt anvendte navn. Parken fik da den struktur og indretning, som den i princippet har bevaret. Forud for fastlæggelsen af den endelige plan for parken var i 1926-27 gået mange drøftelser mellem et 9-mands udvalg, nedsat af Borgerrepræsentationen, og de mange interesserede parter, der meldte sig med forslag til dens indretning. Et af de mere vidtløftige forslag kom fra arkitekt og byplanlægger Charles I. Schou, der sammen med havearkitekt Georg Georgsen og billedhuggerne Svend Rathsack og Max Meden havde udarbejdet forslag til en eventyrpark. Den skulle foruden legepladser indeholde kanaler, en søjlehal og en have med forskellige allegoriske fremstillinger af figurer i H.C. Andersens eventyr. Tidsskriftet Havekunst 1926, s. 73.

Hvad der navnlig bør nævnes af den senere fuldførte Udnyttelse af den her omhandlede Del af Vester Fælled er Anlægget af "Enghaven" [nu Enghaveparken], samt den nærmeste Bebyggelse.

I 1925 blev der forelagt Borgerrepræsentationen en Gade- og Bebyggelsesplan for Omraadet mellem Enghavevej, Vesterfælledvej og Ny Carlsberg Vej, et Omraade, der siden 1890'erne havde været benyttet som Kolonihaver. Staten havde ca. 20 Aar tidligere sikret sig det for her eventuelt at opføre en Kaserne for Gardehusarerne, men nu overladt det til Kommunen, der længe havde næret Ønsker om at erhverve det, navnlig under Hensyn til, at der paa det tæt befolkende Vesterbro næsten ikke fandtes en eneste grøn Oase. I hvert

Det centrale Vesterbro 1939. Til venstre i billedet forløber Istedgade mod Enghave Plads, i midten Matthæusgade og i højre side ses det buede forløb af Vesterbrogade. Den tætte træbevoksning i forgrunden hører til Det Kongelige Skydeselskabs private have, den senere offentlige park "Skydebanehaven". Luftbilledet viser bydelen, før der blev foretaget saneringsmæssige indgreb og illustrerer de forskellige typer af maksimal bebyggelsesmæssig udnyttelse af en grund: Sidehuse sammenbygget med forhusene, fritliggende baghuse samt forhuse, der slynger sig i et slags a la grecque-mønster. I 1930'erne var der flere tilløb til udarbejdelse af en samlet, oversigtlig plan for København. I 1952 blev der oprettet en særlig planafdeling i kommunen og i 1954 forelå "København, skitse til en generalplan". Generalplanskiten bragte grundige analyser af især bebyggelsen og trafikken i middelalderbyen og på brokvartererne. Borgerrepræsentationen nedsatte et særligt udvalg til politisk behandling af Generalplanskiten. Et møde i dette udvalg i 1956 havde brokvartererne som emne, og Stadsingeniøren sagde i sin indledende gennemgang følgende om Vesterbro: "Af alle brokvarterer har Vesterbro den mest kompakte og ensartede bebyggelse og den største mangel på institutioner, parkarealer og andre friarealer. Det centrale Vesterbro fremtræder som et særligt dårligt boligmiljø. Bygningerne er placeret således, at man kan sige: Vesterbro er bygget som slum. Bygningerne er dårligt indrettede, der er mange korridorhuse og huse, hvor der kun findes én trætrappe".

Tilfælde var Bydelen i den Retning meget stedmoderligt behandlet. Selvom det vilde have været at foretrække, at Terrænet havde ligget paa det indre, tættest befolkede Vesterbro, saa vilde et Parkanlæg derude ogsaa gøre sin Nytte.

Der var Tale om to Planer, af hvilke den ene regnede med en Bebyggelse langs Enghavevej, der vilde skille den nye Park fra den allerede eksisterende Enghave Plads, hvilket matte synes uheldigt, da det samlede Anlægs Værdi i høj Gad var afhængig af Forbindelsen mellem de to aabne Omraader. Efter den anden, "en lidt flot Plan", skulle der opføres en Randbebyggelse langs Vesterfælledvej samt paa Parkens Nordside langs en Gade i Forlængelse af Enghave Plads' Nordside.

Fulgte man denne Plan, vilde der blive Mulighed for at skabe en god Ramme om den nye Plads. Som Borgmester Hedebol sagde i sin Forelæggelsestale: "Den Betragtning kan fremsættes, at der paa dette Sted er ret nær Forbindelse til den meget store Park Søndermarken, og at det derfor ikke behøver at være en Park i egentlig Forstand, men kun det, man i England kalder

Nummer to karré ovenfor Det Kongelige Skydeselskabs have – mellem Westend og Saxogade – udmærker sig ved en ubrudt række baghuse, der ligger midt mellem den smalle karrés forhuse. Denne karré var genstand for den første sanering på Vesterbro, gennemført 1958-60. Karreen var opført i perioden 1873-81 og var således mindre end 100 år gammel. Det gav ideen til en sanering ved mindre indgribende foranstaltninger end totalsanering. Karreens baghuse og et forhus mod Matthæusgade blev nedrevet og "Saxoparken" anlagt på de ryddede arealer. Hovedparten af forhusrækken mod Saxogade blev dog nedrevet i begyndelsen af 1980'erne.

I luftbilledets venstre side ses en stor, rhombeformet karré med en meget kompakt bag- og sidehusbebyggelse. Den ligger mellem Istedgade, Dannebrogsgade, Estlandsgade og Saxogade. Hér blev gennemført en sanering, afsluttet i 1973, hvor alle baghuse og de fleste af sidehusene blev fjernet, mens randbebyggelsen på nær to bygninger mod Dannebrogsgade blev bevaret og istandsat. Erkendelsen af den meget store mangel på opholds- og legepladsarealer i den tættest befolkede og mest børnerige del af Vesterbro havde allerede i sidste halvdel af 1940'erne ført til, at offentligheden fik adgang til Det Kongelige Skydeselskabs have. Ved forhandling mellem kommunen og Skydeselskabet blev en del af haven åbnet således, at der hér kunne indrettes en offentlig legeplads. Adgang hertil blev skabt ved gennembrydning af den store skydemur for enden af skydebanen og en legeplads blev anlagt i 1945. Den skulle dog være lukket hver onsdag i sommerperioden, hvor skydebrødrene afholdt skydeøvelser! Skydeselskabet flyttede i 1949 til Sølyst i Klampenborg, og kommunen erhvervede deres Vesterbro-ejendom. Hele Skydebanehaven blev frem til 1952 anlagt som park med en legeplads, der blev udvidet i forhold til den først anlagte, og i 1953 blev der indrettet en børneinstitution i havens nordlige del. Københavns Stadsarkiv (Ophavsret: Visda).

en "green", en grøn Plads med Bænke, og hvor der er Plads til Musik, Plads til Møder etc., hvor Kvinder og Børn kan søge hen i Dagens lune Tid ...". Han bemærkede, at det maaske vilde være praktisk at lægge en Kommunal Bygning paa Nordsiden, hvor der paa Grund af Naboskabet med "Folkets Hus" af og til kunde være lidt Støj paa Døgnets sene Timer, en Tanke, der blev taget op af H.P. Sørensen, der bemærkede, at denne Bygning, indrettet som Kommunebibliotek og efter andre kommunemæssige Formaal, vilde kunne blive et lille "Vesterbros Raadhus". Fra en enkelt Side blev det hævdet, at Bebyggelsen burde ligge ud til Enghavevej og ikke til Vesterfælledvej, der paa den Maade vilde faa et lignende Præg som andre Vesterbrogader, men dette vandt ikke Tilslutning i Forsamlingen, der efter Udvalgsbehandling vedtog Anlægget af en Park paa 33.000 m² i Overensstemmelse med Udvalgets Betænkning.⁸⁰

I betænkningen blev i øvrigt omtalt de forskellige Planer, som havde været fremsat om Benyttelsen af Arealet, og de Henvendelser Udvalget i den Anledning havde været ude for. Fra én Side havde man foreslaet at benytte Arealet som Centrum for frit folkeopdragende Arbejde, fra en anden at indrette det som en H.C. Andersen Park.

Denne Plan var udkastet af Arkitekt Charles J. Schou, samt Billedhuggerne Max Meden og Svend Rathsack i Forbindelse med Havearkitekt Georg Georgsen. Det centrale skulle være en "Ø", omgivet af en lille Kanal, og paa Øen skulde opstilles 40 Skulpturer, hvis Motiver var hentet fra H.C. Andersens Eventyr.

Gadeanlæg mellem Jernbanen og Ny Carlsberg Vejs Forlængelse

I December 1892 indsendte Tømrmester Kaptajn I.P. Nielsen til Magistraten et Andragende om Approbation paa en Bebyggelsesplan for et Areal af Vester Fælled, beliggende mellem Ny Stormgades Forlængelse (dvs. Sønder Boulevard), Dybbølsgades Forlængelse, Jernbanen og Sankelmarksgades Forlængelse.

Stadsingeniøren pegede imidlertid paa, at det vilde være umuligt at give endelig Approbation paa disse Gadelinier, førend der var truffet Bestemmelse dels om Anlægget af Ny Stormgades Forlængelse, dels om Afgrænsningen til Jernbaneterrænet. Men Magistraten stillede sig dog saa velvilligt, at den meddelte Andrageren, at der formentlig til sin tid ikke vilde blive noget væsentligt

at indvende mod de foreslaaede Gadelinier, ligesom den efter Andragerens Anmodning af Hensyn til Terrænets Regulering meddelte ham de omtrentlige Gadekoter, der vilde være påkrævet, naar Gaderne skulde anlægges.⁸¹

I de følgende Aar forhandlede der af og til om Sagen og i December 1898 indsendte den omhandlede Ejer, der imellemtiden var erstattet af "Aktieselskabet for Realisation af et Areal ved Sønder Boulevard" et Andragende om Approbation af en ændret Bebyggelsesplan. Denne Plan adskilte sig fra den foregaaende navnlig derved, at der mellem henholdsvis Dybbølsgade og Sankelmarksgades Forlængelser foresloges anlagt to Gader mindre, hvilket medførte en betydelig større Karrédybde med Mulighed for Etableringen af Haveanlæg og Legepladser inde i Karréerne. Dette Projekt blev godkendt under Forudsætning af, at man fik Samtykke fra Magistratens 2. Afdeling til at føre de to østligste Gader over det Kommunen tilhørende Matrikelnummer 1129, og at der ydedes Sikkerhed for Ordningen af Vandafledningsspørgsmaalet.⁸²

Efter at Størstedelen af det omhandlede Areal var bortsolgt og bebygget, ansaa Magistraten det nu for nødvendigt at gøre de resterende Grunde paa Vester Fælled tjenlige til Bebyggelse.

Naar dette ikke var sket samtidigt med de ovenfor omtalte Grunde, var det fordi man ikke – ved saa at sige – at kaste saa betydelige Salgsarealer paa Markedet paa én Gang, vilde sprede Bebyggelsen, men derimod vente med at sælge de vestlige Grunde, indtil de østlige i det væsentlige var bebyggede.

Magistraten anmodede altsaa Stadsingeniøren om at udarbejde en Bebyggelsesplan for Arealet mellem Enghavevej, Ny Carlsberg Vejs Forlængelse, Haderslevgade og Ingerslevsgade.

I Juni 1905 fremsendte Stadsingeniøren et Projekt, der med Anbefaling fra Magistraten forelagdes for Borgerrepræsentationen. Der blev her rejst en Del Indvendinger mod Planen, ganske særligt med Retningen af de Gader, der var projekteret Nord for Sønder Boulevard, idet de med Retningen Øst-Vest laa saa ugunstigt som muligt med Hensyn til Sollysets Fordeling.⁸³

Sagen blev henvist til et Udvalg, der foranledigede, at Stadsingeniøren udarbejdede en ny Plan om hvilken Stadsarkitekten fik Lejlighed til at udtale sig.

Gadeføringen var nu totalt forandret, navnlig var det tilstræbt at gøre Nordfacaderne saa korte som muligt.

Det synes i øvrigt som om Behandlingen af denne Sag har været medvirkende til at øge Samarbejdet mellem Stadsingeniøren og Stadsarkitekten, idet

Udvalget i sin Indstilling bl.a. skriver: "... thi som det fremgaar af Stadsingeniørens Skrivelse af 4. December 1905 til Udvalgets Formand, har Stadsarkitekten ikke i Tide faaet Underretning om, at Istedgade skulde føres igennem ligesaa lidt som det er vist paa Stadsingeniørens Plan af 9. Juni. Da Stadsarkitektens Bemærkninger derved fuldstændig taber deres Betydning, maa det beklages, at et saa væsentlig Moment ikke er kommet til hans Kundskab, førend han arbejdede med paa Planen og afgav sin Erklæring om den; thi derved bliver den Nytte, man kan drage af Stadsarkitekten, naar man fornuftigvis henviser sig til ham om et Samarbejde paa et Omraade, hvor hans Mening har Betydning, ganske illusorisk, og der forvoldes denne Embedsmand kun unødigt Tidsspilde".

Den ændrede Plan blev efter Udvalgets Indstilling vedtaget af Borgerrepræsentationen.⁸⁴

Ændringen af den approberede Plan, 1885

Det var en Række sammenfaldende Omstændigheder, som førte til Revisionen i 1885 af Gade- og Bebyggelsesplanen. Allerede i 1883 optoges Forhandlinger mellem Kommunen og Finansministeriet om en Ændring. Paa det Tidspunkt var der ved at være udsolgt af Udstyknings-"Fileten", hvorved man betegnede Stykket mellem Vesterbrogade og Sølvgade. Man kunde ikke komme til at udstykke Arealerne Øst for Sølvgade, dvs. det nuværende Stockholmsgadekvarter, da Militæret modsatte sig Anlægget af permanente Kloakledninger over Kastelsglaciset.

Og Syd for Vesterbrogade kunde man heller ikke komme til at udstykke, idet der var en Uoverensstemmelse mellem den approberede Plan og Virkeligheden. Industribygningen laa 24 Alen nærmere Vester Voldgade end forudsat i Planen, og da Vestre Boulevards Beliggenhed afgang af Industribygningen, maatte Planen allerede af den Grund revideres. Ved samme Lejlighed tog man som nævnt nogle andre Ændringer med bl.a. den af Hensyn til Trafikken i Vesterbrogade og Jernbanegade særdeles vigtige, at Raadhuspladsen blev udsparrat, mens man til Gengæld forudsatte Bebyggelse af det tidligere til Torv udlagte Areal.

Under Behandlingen af Sagen fremkom Arkitekt F. Meldahl med et større Indlæg, hvori han bl.a. advarede imod at sælge til Bebyggelse langs Boule-

varden og Torvene, før man grundigt havde overvejet, hvor man skulde placere alle de offentlige Bygninger, som det paatænkes at bygge: Nationalmuseet, Det Kongelige Bibliotek, Kunstmuseet, Rigsdagsbygningen, Raadhuset, Fængslet, 2-3 nye Kirker, flere nye Skoler, Vaske- og Badeanstalter, Politinstitutioner, Gymnastiklokaler, Filialhospitaller, Rekonvalescenthospital.⁸⁵

Terrænet mellem Vesterbrogade og Kalvebod Strand⁸⁶

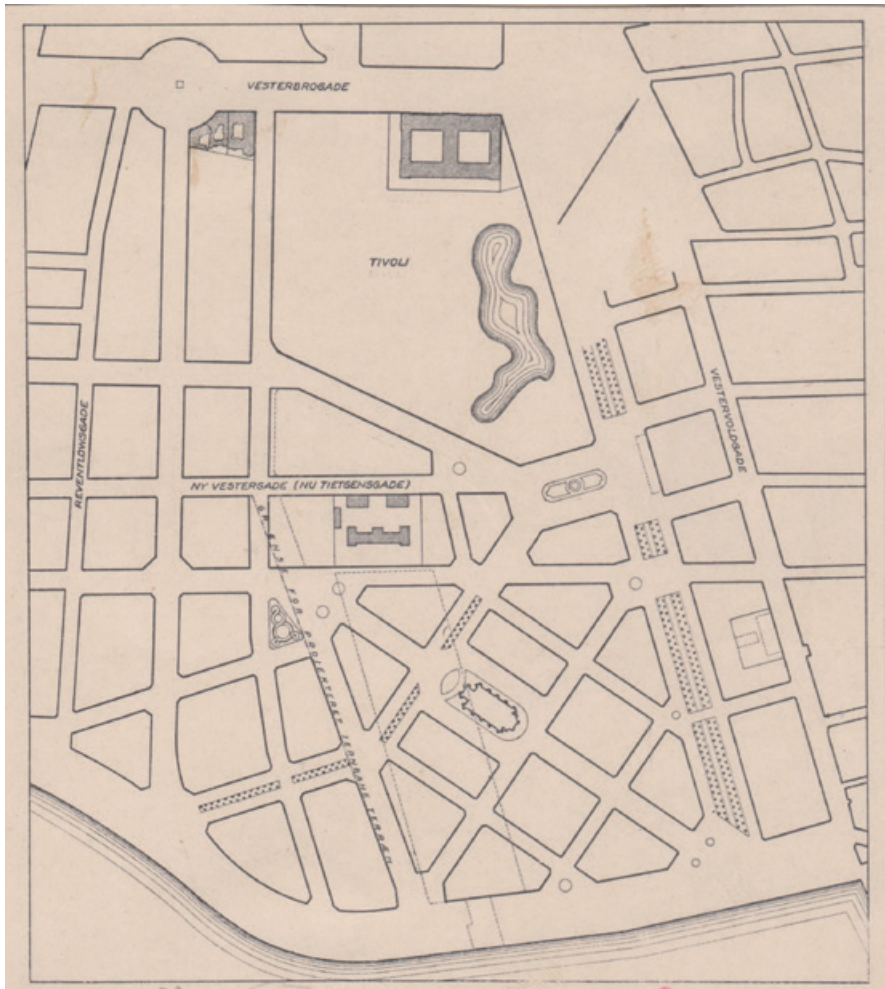
Der findes et Forslag til Ændring af den approberede Plan for Fæstningsterrænet, dateret 16.4.1884 og signeret Ch. Ambt. Man ser, at Vestre Hospital er placeret, at der regnes med Tivolis Areal, at Stormgade skulde forlænges til det nuværende Halmtorv, og at hele Gadenettet i øvrigt er ganske tørt og uinteressant udformet. Det kan ses, at det for Udformningen har betydet noget, at Vestre Boulevard skulde føres saa vidt gørligt over Voldgravens Areal, og at man har villet tage Hensyn til den eksisterende Tømmergrav.

Det har været nødvendigt at udarbejde saa detaillerede Gadeplaner for at faa oplyst, hvordan terrænet kunde udnyttes, saa vidste man bedre, hvad man skulle forhandle med Staten om. Og det var saare klogt, at man i den approberede Plan holdt sig til Hovedlinierne i Planen. Allerede den Gang har man vel været betænkelig ved at skulle fastlægge Detailler.

Der er næppe noget Terræn i København – selv ikke Fæledterrænet – for hvilket der har været skitseret saa mange Bebyggelsesplaner som for dette Omraade.

Af Hovedpunkter i disse Planers Historie skal her nævnes Magelægget mellem Havnevæsenet og Kommunen, hvorved Kommunen fik fremskaffet Arealet til Vestre Hospital, der aabnede i 1886. Dernæst Glyptotekssagen 1888-1890. Endvidere Fastlæggelsen af Godsbanegaarden ved Overenskomsten mellem Stat og Kommune af 4. Marts 1893 om Banegaardsforholdene, Placeringen af Langebro og af den elektriske Station 1895-96.⁸⁷

Spørgsmaalet om en Gadeplan rejstes i 1887 af Stadsingeniøren i Anledning af Placeringen af en Skole ved Vester Voldgade. Spørgsmaalet vilde nemlig afhænge af Udstrækningen og Placeringen af det nye Raadhus samt om Ordningen af Kjøbenhavns Banegaardsforhold ere afgjorte. I den følgende

Glyptotekskvarteret. Forslag til gadeplan fra 1888.

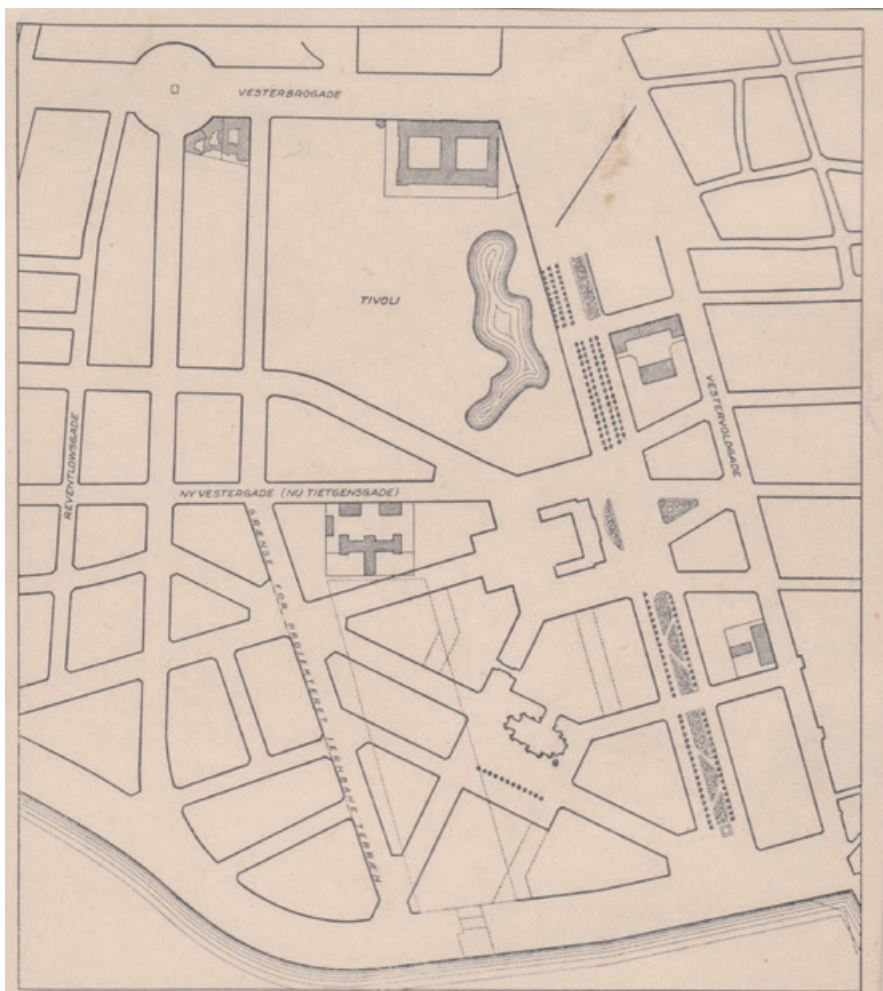
På planen ses Vestre Boulevard (nuværende H. C. Andersens Boulevard) med sin dobbelte træerække. Ved hjørnet af boulevarden og Vesterbrogade ligger Industriforeningens store udstillingsbygning, opført 1870-1872, og ved Tietgensgade Rudolph Berghs Hospital, som blev opført 1882-1885. Tegningen viser et af de mange forslag til gadeplan, stadsingeniør Charles Ambt fremsatte. Han havde en forkærlighed for diagonalgader, når der skulle tegnes nye gadeplaner. Inspirationen kom fra tysk byplanlægning, og den type gademønster går igen i mange af Ambts forslag til gadeplan for kvarteret. Diagonal-gadeplanerne blev mødt med en del skepsis,

Periode udarbejdedes to Sæt Gadeplaner, det ene med Banegaardens Flytning som Forudsætning, det andet uden Banegaardsflytning.⁸⁸

Stadsingeniøren kan citeres for følgende: "Ligesom tidligere er det foreslaaet ... at anlægge en større Plads ved hvilken en paatænkt Kirke kunde placeres, ligesom der er tilstræbt en Diagonalforbindelse fra Langebro til Bernstorffsgade uden dog at komme ind paa de i moderne Byplaner saa almindelige endeløse lige Gader. Der er desuden lagt Vægt paa, at tilvejebringe en større Sluttethed af Rummet ved den omtalte Plads, og stræbe hen til at faa større Sæmpelhed i Planen og at undgaa de mange trekantede Byggegrunde, der medgik i de tidligere Planer.

Carréerne ere nu noget større end tidligere, hvilket særlig ved Banerne kan være nyttigt, saafremt Lagere og Kjøbmandsgaarde, der blive opførte; men for øvrigt har jeg ved punctionerede Linier vist, hvorledes de større Carréer formentlig hensigtsmæssigt kunde deles. Hvad angaar den antydede Kirkes Beliggenhed, da er den ganske vist herhjemme noget usædvanlig; men i Udlandet finder man ofte en lignende Placering valgt med Forkjærlighed, og vi troer med Rette; thi Kirken trækker sig derved mere tilbage fra Færdslen og som gaderne ere valgte vil den dog smukt kunne gjøre sig gjældende fra de forskjellige Udsigtlinier hen imod den. At Sakristiet er tænkt sammenbygget

når de blev forelagt og drøftet i Borgerrepræsentationen. Tegningen illustrerer også den ændring af 1872-planen for fæstningsterrænet, som blev vedtaget i 1885: Vestre Boulevard er blevet drejet ved Industriforeningens bygning. Den var tidligere ført i en lige linje fra Jarmers Plads til havnen, d.v.s. flugtende med Industribygningens facade mod Halmtorvet (nuværende Rådhuspladsen). Vestre Boulevard forløber i 1885-planen parallelt med Vester Voldgade. Herved blev Tivolis areal forøget, og en større del af voldgraven kunne indgå i haven, som derved bevarede mere af sin landskabelige karakter. Den trekantede grund ved Industribygningen, som fremkom ved drejningen af Vestre Boulevard, tilhørte Industriforeningen, som længe overvejede, hvorledes dette ubebyggede areal kunne udnyttes på en lønsom måde. Muligheden af at rykke hele den østlige side af bygningen ud i gadelinjen blev overvejet, men man endte med gennem en arkitektkonkurrence at få belyst, hvilke andre muligheder, der var for bebyggelse af arealet. Arkitekt Ludvig Clausen vandt konkurrencen, og i 1898 gennemførtes hans projekt, der gik ud på midt på Industribygningens østside at tilføje en halvrund bygning i 1 etage. I tilbygningen indrettedes "Industri-cafeen", og den ubebyggede del af trekanten blev om sommeren brugt til udendørs servering. Tilbygningen blev senere erstattet af en udstillingspavillon, som lå her, indtil Industribygningen blev nedrevet i 1977. Kortet er en rentegning, gengivet i manuskriptet.

Glyptotekskvarteret. Forslag til gadeplan fra 1891.

Endnu et af stadsingeniør Ambts forslag. Også dette forslag viser skråstillede diagonalgader og en central plads, hvorpå der kunne opføres en kirke. På tegningen ses som et trefløjet bygningsanlæg ved hjørnet af Vestre Boulevard og Tietzengsgade den første etape af Glyptoteket. Brygger Carl Jacobsen havde i 1888 overdraget sin moderne kunstsamling til offentligheden, repræsenteret ved Københavns Kommune og Staten. Med samlingen fulgte en kapital på 250.000 kroner til opførelse af en bygning på en grund, som kommunen skulle stille til rådighed. Kommunen og Staten ydede finansiel støtte til opførelse af bygningen, som blev indviet

med den nærliggende Husfront er selvfølgelig kun en Antydning, hvis Gjen-nemførelse afhænger af, hvorvidt den kan slutte sig til en Præstebolig eller lignende, men dog en Antydning, som kunde bringe større Lunhed og Sluttethed i dens Omgivelser. Bag Tværrækken parallelt med Kirken kunde der blive Plads til Vogne ved Bryllupper og Begravelser.

Den viste Overbygning af Gaden, der fører op imod Glyptoteket, er selvfølgelig heller ingen væsentlig Del af Planen, men vilde dog være ret ønskelig. Lignende Overbygninger gjøre andetsteds stor Virkning og den tjener her til Afslutning af Pladsen.

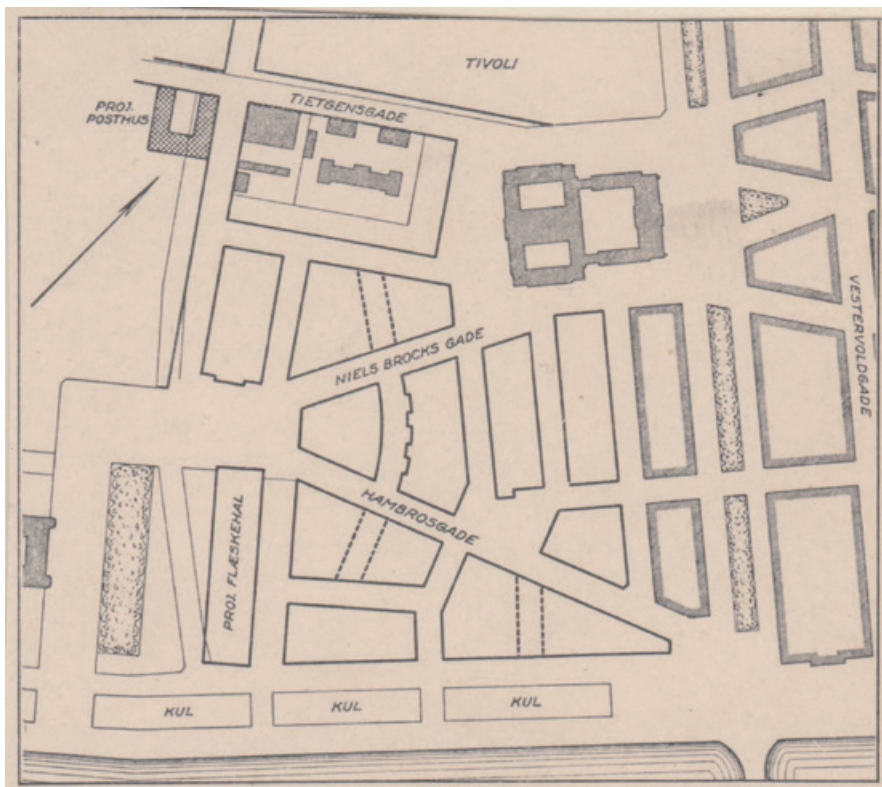
Den antydede indadgaaende lille Pladsudvidelse af Gaden, der i Retning fra Vest til Øst fører op imod Glyptoteket, troer jeg maa foretrakkes for den tidligere paatænkte Repetition af den trekantede Plads paa Glyptotekets anden Side, og den vil – rigtige benyttet – kunne give Anledning til en virkningsfuld Bebyggelse”.

I 1899 blev der fastlagt foreløbig Bebyggelsesplan for Terrænet af Hensyn til Godsbanegaardens Hovedadgangsvej. Ved denne Plan blev Kajgaden, Hambroesgade og Niels Brocks Gade, Puggaardsgade og Rysensteensgades Forlængelse fastlagt.⁸⁹

Glyptotekets Udvidelse medførte nogle ændringer i Gade- og Bebyggelsesplanen. Stadsingeniøren og Stadsarkitekten fremkom med hver sit Forslag, der udspandt sig nogen Diskussion om disse forskellige Planers Fortrin. Til Slut blev Stadsarkitektens Forslag vedtaget.⁹⁰

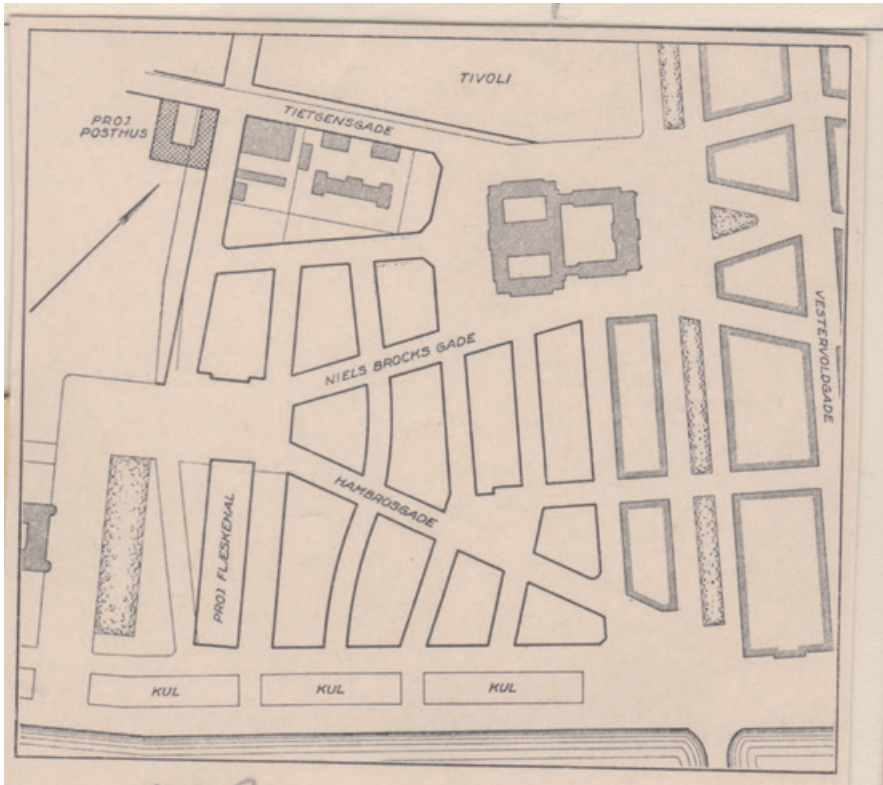
i 1897, opført efter tegninger af arkitekten Vilhelm Dahlerup. Bag det kommende Glyptotek er der i gadeplanen udsparet en plads.

På tegningen er med punkteret linje vist omridset af den tømmergrav, der lå bag Rudolph Berghs Hospital. Den var anlagt i 1765 og blev først opfyldt i 1899. Opfyldning af den var en forudsætning for gennemførelse af en gade- og bebyggelsesplan for kvarteret – uanset hvilken udformning, man besluttede sig for. Opfyldningen skulle forhandles mellem kommunen og Havnevæsenet, og disse forhandlinger trak i langdrag. Der skulle nemlig etableres en ny tømmergrav, og dennes placering i Sydhavnen skulle koordineres med andre projekter, Havnevæsenet var i gang med: Større arbejder ved den nye havn til Vestre Gasværk og en plads for fiskerne til at tørre deres garn. Efter langvarige forhandlinger blev der indgået en overenskomst mellem de implicerede parter. I et møde i juli 1899 kunne Borgerrepræsentationen endelig godkende anlægget af en ny tømmergrav syd for den nye gasværkshavn og en gadeplan for Glyptotekskvarteret, der i store træk ligner de gengivne planer fra 1905. Kortet er en rentegning, gengivet i manuskriptet.

Glyptotekskvarteret. Forslag til gadeplan fra før 1905.

Diagonalgade-princippet i forslagene blev stærkt dæmpet, efterhånden som forslagene blev omarbejdet. En af de mange korrektioner af gadeplanen skyldtes, at en udvidelse af Glyptoteket blev aktuel. Da Carl Jacobsen i 1899 overdrog sin antiksamling til Glyptoteket, blev der brug for en meget stor tilbygning til den i 1897 indviede bygning. Grunden, hvorpå udvidelsen skulle ske, blev igen skænket af kommunen, som sammen med Staten også ydede finansiell støtte til byggeriet. Tilbygningen blev indviet i 1906 og havde Hack Kampmann som arkitekt. Glaskuplen over vinterhaven blev opført 1904-1906 med Vilhelm Dahlerup som arkitekt. Kortet er en rentegning, gengivet i manuskriptet.

Glyptotekskvarteret. Forslag til gadeplan fra 1905.

De mange forslag til udformning af en gadeplan for det nye kvarter medførte talrige drøftelser i Borgerrepræsentationen af, hvilke hensyn, der skulle tages ved gadenettets udformning. Fra slutningen af 1890'erne blev forslagene mere og mere præget af praktiske hensyn, såsom kortest mulig forbindelse mellem Langebro og den vestlige del af byen og let adgang til godsbanegården både fra kajen og fra den senere Bernstorffsgade. Kortet er en rentegning, gengivet i manuskriptet.

1. *Borgerrepræsentationens Forhandlinger* (herefter BRF) 1852-53, 15.
2. BRF 1854, 177.
3. BRF 1857/58, 306-312.
4. BRF 1857/58, 58, 302, 457-463.
5. BRF 1857/58, 192.
6. BRF 1858/59, 86.
7. BRF 1858/59, 302ff; Ludvig Adolph Thaysen (ca. 1806-1868) var bl.a. besidder af matrikelnr. Udenbys Vester Kvarter 44 Lod 11 K, og af 43 A2, B3, C3 Lod 1; Frederik Christian Bülow (1811-1890) var bl.a. ejer af Udenbys Vester Kvarter 44 Lod 11 A.
8. BRF 1857/58, 335; 1858/59, 310; 1860/61, 47.
9. BRF 1868/69, 53; 1869/70, 472.
10. BRF 1881/82, 1211-1231.
11. BRF 1885/86, 345-354; 799-803.
12. BRF 1886/87, 289-290.
13. BRF 1886/87, 287-289, 352.
14. Villads Christensen: København 1840-1857. 1912, 186.
15. J.P. Trap: Statistisk-Topographisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark. Supplement. 1859, 20, 40; BRF 1858/59, 108; 1859/60, 29.
16. BRF 1864/65, 195, 250; 1866/67, 153, 169; 1869/70, 42.
17. BRF 1855/56, 194.
18. BRF 1854/55, 51-53; 1855/56, 321; 1876/77, 701.
19. BRF 1850/51, 231.
20. BRF 1885/86, 345-354.
21. BRF 1885/86, 799-803.
22. BRF 1877/78, 1195-1206.
23. BRF 1884/85, 296-301, 857, 1260-1267.
24. BRF 1855/56, 358; 1857/58, 380, 491.
25. BRF 1866/67, 9.
26. BRF 1869/70, 74.
27. BRF 1880/81, 324-338.
28. Sandsynligvis ejeren af Udenbys Vestre Kvarter nr. 9, Andreas Hjort Petersen, ca. 1814-1867, der i 1860 fornyede bebyggelsen på grunden.
29. BRF 1879/80, 202-204; 1881/82, 802-804; 979.
30. BRF 1886/87, 820-822; 1887/88, 496-497, 500.
31. Rosenlundsgade. – Madvig efter filologen Jacob Nicolai M. (1804-1886).
32. BRF 1889/90, 78-83, 134-140.
33. BRF 1857/58, 163.
34. BRF 1883/84, 356-359; 1884/85, 37-38, 61.
35. BRF 1851-52, 111, 119.
36. BRF 1858/59, 302-307, 310-312, 335-338.
37. Lov af 1863; Stadens køb af Enighedsværn.
38. BRF 1870/71, 174-178, 218.
39. BRF 1872/73, 23/12.
40. BRF 1873/74, 115, 120.
41. BRF 1876/77, 108-111.
42. BRF 1877/78, 22-96, 132-133, 163.
43. BRF 1877/78, 95; 1878/79, 6-78.
44. BRF 1883/84, 169-174.
45. BRF 1882/83, 236-254.
46. Cikoriefabrikkerne: De danske Cikoriefabrikker i Valby, Cementfabrikkerne: Frederiksholms Tegl- og Kalkværker ved Kalvebod Strand.
47. BRF 1881/82, 1211-1223.
48. BRF 1886/87, 1144-1146, 1191.
49. BRF 1896/97, 532-537.
50. BRF 1897/98, 188-196.
51. BRF 1897/98, 1119.
52. BRF 1899/1900, 365-66, 489.
53. BRF 1902/03, 130-132.
54. BRF 1923/24, Tillæg, 189.
55. BRF 1929/30, 413-414; 1930/31, 846-847; 1932/33, 472-473, 507, 572.
56. BRF 1930/31, 367-439, 2071-2092.
57. BRF 1930/31, 367-439, 2071-2092, Tillæg, 95-118, 627-649.
58. BRF 1850/51, 98-99.
59. BRF 1850/51, 106-107, 219.
60. BRF 1852/53, 175, 242.
61. BRF 1852/53, 97.
62. BRF 1852/53, 155; 1853/54, 18.
63. J.P. Trap: Statistisk-Topographisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark. Supplement. 1859, 20. Thaysen ejede I midten af 1850'erne Matrikelnr. 43 A2, B 3 & C Lod

- 1, og nr. 44, lod 8-9 samt nr. 44, lod 1.
64. BRF 1853/54, 116; 1854/55, 398.
65. BRF 1875/76, 527-532; 651-653.
66. BRF 1876/77, 377-378.
67. BRF 1883/84, 169-174.
68. BRF 1880/81, 1162-1164.
69. BRF 1882/83, 304, 584, 630.
70. BRF 1882/83, 162-169, 349-353.
71. BRF 1885/66, 214.
72. BRF 1884/85, 1254-1257.
73. BRF 1896/97, 1026-1028.
74. BRF 1897/98, 649.
75. BRF 1902/03, 1744-1745, 1757.
76. BRF 1905/06, 594-601, 1591-1596.
77. BRF 1905/06, 594-601, 1591-1596.
78. BRF 1906/07, 849, 867.
79. BRF 1890/91, 160-187, 1315-1329.
80. BRF 1925/26, 1886-1899; 1926/27, 355-372.
81. BRF 1898/99, 95-96.
82. BRF 1899/1900, 1063-1066.
83. BRF 1905/06, 594-601.
84. BRF 1905/06, 1591-1596.
85. BRF 1884/85, 484.
86. Området er behandlet af Caspar Jørgensen, Tim Knudsen og Anders Møller: Charles Ambt og gadeplanlægningen i Vestervold Kvarter, i: *Historiske meddelelser om København* 1989, 85-107.
87. BRF 1882/83, 977-983.
88. Københavns Stadsarkiv. Stadsingeniøren til Magistraten, 14.11.1887.
89. BRF 1898/99, 885-891.
90. BRF 1900/01, 912-32, 1232-1241, Tillæg, 493-504, 741-758.
-

Et funkishus på Sortedam Dossering

■ Af Torben Ejlersen

I 1932 blev ejendommen Sortedam Dossering 93 A og B med tyve lejligheder opført af arkitekterne August Leth og Sven Walsøe. Det er et af Københavns tidligste boligbyggerier præget af to arkitekters interesse for funkisstilen, der kendetegner både facade og interiør. Husets moderne 2 og 3½ værelses lejligheder med attraktiv udsigt over Sortedamssøen, blev i de følgende år rammen om beboere fra den københavnske højere middelklasse.

Matriklens forhistorie

Blegdammene

Sortedamssøen var oprindeligt sammen med Peblingsøen og Sankt Jørgens Sø en sumpet og vandfyldt lavning i terrænet vest for middelalderens København. Området ændrede sig med tiden til en langstrakt sø ved opstemning og regulering af bredderne. Søerne fungerede som vandforsyning til byens voldgrav samt som en del af ferskvandforsyningen til København. De tjente desuden som barriere foran byens forsvarsanlæg ved angreb fra Sjællandssiden.

Efter 1660 blev det knap 200 meter brede og jævne areal mellem Sortedamssøen og Blegdamsvej udlagt til 24 grunde med blegdamme, hver godt 40-50 meter brede (dvs. op til ca. 8.000-10.000m² pr. grundstykke). Her blev lange strimler af ludbehandlet lærred og andre tekstiler lagt ud på græsset til affarvning og blegning i solen og om natten fugtet af duggen. Vævnin-gen foregik i forskellige værksteder og fik derefter påtrykt mønstre i nogle kattuntrykkerier. De privatejede interimistiske anlæg til denne produktion rejste sig spredt langs sydsiden af Blegdamsvej.

Sortedam Dossering set fra Østersøgade. Yderst tv. Soldenfeldts Stiftelse fra 1894 på Sortedam Dossering 85 tegnet af H. B. Storck, derefter beboelsen fra 1899 på nr. 87, den gule bygning fra 1889 på nr. 89, trefagshuset fra 1896 på nr. 91, bygningen med hvide altaner fra 1932 på nr. 93 A og B tegnet af August Leth og Sven Walsøe, som artiklen beskriver. Derefter kommer den store ejendom med trekantkvist opført 1903 på nr. 95, Sortedamskolen fra 1900 på nr. 97 med legeplads foran og samme skole bygget 1874 på nr. 99. Yderst th. funkisejendommen fra 1938 tegnet af Ib Lunding på Sortedam Dossering 101-103. TE foto 2021.

I 1852 blev demarkationens byggeforbud ophævet og voldene opgivet. Den militære betydning var hørt op, hvorefter boligbyggeri og andet byggeri blev tilladt. Sydsiden af Blegdamsvej udviklede sig i de følgende årtier til en sammenhængende række af høje boligejendomme med mindre lejligheder, og efter 1900 blev den nordlige ubebyggede gadestrækning mod Østre Fælled fyldt ud med Rigshospitalet, Niels Bohr Institutet og Frimurerlogen samt flere andre institutioner.

Fra 1857 blev Ryesgade som et nyt gadeanlæg trukket tværs gennem de nu nedlagte blegdamme parallelt med Blegdamsvej og Sortedamssøen, selv om det varede mange år, før gaden var ført helt igennem. Den nye gade blev

hastigt tæt bebygget på begge sider med ejendomme med små lejligheder og snævre baggårde, ofte fyldt med værksteder og småfabrikker.

Også Dosseringen, der oprindeligt fungerede som dæmning for søerne, ændrede sig i sidste halvdel af 1800-tallet fra spredt liggende villaer til mere sammenhængende etageboliger. Disse rummede fortrinsvis større lejligheder end i Ryegade og blev præget af den attraktive og lysfyldte udsigt over Sortedamssøen. Det kom dog ikke på tale at anlægge en rigtig gade langs søbredden foran bygningerne, kun en passage. I 1929 anlagde kommunen som supplement en forsænket spadseresti langs vandet, og der blev plantet kastanjetræer på den gamle skråning.

På strækningen mellem Kroghsgade og Østerbrogade ligger den markante Soldenfeldts Stiftelse fra 1894 på Sortedam Dossering 85. Derefter følger Sortedam Dossering 87 opført 1899, mens nr. 89 i 6 fag stammer fra 1889. Sortedam Dossering 91 på kun tre fag er bygget i 1896 efter nedrivning af en villa fra 1872. Sortedam Dossering 93 A og B er fra 1932, som denne artikel handler om, er også en afløser for en villa, mens den 10 fag brede Sortedam Dossering 95 A og B er bygget 1903. Derefter kommer skolegården til den oprindelige Hanna Adlers Fælles Skole fra 1890, som ligger bagest på grunden på Sortedam Dossering 97. Den blev ændret til kommunal folkeskole i 1918 og samtidig til gymnasium. Sortedam Dossering 99 er i 1874 opført som boligejendom med en strimmel grønt foran, men købt i 1944 af kommunen til udvidelse af folkeskolen og gymnasiet. Fra 1992 bruges bygningerne kun som folkeskole under navnet Sortedamskolen. Den store altanfylde etagebeboelse på Sortedam Dossering 101-103 og rundt om hjørnet til Østerbrogade er rejst i 1938 til erstatning for en ejendom, der måtte rives ned som følge af en planlagt udvidelse af Østerbrogade på strækningen mellem Søerne og Trianglen.¹

En villa og en fabrik ved Sortedamssøen

Hvor boligejendommen Sortedam Dossering 93 A og B blev opført i 1932, lå tidligere en villa i syv fag med gavlkvist og bygget i 1869 med have foran mod Sortedamssøen. Den rummede stueetage, 1. sal og en loftetage. Folketællingen den 1. februar 1870 nævner kun én familie i villaen, metalvarefabrikant Jens Frederik Jensen med kone, fire børn, to tjenestepiger og en tjenestekarl samt en logerende handelsbetjent.

Sortedam Dossering i 1902. Den hvide villa tv. med gavlkvist blev nedrevet i 1931 for at give plads til opførelse i 1932 af funkisbeboelsen Sortedam Dossering 93 A og B. Villaen i midten bag et særligt beskåret træ blev 1903 afløst af den nifags store beboelse Sortedam Dossering 95 A og B. Yderst th. ses den senere Sortedamskolen. Yderst tv. ses en port til Soldenfeldts Stiftelse opført 1894. Tegning af J. L. Ridter, Københavns Museum.

I de følgende årtier registrerer folketællingen en stadig rykken ind og ud af villaen af lejere fra den københavnske middelstand. Det drejer sig om vinhandler Hans Peter Raaschou, hvis forretning lå i Bredgade, en orlogskaptajn, en vekselerer og en fuldmægtig, en smørgrosserer, en prokurist, nogle lærere desuden en justitsrådinde og andre enkefruer eller pensionister som regel med tjenestefolk. Fabrikant Jensens enke bor stadig som ejer i villaen i 1921. Fra 1925 optræder cykelfabrikant Carl Nielsen med produktion i en bygning på grunden bag villaen. Han havde desuden cykel- og barnevognsforretning ved Skt. Jakobs Plads. Vejviseren 1932 oplyser, at villaens sidste beboere var en prokurist i stuen, cykelfabrikanten på 1. sal og en assistent i kvistetagen.

Midt på i baggården mellem villaen og den femetagers høje boligejendom, der var blevet opført 1885 i Ryesgade 112, lå en fabriksbygning fra omkring 1870, hvor Jens Frederik Jensen producerede sølvpletbestik og andre

På matrikel 95 A 2 (antydnet med pilen) ses nærmest søen villaen opført 1869, i midten mellembygning til fabrik opført ca. 1870 og øverst beboelsesbygning fra 1885 nuværende Ryesgade 112 A og B. Udsnit af Stadskonduktørens matrikelkort 1914.

metalvarer. Omkring 1890 omtales i bygningen en del maskineri, som blev trukket af drivremme og aksler monteret i bjælkelaget. Efter 1900 og frem til 1970'erne blev bygningen, som var opført i murværk med bærende tømmerkonstruktioner, udnyttet til forskellig produktion eller husede og håndværk. Det drejer sig om cykler, fremstilling af sennep og eddike, tobaksvarer, møbler samt smedje og blikkenslager, desuden snedkeri. Desuden har "Siemens Røntgen og Svagstrøm" haft værksteder og lager i bygningen. I 1922

blev der på et ledigt hjørne af baggården rejst en bilgarage til fire "Automobiler". En udvendig jerntrappe førte op til dens flade tag, som beboerne måtte bruge til ophængning af vasketøj. I dag fungerer den som solfyldt opholdsterrasse.

En dramatisk begivenhed i baggården fandt sted den 8. april 1943, da fabriksbygningen, som L. C. Jørgensen havde overtaget nogle år før til produktion af maskiner, blev udsat for sabotage. Virksomheden fremstillede våbendele som underleverandør til Dansk Industrisyndikats leverancer til den tyske besættelsesmagt. En sabotørgruppe på fem bevæbnede personer holdt fire af virksomhedens medarbejdere op, mens der blev anbragt og detoneret tre sprængbomber, som ødelagde maskiner og drejebænke og hærgede fabrikslokalet.

I 1974 blev en del af fabriksbygningen indrettet til boligudlejning på 1. og 2. sal og fik indlagt centralvarme og toiletter. Senere blev også stueetagen ændret til boliger efter at have fungeret som værksteder. Ejeren, Elka Minna Aagaard, enke efter grosserer Otto Aagaard, solgte i 1974 hele matriklen bestående af Ryesgade 112 A og B, side-og mellembygningen 112 C samt Sortedam Dossering 93 A og B til A/S Smakkegården. Derefter fik alle lejligheder fra 1977 status som ejerlejligheder. Boligerne i den tidligere fabriksbygning blev de følgende år i forskelligt omfang overtaget af kollektiver bl.a. Huset Sannys, som ved en række beboerregler har realiseret et karakteristisk leve-og bofællesskab.

Beboelsejendommen

Sortedam Dossering 93 A og B

Omkring 1931 havde grosserer Otto Severin Aagaard erhvervet Udenbys Klædebo matrikel 95 A (fra 1989 betegnet matrikelnr. 6101) mellem Sortedamssøen og Ryesgade. Otto Severin Aagaard sikrede sig dermed et samlet skøde på den ovenfor beskrevne villa fra 1869, fabriksbygningen samt etageejendommen Ryesgade 112 A og B fra 1885. Grossereren boede selv sammen med sin ægtefælle Elka i en herskabelig lejlighed i Østbanegade 3 ved hjørnet af Bergensgade overfor Østerport Station. Han drev sit erhverv i Indre By med bl.a. damekonfektion samt guld-og smykkevarer. Aagaard fik mulighed for med købet af den gamle villa på matriklen at investere i ejendomme med

baggrund i den boligmangel, som længe efter 1. verdenskrigs afslutning i 1918 prægede København.

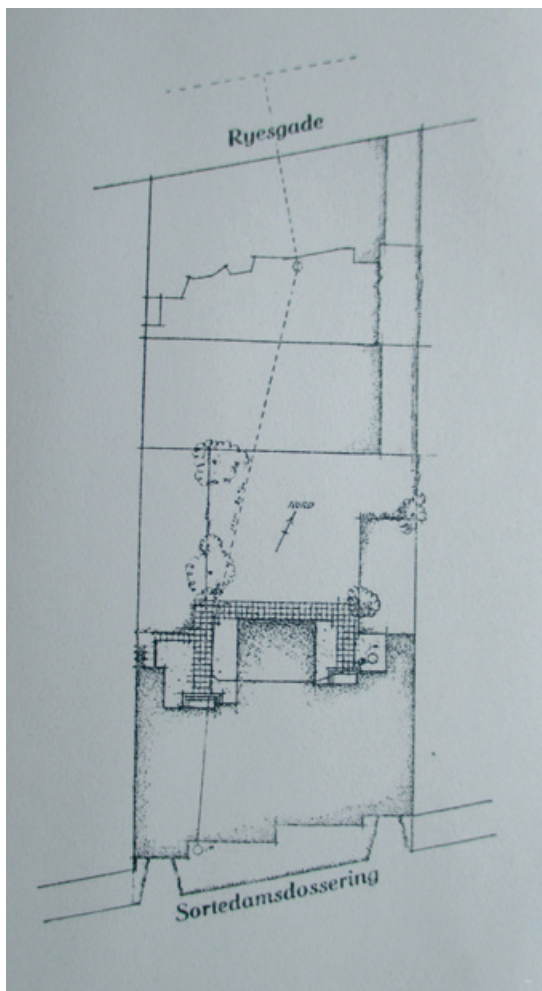
Villaen blev revet ned i 1931, mens haven foran blev ryddet og store træer fældet. Dermed forsvandt et af de sidste grønne partier langs den nordøstlige del af Sortedamssøen. Otto Aagaard tog kontakt til et par arkitekter og bad dem projektere og lede opførelsen af et etagebyggeri, som uden have skulle rykkes nærmere mod søen end den tidligere villa. Den ene arkitekt var Sven Walsøe (1901-1977), som boede i Hellerup, men havde tegnestue i Nørre Allé 11 med telefon Nora 7616. Den anden arkitekt August Leth (1897-1990) havde adresse i Gothersgade.

Sven Walsøe havde taget afgang som arkitekt fra Kunstakademiet i 1932 efter læretid som tømrer og murer. Han havde fundet arbejde på Post-og Telegrafvæsenets tegnestue og hos private arkitektfirmaer og var også fra 1928 beskæftiget hos stadsarkitekten i København. August Leth fik afgang i 1926 efter at have fulgt undervisning hos maleren Viggo Brandt og perspektiv-og projektionstegning hos docent Carl Vilhelm Thor Aagaard, måske en slægtning til bygherren Otto Aagaard, som kan have givet denne et præj om valg af arkitekt. August Leth arbejdede fra 1928 som assistent i stadsbygmesterembedet.²

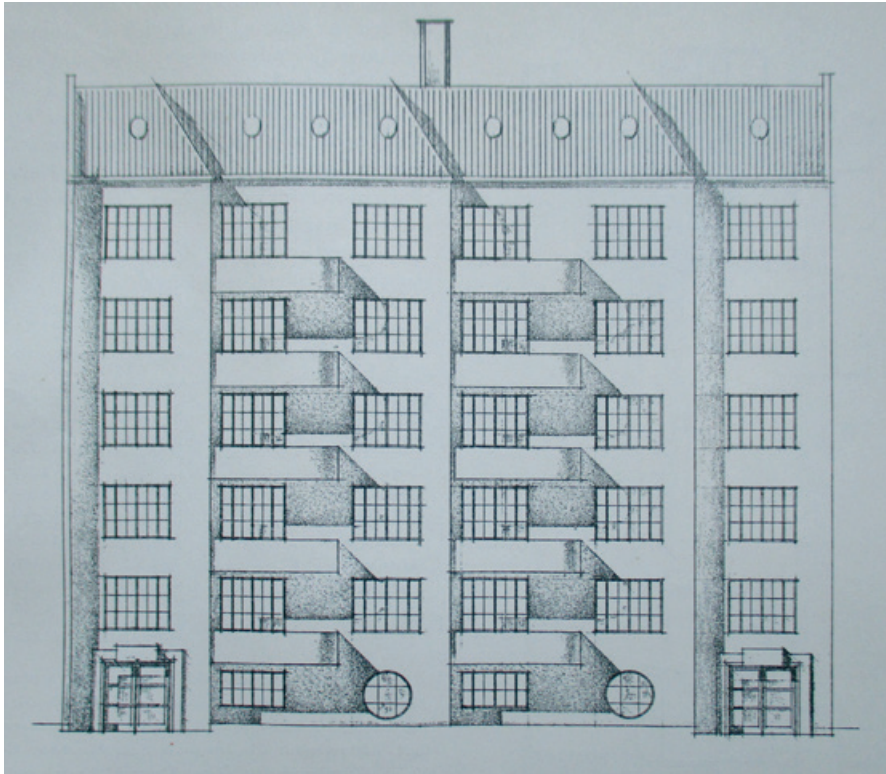
Der var kort og godt tale om et par unge, men ikke helt uerfarne arkitekter fra administrativt arbejde og private opgaver, som skulle fylde en attraktiv byggegrund ud i den stilmæssigt brogede husrække ved Sortedam Dossering. Her stod ældre facader præget af klunketidens detaljeglæde eller opført i nybarokkens kraftigere relief.

Projektet gik i første omgang ud på at opføre beboelse i seks etager. I den lave kælderagtige etage ønskede arkitekterne at indrette en portnerbolig til den, som skulle have opsynet med varme-og køleanlæg samt styre en forbrændingsovn til affald. Denne placering af en bolig blev dog prompte afvist af kommunen. Der måtte kun indrettes lejligheder i beboelselag på fem etager, fordi byggeriet skete på en såkaldt "rød" grund. Her havde kommunen fastsat nærmere regler, som skulle forhindre den uheldige og usunde kælderbeboelse, som man havde oplevet tidligere. Kommunen krævede desuden, at da byggelinjen lå 3,14 meter indenfor grundens grænse, måtte bygherren tinglyse en deklaration om, at kommunen havde ret til uden omkostning senere at kunne udvide Dosseringen på arealet mellem grundens grænse og byggelinjen.

Situationsplan 1932. Sortedam Dossering 93 A og B set nederst med den knækkede facadelinje mod søen, i midten baggården med garage, sidebygning og mellembygning, øverst boligejendommen Ryegade 112 A og B. Tidsskriftet Arkitekten 1932, Ugehæfte, s. 140. TE foto 2021.

Opgaven blev med de nævnte forbehold at opføre en boligejendom i røde mursten med en ubeboet stueetage – reelt en høj kælderetage – derefter fem beboede etager afsluttet med en loftsetage alene til opbevaring. Bygningen rummede tyve lejligheder, ti var på to værelser, og ti bestod af tre værelser og et kammer. August Leth og Sven Walsøe mødte til start den udfordring, at matriklen som en del af den oprindelige Blegdam 23 havde form af et

Facadetegning 1932. Sortedam Dossering 93 A og B med de karakteristiske knæk i søfacaden. De to opgange fører til ti toværelses lejligheder i yderfagene med hver et vindue, mens ti tre og et halvt værelses lejligheder ligger i midten med hver to vinduer samt altan. Stueetagen har to lavere vinduer samt to runde vinduer mellem portene og fungerer som en høj kælder. De ovale tagvinduer blev reelt firkantede. Tidsskriftet Arkitekten 1932. Ugehæfte, s. 139. TE foto 2021.

parallelogram, hvor de modstående vinkler var henholdsvis lidt over og lidt under 90 grader. Hvordan sikre fornuftige retvinklede stuer og værelser i bygningen? Arkitekterne valgte da dristigt at bryde eller forme facaden mod Dosseringen som et slags savblad, så den uregelmæssige byggegrund ikke hindrede rummene i at få rette vinkler. Magistraten modsatte sig ikke dette forslag, når blot "spidserne" af bygningsfacadens knæk ikke ragede ud over

byggelinjen. Ser man direkte på facaden fra Dosseringen opdeler knækkene den i fire afsnit. Bag de to smalle yderste dele ligger de små lejligheder, mens de store lejligheder fylder de to brede midterpartier.

Ved at montere altanerne i de skrå indhak blev der på raffineret måde skabt læ og bedre solorientering. Desuden kunne beboerne under ophold på altanen ikke se naboerne på altanen ved siden af. Da den yderste afrundede del af altanerne ragede udover den fastsatte byggelinje, måtte bygherren lade tinglyse en bestemmelse om hans pligt til på egen bekostning at ændre altanerne, hvis kommunen senere skulle ønske at udvide passagen langs søbredden.³

De første tegninger i byggesagen til facaden er dateret den 27. februar 1932. Den 10. maj 1932 begyndte håndværkerne efter forudgående pilotering i et vanskeligt, fugtigt, moseagtigt terræn at støbe fundamenter til facader og gavle. Det blev afsluttet den 31. maj. Derefter kunne murerarbejdet med ske, mursten og mørtel gå i gang. Den 14. juli 1932 var bygningen muret til ca. rejsehøjde og helt rejst den 24. juli 1932. Snart efter blev selve tagarbejdet indledt. Skorstenen godkendes til rensning melder skorstensfejmester O. Lind den 11. oktober 1932. Oliefyret kunne tages i brug den 30. november 1932. Den endelige byggeattest forelå allerede den 9. november 1932. Byggeperioden holdt sig dermed på godt et halvt år.

Den brækkede og derfor let uregelmæssige facade blev muret op som blankmur med røde, håndstrøgne mursten i blokforbandt med skiftende løber og binder, hvilket sammen med skrabefugningen giver en let ru og stofflig solid facade, hvorimod de støbte altaner virker som lette, bøjede hvide skærme. Der er ingen gesims øverst mellem facaden og taget. Bygningens lave sokkel markeres diskret med granitfliser.

I stueetagen yderst til højre og venstre placeredes de to hovedindgange med fløjdøre af teaktræ. De blev rammet ind af hvide brede karme af travertin, som matcher altanernes farve, og forsynet med let læselige husnumre i tal uden seriffer eller "fødder". Fløjdørenes store glasflader byder uhøjtideligt og venligt indenfor i de æskeagtige, men rummelige vestibuler. To af vinduerne i den lave stueetage går helt ned til soklen med sprosser af træ. Det samme materiale har de to store, cirkulære vinduer, hvis kvadratiske glasrude i midten dog er indsat i metalramme og kan åbnes. De runde vinduer er let asymmetrisk forskudt i husfacaden. De øvrige vinduer op gennem etagerne er brede og højere med tre lodposter og giver godt lysindfald med de overalt spinkle sprosser.

Bygningen fik mansardtag – i etageboliger gerne kaldet "københavnner-

Sortedam Dossering 93 A og B set i 1939 fra Østersøgade. Bygningen blev opført i 1932. Træerne er begyndt at skyde op, efter at den oprindelige villa med foranliggende have og store træer på grunden blev fjernet. Arkitekten 1939, Månedshæfte, s. 171. TE foto 2021.

tag” – med en meget stejl tagrejsning dækket af tegl både mod søen og baggården. Den svagt skrånende horisontale tagflade i midten, der sikrer afløb for regn, blev lagt med falset zink efter at myndighederne havde afvist tagpap på det flade tag og den stejle tagskråning mod baggården. Den valgte tagkonstruktion blev godkendt med ekstra forankring for at hæmme nedstyrtning ved ildebrand. Fordelen ved københavnertaget er, at der i tagetagen kan skabes opholdsrum uden besværlige skrå vægge eller stedet indrettes til bræddeopdelte pulterrum. Tagvinduerne var på tegningerne planlagt ovale, men blev reelt firkantede.

Facaden til baggården blev forsynet med knap så opsprossede vinduer som dem mod Sortedamssøen. For at give lys til de to hovedtrapper blev der anbragt to langstrakte og smalle, sprossede vinduer afrundet øverst og nederst og løbende gennem alle fem etager. Udbygningen til de store lejligheds fælles køkkentrappe var også på arkitekternes tegninger planlagt med runde, sprossede vinduer, men blev under opførelsen ændret til firkantede vinduer. Lysåbningerne i gavlen ud mod baggården til naboejendommen Sortedam Dossering 91 blev dækket med monierglas, solidt trådglas. Bagtrappernes udbygninger rager ud i baggården med lysafstand under det normale, hvad byggemyndigheden accepterede. Beboelsens bagfacade blev med de forskellige trappeudbygninger mere urolig, hvis man sammenligner med den disciplinerede hovedfacade mod Sortedamssøen trods dennes savtakker. For god ordens skyld gjorde myndighederne opmærksom på, at der ikke måtte drives virksomhed på grunden, der “ved Larm, Røg, ilde Lugt eller deslige kan forulempe de omboende”. I øvrigt viste myndighederne smidig forståelse under byggesagsbehandlingen ved at komme flere af arkitekternes ønsker i møde.

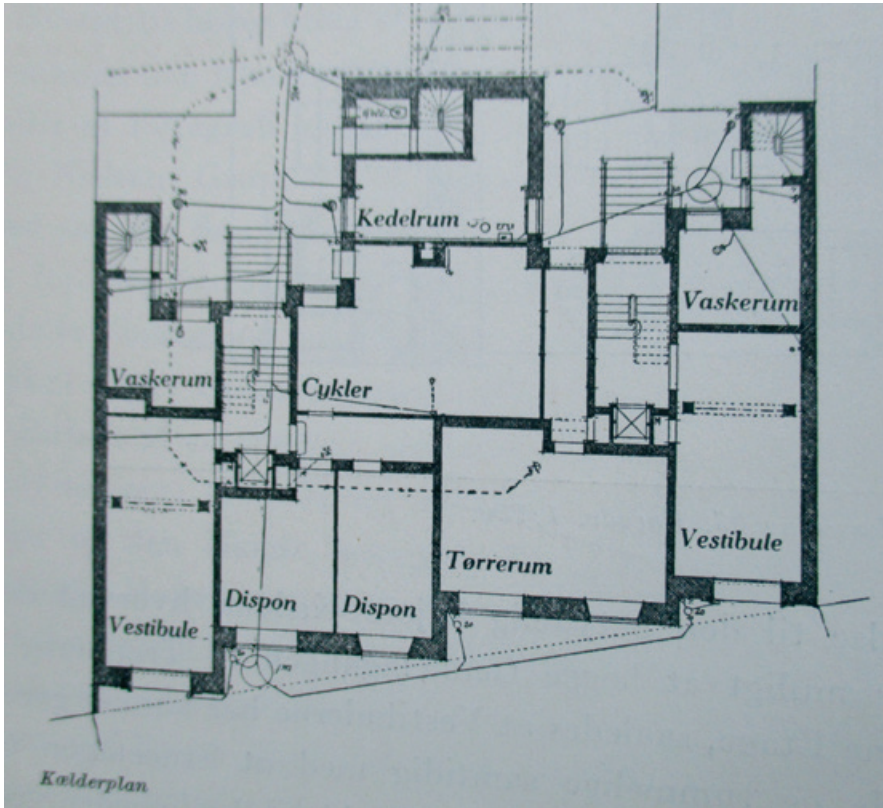
Bag en savtakket facade

Der blev ikke krævet hegn udenfor bygningen fra arkitekternes side, men byggemyndigheden kunne godkende et hegn med trådnet med fast overligger på sokkel af beton, hvis det blev foretrukket. Af æstetiske grunde ønskede arkitekterne, at terrænet udenfor vestibulerne blev holdt i næsten samme kote som Dosseringen. Fra facadens to hovedindgange i stueetagen træder man derfor uden trin ind i de elegante vestibuler inddelt af flade lisener og

Sortedam Dossering 93 B set fra baggården. Arkitekternes ønske om runde vinduer i udbygningen th. blev ikke realiseret. Tv. garagebygning fra 1922 med plads til fire "Automobiler". Via en fritstående jerntrappe kunne taget bruges til tørring af vasketøj. Adgangen til baggården foregår dels fra bygningens bagdøre, eller via porten i Rymsgade 112 B, som giver adgang til bil. TE foto 2021.

med fliser af travertin på gulvet. Derfra går det videre ind til hovedtrapper og elevatorer med adgang til de fem beboelseslag. Gulvet foran elevatorerne i stueetagen blev lagt med mosaik. Det var dog kun fra vestibulen i 93 A, at der var adgang til rum i stueetagen, som blev forbeholdt varmeanlæg, cykler, diverse opbevaring samt et par vaskerum med gaskedler og tørrestue. Senere blev det dog tilladt at indrette kontor i nogle af rummene. Arkitekterne opgav

Stuetageplan 1932. Arkitekterne ønskede at indrette lejlighed med køkken og wc til en portner, som skulle passe oliefyrd og et anlæg til afbrænding af renovation, men kommunen tillod ikke bolig i den lavtliggende etage. Etagen rummede desuden to vaskerum, tørrerum og cykelrum. Senere blev det tilladt at indrette og udleje kontorer i nogle rum ud til gaden. Sortedam Dossering 93 A og B. Arkitekten, Ugehæfte s.140. TE foto 2021.

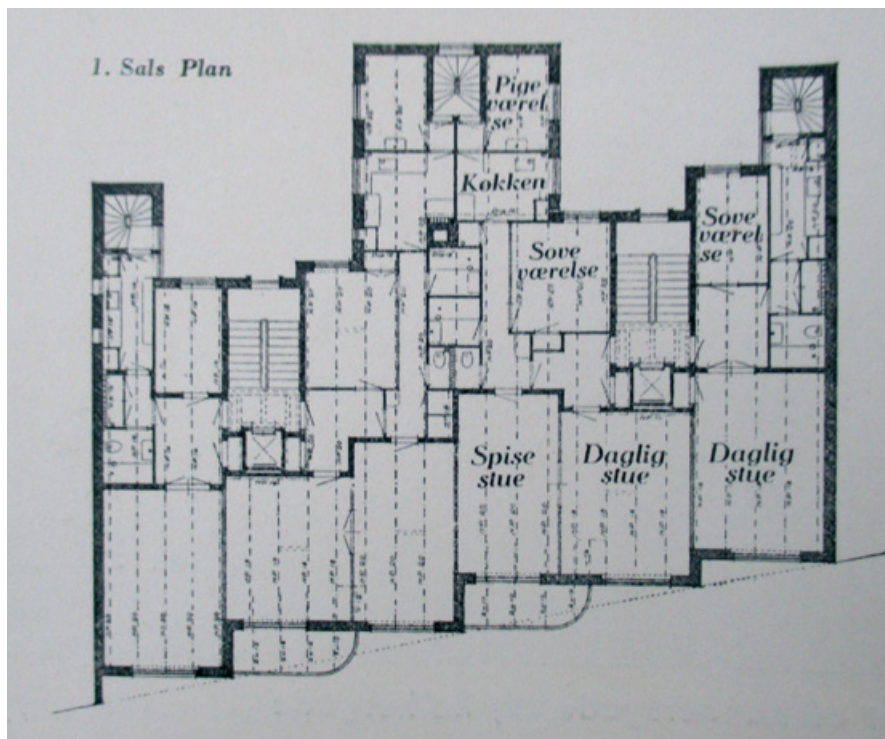
under byggeriet den oprindelige og miljøbevidste plan om at etablere et afbrændingsanlæg til affald i et rum nær varmekyret. Der blev af samme årsag ikke installeret en skarnnedstyrtningskanal med låger i opgangenes etager.

Interiøret er overalt præget af enkle panelprofiler og døre med fire lette rammer. Håndlisten i trappegelænderet bæres af spinkle træbalustre. Lejlighedernes hoveddøre er forsynet med små dørspioner af messing formet

som et køje eller en dykkerhjelme. Over hoveddøren til lejlighederne var der en glsrude, som gav lys til entreen, men senere dog blændet af. Det blev godkendt, at toilet- og baderum ikke havde vindue. Radiatorerne blev placeret hensigtsmæssigt under vinduerne eller ved skillevæggen nær altandøren. Stuevinduerne er alle forsynet med hængslede forsatsruder. Elektricitet, vand- og gasforsyning blev tilsluttet det kommunale forsyningsnet.

Der er desværre ikke oplysninger i byggesagerne om arkitekternes valg af farver. Der er ikke foretaget en egentlig farvearkæologisk undersøgelse af bemalingen af træværk og vægge. Det forekommer dog efter afskalninger at dømme, at der har været et polykromt (mangefarvet) farvevalg indendørs straks fra opførelsens tid. Det synes dermed at svare til den nye viden efter en række – bogstavelig talt – dybtgående farveundersøgelser af en række funkisbyggerier i København og andre steder, at alt ikke oprindeligt var så hvidt såvel ude som inde. Det har man ellers i et par generationer hævdet som funkisalderens foretrukne farve. Vinduerne i Sortedam Dossering 93 A og B udvendig er i dag, men formodentligt også oprindeligt, mørkegrønne. Det samme gælder døre, paneler og trapper i hovedopgangene. Døre og træværk ved køkkentrapperne forekommer desuden derimod klart at have været nærmest svenskrøde fra byggeriets start. Desværre er det heller ikke dokumenteret, hvordan de interessante vestibuler har været farvesat fra arkitekternes side.⁴

Ejendommen rummede tyve lejligheder. De ti bestod af boliger med to værelser med køkken, toilet og bad. I Sortedam Dossering 93 A rummer disse lejligheder 79 m², mens lejlighederne i 93 B er på 75 m². De øvrige ti lejligheder, som alle har altan og ligger i den centrale del af bygningen, er i Sortedam Dossering 93 A på 115 m² og i 93 B på 110 m². De store lejligheder indeholder spisestue, dagligstue, soveværelse, køkken, bad og toilet samt “pigeværelse” med håndvask. Det sidstnævnte rum fik stadig typisk for perioden denne betegnelse på plantegningerne. Mellem dagligstue og spisestue var der fløjdøre. Der fandtes forskellige faste skabe. I tidens løb er der sket større og mindre ændringer af rum og skillevægge. Fløjdøre i de store lejligheder mellem dagligstue og spisestue kan være fjernet. Stuklofter er ændret. Døren mellem entré og dagligstue er sløjft for at give mere vægplads. Faste døre er afløst af skydedøre. Indretningen af køkkener er også ændret med en senere tids køleskabe, opvaskemaskiner og komfurer. Pigeværelset kan være inddraget i ændring af rummene. Farverne på vægge og træværk i vestibuler og

Lejlighedsplan 1932. Sortedam Dossering 93 A og B. Traditionelt med stuerne til gaden, mens køkken og pigeværelse – dette sidste med håndvask – til gården. Arkitekten, Ugehæfte, s. 140. TE foto 2021.

trapperum kan også være nuanceret eller forandret siden opførelsen i forbindelse med vedligeholdelse, reparation og beboerønsker. Zinken på den vandrette del af københavnertaget er senere blevet udskiftet med tagpap.

Lejlighederne i Sortedam Dossering 93 A og B er lidt rummeligere end det øvrige boligbyggeri, der blev opført i Københavns kommune mellem 1926-1938, hvor toværelsens lejligheder i gennemsnit lå på 58 m². Samme type på Dosseringen fylder mellem 75 m². og 79 m². Og er følgelig godt 25 % større. Tre og et halvt værelsens lejligheder i kommunen bygget mellem 1926-1938 havde i gennemsnit 101 m². Samme lejlighedstype på Dosseringen ligger mellem 110 m². og 115 m², altså ca. 10 % større.

Bygherren, grosserer Otto Severin Aagaard, fik sin ældre broder Olaf Frederik Aagaard, som boede i en villa på Vesterbrogade 169, til som murermester at forestå murerarbejdet inklusive kloaklægning. Tømrentreprisen, snedkerarbejdet og de andre håndværksydelser blev udført af en række københavnske virksomheder. De oliefyrede kedler var af mærket "Quiet May" fra en fabrik i Baltimore i USA og leveret gennem rådgivende civilingeniør Poul A. Berthelsen. Der blev installeret en olietank på 4.000 liter. Elevatorerne fra 1932 er forsynet med skilte fra Hans Jessens Maskinbyggeri, en specialfabrik for transportapparater, knuseanlæg og foderblanding, grundlagt i Vejle i 1891. På elevatordørene står "Elevator Forsigtig" og "Kun 3 Personer maa medfølge". Elevatorskakterne blev omgivet af et hulrum for at reducere støjplagen. Dørpumper kom fra Nørholm & Lemming stiftet i 1862. Firmaets dørlukkerfabrik lå i 1932 i Sankt Pederstræde 41. Andre dørpumper er forsynet med bogstaverne ABC. Under altanerne blev der monteret hvide, firkantede glaslamper.

En funkisbygning

Der var tale om et nybyggeri domineret af den omkring 1930 sejrende funkisstil. Med det røde murværk afveg arkitekterne dog noget fra stilens ideal med dens overvejende pudsede facader i lyse farver, men ellers fulgte de unge arkitekter trop. Der er tale om et klart og enkelt formsprog uden pynt og kraftig markering med gesims og sokkel. Tydeligst fortælles det med de hvide støbte, glatte og afrundede altaner. De store, runde sprossevinduer i stueetagen er i slægt med "Champagnehuset", Grønningen 7- 9, fra 1936, der har Ib Lunding som arkitekt, og med hævdvundne funkisudtryk på andre etageejendomme og villaer. Sortedamsbygningen har flade, brede, hvide rammer om de to hovedindgange. De støbte, enkle husnumre uden seriffer eller "fødder" over gadedørene svigter heller ikke stilen. Arkitekterne måtte dog droppe de runde tagvinduer mod søen samt de runde vinduer i de store lejligheders fælles udbygning til køkkentrappen til baggården og i stedet gøre dem retvinklede. Det har nok ærgret dem, for cirklen var en rent ud sagt elsket geometrisk figur i funkisstilen.

August Leth og Sven Walsøe placerede sig med udformningen af Sortedam Dossering 93 A og B nær perlerækken af 1930'ernes danske banebrydende funkisarkitekter som Ivar Bentsen, Edvard Heiberg, Arne Jacobsen,

Sortedam Dossering 93 A og B set fra syd. Kastanjetræerne og bladhanget er ikke uden gene i sommerhalvåret. Det mindsker solindfald, dagslys og udsigt fra lejlighederne. TE foto 2021.

Sortedam Dossering 93 A og B med hvide altaner set fra Østerbrogade. Tv. gang- og cykelsti på den oprindelige dossering, som skrånede ned til spåserestien langs søen, som blev anlagt i 1929. Bilkørsel er ikke tilladt på Sordedam Dossering. TE foto 2021.

Mogens Lassen, Frits Schlegel og Ib Lunding. Bygningen skilte sig ud fra de ældre naboer i husrækken langs Sortedamsøen og har vakt opmærksomhed og diskussion på grund af sin anderledes arkitektur. Den nærmeste nabo i funkisstil kom i 1938 ved hjørnet af Østerbrogade med arkitekt Ib Lundings store altanfylde boligkompleks. Dette fortsætter i et lidt andet byggeri rundt om hjørnet til Ryesgade med indtrukne altaner. I hjørnet mod Ryesgade er naturligvis indfældet en stor cirkulær ramme og med husnummer uden seriffer, som funkisstilen foreskriver.

Sortedam Dossering 93 A og B er ikke fredet, men karakteriseres af Slots- og Kulturstyrelsen som bevaringsværdig med karakteren 3. Den følger SAVE-vurderingen, hvor man udefra betragter bygninger opført før 1940. En vurdering går fra 1 som den højeste værdi til 9 som laveste. En karakter gives som en sammenlagt værdi set fra fem synsvinkler, nemlig bygningens arkitektur, kulturhistorie, miljø, originalitet og tilstand.

Synet og oplevelsen af bygningens facade hæmmes – hvilket også gælder mange andre af søbreddens boligejendomme – af de store, dominerende kastanjetræer. Træernes tætte bladhang i sommerhalvåret tager lyset og mørkner i ikke ringe grad opholdet i stuerne. På grund af manglende beskæring væltede et stort kastanjetræ under den voldsomme juni-storm i 1997 ind over Sortedam Dossering 93 A og B og beskadigede facadens vinduer og døre samt hærgede det indre af en lejlighed på 2.sal.

Beboerne 1933 til 2007/08

Nu følger vi beboerne i ejendommens to opgange ved opslag i Kraks Vejviser fra 1933, hvor de første lejere flyttede ind, og frem til 2007/08. Det er kun beboere med telefon, som kan identificeres. Det er heller ikke muligt at placere beboerne til venstre eller højre i hver opgang og dermed om deres lejligheds størrelse. Oplysningerne hentes af vejviseren sidst på året før udgivelsesåret. Oplysningen gælder personnavne, erhverv eller titel samt telefonnummer. Oplysninger om de senere år frem til 2021 kan søges i det private arkiv fra beboerforeningen.

Vejviseren 1933 oplyser, hvem de første indflyttere var ved årsskiftet 1932/1933, da håndværkerne forlod ejendommen. Ejendommen har været

Hovedindgang til Sortedam Dossering 93 B med indramning af travertin og husnummer uden seriffer, "fødder". Fløj døren er af teaktræ. Indhegning af plæne og beplantning med cementkant og jernrækværk er af nyere dato. TE foto 2021.

meget attraktiv, idet de fleste lejligheder i de to opgange omgående blev besat. Det første hold lejere var i opgang 93 A på 1. etage grosserer P. Benzen og professorinde Inge Svendsen, på 2. sal kommunelærerinde I. Thorup og fru O. Steenstrup. På 3. sal fru Emilie Poulsen og ingeniør, cand. polyt. A.C. Dawids. På 4. sal urtekræmmer Georg Hvidt, og på 5. sal grosserer H. Lundbeck. I opgang 93 B træffes på 1. sal forretningsfører V. Fenger og kontorchef J.C.H. von Seydewitz. På 2. sal fru M. Steen, på 3. sal grosserer F.V. Larsen og på 4. sal frk. Minna Johansen. I 1934 nævnes på 5. sal i opgang 93 B cand. polit. G. Kirk og stud. med. og chirurg. Lilly Damm.

Det er uvist, hvad det kostede at bo i Sortedam Dossering 93 A og B i 1933. Den gennemsnitlige årlige husleje i København i nybyggeri gennem-

Vestibule til Sortedam Dossering 93 B. Gulve er lagt med fliser af travertin. Oprindelige bemaling, farvevalg og belysning er ikke kendt. TE foto 2021.

ført af byggeforeninger, aktieselskaber og private bygherrer mellem 1931 og 1935 lå på 768 kr. for en lejlighed med to værelser. En lejlighed på tre værelser kunne lejes for 939 kr. om året. Disse gennemsnitsbeløb ligger rimeligvis i underkanten af, hvad man skulle betale for at opleve udsigten over Sortedamssøen og til byens tårne samt at få nøglen til en eftertragtet adresse på det pæne Østerbro.⁵

Folketællingen 1940 er i dag den senest tilgængelige kilde, som i denne sammenhæng oplyser civilstatus for samtlige beboere: Gift, køn, erhverv, alder og fødested samt medlemskab af folkekirken eller andet trossamfund. Sortedam Dossering 93 A rummer 16 beboere, heraf er et forældrepar med to døtre på 18 og 20 år. 93 B rummer 12 voksne. Der har i de følgende årtier næppe

Elevatorskilt fra 1932 i Sortedam Dossering 93 B. Elevatoren blev leveret af Hans Jessens Maskinbyggeri, Vejle. For at reducere støj blev der lavet hulrum omkring elevatorskakten. TE foto 2021.

været højere antal børnefamilier i ejendommen. Det har lejlighedernes størrelse begrænset. Reelt er der tale om enlige beboere, ægtepar, i nogle tilfælde moder og søn, i andre tilfælde også tjenestepige eller logerende.

Om beboerne i Sortedam Dossering 93 A og B er der i Kraks Vejviser mellem 1933 og 2007/2008 tale om godt 70 forskellige stillingsbetegnelser bortset fra titlen frue, enkefrue eller frøken. Det drejer sig om en række akademisk uddannede, nemlig adjunkt, amanuensis, rektor, advokat, læge, apoteker eller arkitekt. Der noteres journalist, socialrådgiver, lærer, bibliotekar og teknisk tegner. Der nævnes også en skuespiller, en guldsmed og en billedhugger. Der har boet en snedkermester, slagtermester samt urtekræmmer, en blomsterhandler og skotøjshandler i ejendommen. En blandet gruppe erhverv rummer fabrikant, entreprenør, vekselerer, forretningsfører og lagerchef.

Hovedtrappe til lejlighederne i Sortedam Dossering 93 B med elevatordør. Oprindelige bemaling, farvevalg og belysning kendes ikke. Den mørkegrønne farve er dog sandsynligst. TE foto 2021.

Der er generelt tale om offentligt og privat ansatte funktionærer samt folk fra selvstændige liberale erhverv.

Undervejs er nogle beboere avanceret et trin eller flere "opad" f.eks. fra lærer til overlærer, fra sekretær til fuldmægtig, et par studerende bliver kandidater eller et par beboere har kunnet føje et HD til erhvervet. Det kan også gå "nedad" som til at blive pensionist eller enkefrue. Samfundssociologisk set lejes boligerne i Sortedam Dossering 93 A og B nærmest udelukkende af borgere fra højere middelklasse.

Flyttehyppigheden kan også konstateres med vejviserens hjælp. Nyindflyttede i 1933 boede i gennemsnit ca. 7 år i bygningen. Nye lejere fra 1941 boede omkring 10 år, mens nye lejere fra 1951 forblev på stedet i godt 15 år, fra 1961 steg det til 22 år i gennemsnit. Derefter falder gennemsnitstiden

Dørspion af messing til lejlighedernes entrédøre. Design og fabrikat er ukendt. TE foto 2021.

for nye beboere til 7-8 års ophold på Dosseringen. Forklaringen kan næppe præciseres. Det er en blanding af familieforhold, arbejdsskift, økonomi, pensionering og levealder. Lejeboligernes gradvise overgang til ejerlejligheder efter 1978 synes ikke at have spillet en rolle for, hvor længe man fastholdt adressen i den undersøgte periode.

Blandt kendte personer i Sortedam Dossering 93 A og B kan kun nævnes få. Gerda Neumann (1915-1947) findes blandt lejerne i 1937. Hun var dansk skuespiller og sanger og medvirkede sammen med broderen, guitaristen Ulrik Neumann (1918-1994) i revyer og kabaretter samt på rollelisten i flere lystspilfilm. Hun omkom ved en flyveulykke i Kastrup i 1947.

Juristen Knud Begtrup-Hansen (1882-1967) boede i 93 A fra 1936 til sin død. Derefter fortsatte hans enke Helga lejemålet til 1976. Begtrup-Hansen avancerede, mens han boede ved Sortedamssøen fra politiinspektør til vice-

politichef, konstitueret rigspolitichef sidst rigspolitichef. Han blev boende efter at være gået på pension.

Inger-Marie Jørgensen (1915-2014) boede i 93 A fra 1954 til 2014. Hun var uddannet som keramikker og senere som billedhugger ved Kunstakademiet og deltog i udstillinger og er repræsenteret på flere museer. Hun har desuden udsmykket kirkeinventar. Inger-Marie Jørgensen skildrede fuglelivet i mange af sine linoleumstryk, raderinger og andre materialer inspireret af udsigten fra sine vinduer over Sortedamssøen.

Svend Bruun (1893-1972) havde lejlighed i 93 A fra 1940-1960, mens han var rektor for Sortedams Gymnasium få skridt fra sit hjem. Hans enke, bibliotekar Ellen Bruun, fortsatte lejemålet til 1976.

Juristen Bodil Dybdal (1901-1992) boede i 1938 i 93 A som sekretær i justitsministeriet, fortsatte i lynavancement som fuldmægtig i 1939, ekspeditionssekretær 1940 og byretsdommer i 1941. Derefter forlod Bodil Dybdal Sortedamssøen og fik adresse andetsteds i København, blev landsdommer i 1949 og udnævnt i 1953 som Danmarks første kvindelige højesteretsdommer.

Den hidtil længst boende ved Dosseringen var bogholder Poul Lauritzen, der flyttede ind 1950. I 1970 blev han fuldmægtig og kunne i 2017 fejre sin 100-års fødselsdag med en reception for bl.a. husets beboere efter 67 års ophold på samme adresse.

Arkitekternes senere aktivitet

Arkitekterne August Leth og Sven Walsøe arbejdede efter opførelsen af Sortedam Dossering 93 sammen om opførelsen af Københavns Brødfabrikkers administrations- og en boligejendom med 32 lejligheder i Ryesgade 27 fra 1936. Den er præget af funkisstilen med hvide altaner og rødt murværk ligesom bygningen på Dosseringen. Dens underetage med indkørsel til baggården og opgange til administrationslokaler og lejlighederne har en overraskende, borgagtig facadebeklædning af groft tilhuggede bornholmske granitkvadre i forskellig størrelse og varieret forbandt. Der er som venteligt talrige cirkulære vinduer i facaden mod baggården.

Arkitekterne var desuden fælles om i 1936 at opføre en toetagers fabrik i Hermodsgade 28 til A/S Elektrolux, hvis facade svagt buet følger gadens forløb. Bygningen er af gule mursten i blokforbandt og skrabeafuget. Den

stramme funkis fremgik bl.a. af et cirkulært glasmosaikvindue med firmaets logo, mens de to yderporte fik brede indramninger af grønmalet, bøjet jernplade. Bygningen, som A/S Elektrolux forlod i 1970, blev derefter benyttet til Danmarks pædagogiske Institut og husede fra 2006 den muslimske friskole, Iqra. I 2020 indledtes en ombygning af den bevaringsværdige bygning, der har fået SAVE-karakteren 3. Den bliver forhøjet med to etager i andre materialer og skal rumme ungdomsboliger.

August Leth var i nogle år assistent hos stadsbygmesteren, blev bygningsinspektør i 1947 og beklædte 1962-1967 embedet som stadsbygmester. August Leth tegnede hjørneejendommen Sundholmsvej 109-113/Englandsvej 14-16, der blev opført i 1939 med karakteristiske altaner, som dog senere er fornyet.

Sven Walsøe arbejdede som assistent hos stadsarkitekten 1928-1944. Han påtog sig desuden en lang række opgaver i forbindelse med butiks-, kontor- og fabriksbyggeri i København. Sven Walsøe blev teknisk direktør i Østifternes Kreditforening i 1952.

Kilder:

Københavns kommunes byggesagsarkiv.
Udenbys Klædebo 6101, 95 A 2, Ryesgade 112, Sortedam Dossering 93 A og B.
Diverse digitale opslag uden noteangivelse om Ryesgade 112 og Sortedam Dossering 93 A og B.
Bygge- og Boligregistret.
Folketællinger 1870-1940.
Kraks Vejviser. Gader, personer, erhverv.
Københavns statistiske Årbøger
Slots- og Kulturstyrelsen. SAVE-register.
Oplysninger fra beboere på Sortedam Dossering 93 A og B.
Stine Holm Ejlersen takkes for hjælp.

1. Kirsten og Poul Strømstad: *Rundt om Søerne*. 1996, 98-99, 131-135.
2. Lilli Lehmann: August Leth, i: *Weilbach. Dansk Kunstnerleksikon*. Hovedred. Sys Hartmann. 5. bind, 1995, 96; Ida Haugsted: Sven Walsøe, i: *Weilbach. Dansk Kunstnerleksikon*. Hovedred. Sys Hartmann. 8. bind, 1998, 457.
3. *Arkitekten* 1939, 170; 1932, 139; 1935, 165; 1941, 162.
4. Vibeke Andersson Møller: *Farver i funktionalismen*. 2009.
5. Axel Holm og Kjeld Johansen: *København 1840-1940*. 1941, 91.

Småstykker

Kongernes foretrukne opholdssted. 1500-tallets udvikling af København som hovedstad

■ Af Bjørn Westerbeek Dahl

I 2025 forbereder Nyborg Kommune at fejre 500-året for “udpegningen” af Nyborg som Danmarks første officielle residensstad, hvilket betød, at det blev besluttet, at kongen skulle være “mest i Nyborg”. Umiddelbart hopper man lidt i sin københavnerstol ved et sådant udsagn, for var København ikke allerede i 1525 for længst etableret som landets hovedby, og havde tendensen hertil ikke været i gang siden Erik af Pommerns dage godt 100 år tidligere? Og så skulle det være Nyborg af alle købstæder, der skulle være hovedbyen?! Det kræver en naturligvis en forklaring.

Rent statsretligt blev tingene krystalklare i 1661, da Staden København i skyggen af den svenske belejring formelt blev sæde kongen. Det var så tydelig en beslutning, at ingen senere har vovet at hævde, at byen ikke fra den tid også officielt har været landets hovedstad. Men nu er der åbenbart kommet nye kilder, der i den grad ændrer Danmarkshistorien, eller hvad?

Men først: Hvad var en hovedstad i ældre tid? Historikeren, professor Helge Gamrath, har i en artikel i Historiske Meddelelser om København 2011 defineret betingelserne for, hvad en hovedstad er.¹ Han opstiller her en række betingelser: “opførelsen og indretningen af fyrstens residens og permanente bolig i moderne klassisk inspireret stil med regulære facader. I selve paladset – indrettet med værdige repræsentative gemakker – udførtes malerier med dynastiske motiver. Omkring residensen tilkom diverse bygninger med tilknytning til hof og regering og ofte i den forbindelse nyanlæg af gader og pladser, hvor der kunne opsætte statuer af dynastiets tidligere regenter. Dertil kom så hofteater, fyrstens kunstsamlinger, videnskabelige samlinger og bibliotek, en

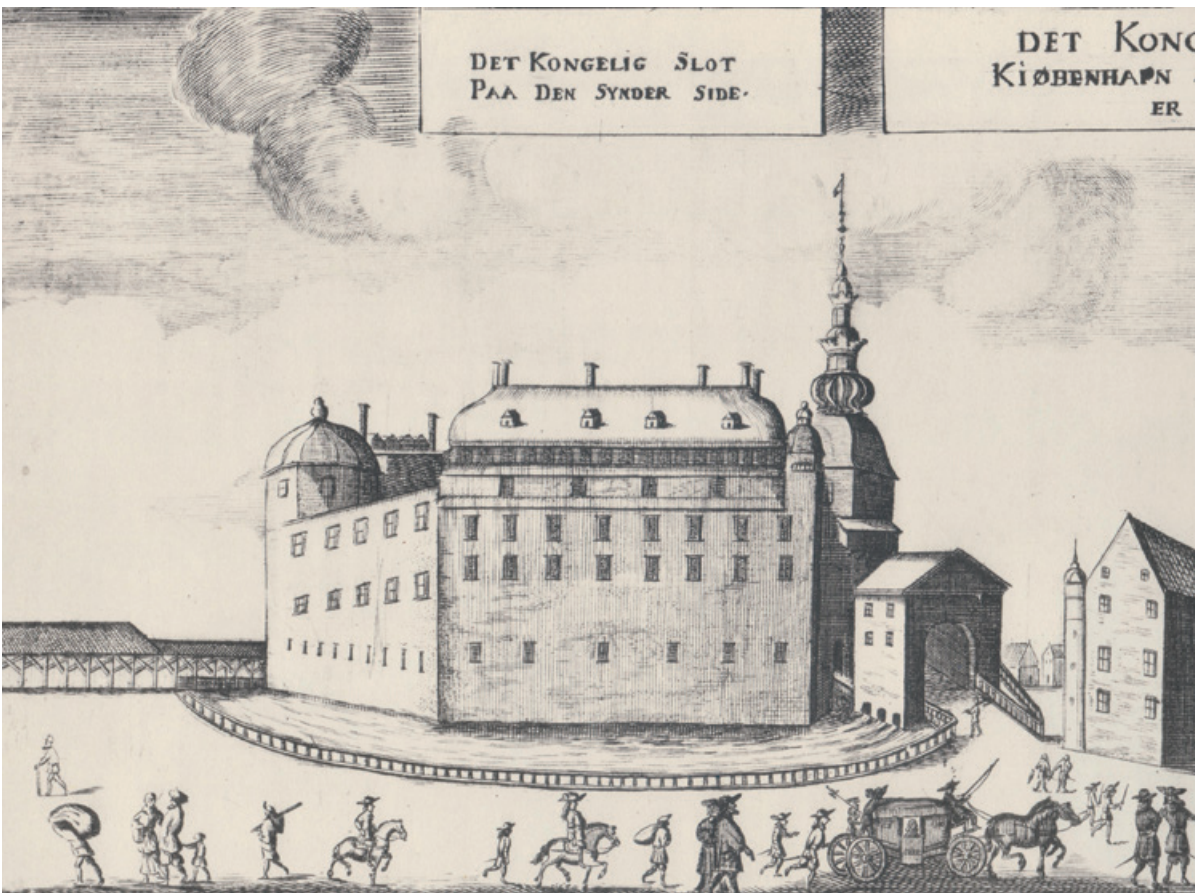
gravkirke for fyrsteslægten, diverse administrationsbygninger og i reglen et citadel i tilslutning til byen som en selvstændig befæstning”.

Helge Gamraths krav udspringer tydeligvis af forholdene i renæssancens italienske fyrstestater, der blev forbillede for resten af Europa. En sådan iklædning kommer ikke på én gang, og i Danmark har hovedstadsidentiteten udfoldet sig langsomt, men dog sikkert, over lang tid, begyndende med kongernes overtagelse af byen i 1400-tallets første halvdel og dens voksende betydning i riget lige siden. Helge Gamrath påviste i sin artikel, at der allerede omkring 1600 foregik en udvikling i og omkring København, der da bragte byen op på et europæisk niveau i forhold til de fleste af de betingelser, der legitimerer betegnelsen “hovedstad”. Der henvises direkte til Christian den 4.s byggevirk-somhed og aktiviteter efter overtagelsen af regeringsførelsen i 1596.

I ældre tid rejste kongerne fra sted til sted, og de blev ikke længere noget-steds end til der groft sagt var “spist op”, og så rejste man videre til næste slot, hvor der lå nye lagre af korn, og hvad man ellers havde fået ind i natu-ralieskatter. Efterhånden som pengeøkonomien vandt frem, indkøbte man fornødenheder for skattepengene, og man behøvede så ikke at rejse helt så meget rundt som tidligere. Med tiden koncentrerede hovedstadsfunktionerne sig på ét sted.

Det gamle system afvikledes langsomt og var tydeligvis allerede omkring år 1600 så langt, at København var blevet “hovedstad” efter de europæiske forestillinger om en sådan med fast residens for kongen. Dette fuldbragtes i løbet af enevælden med juridisk grundlag i Frederik den 3.s privilegier til Køben-havn af 24. juni 1661, hvori det i paragraf 1 lyder som følger: “At Kiøbenhaffn skal wehre och bliffue en kongelig residentz- og frie rigs stad”.² Det var kulmi-nationen på mange års udvikling, for begrebet “kongelig residensstad” angiver jo en hovedstadsfunktion. Som sådan omtales København med stolthed frem til Grundloven i 1849, hvor det var angivet, at “Regjeringens Sæde er Rigsdagens Forsamlingssted” uden nærmere specifikation, og sådan har det været lige siden, om end med forskellig formulering.³

Men hvorledes forholdt det sig, før Christian den 4. accelererede processen ved sin personlige indgriben? Ser man på Københavns udvikling i hans bed-stefar, Christian den 3.s, regeringsperiode (1534-1559), kan man bl.a. nævne den store ombygning af Kongefløjen, på Københavns Slot, der nærmest må betegnes som en nyopførelse; et nyt nationalt tøjhus; flytningen af statens arkiv fra Kalundborg til Københavns Slot i 1555 og nygrundlæggelsen af

Christian den 3. lod Kongefløjen på Københavns Slot grundlæggende forny i årene 1552-1556. Det var en vigtigt tegn på, at han opfattede København som sin residensby og dermed København som sin hovedstad. Kongefløjen dominerede slottet, når man så det fra sydøstsiden, som det her vises på et kobberstik fra 1677 i Peder Hansen Resens Atlas Danicus. Til højre ses Kancellibygningen. Det Kongelige Bibliotek.

universitetet i 1537 som tegn på byens betydning i forhold til alle andre byer i riget. Havde kongen “hjerter” for andre byer, ses det oftest som udbygning af et slot her og et slot der, men ikke noget, der blot kommer i nærheden af aktiviteterne i København. Så fra midten af 1500-tallet var processen i hvert

fald begyndt, hvis man henholder sig til Helge Gamraths definition af, hvad en hovedstad skulle rumme.

Og var den ikke allerede begyndt tidligere? I forbindelse med afsættelsen af Christian den 2. i 1523 vægrede København sig mod at anerkende Frederik den 1. som konge, og han måtte gennem en belejring af byen, der varede ½ år, før den endelig overgav sig. Det gentog sig ti år senere, da Christian den 3. afsluttede Grevens Fejde efter en ny belejring af København, der varede godt et år 1535-36. Byen var altså en belejring værd i en sådan grad, at man kan sige, at byen fungerede som nøglen til riget.

I de efterfølgende år blev byen behandlet på en måde, der kun kunne styrke hovedstadsfunktionen, idet den blev centrum for Reformationen i 1536. Nyborg – og andre byer i riget – glimrer ved deres fravær i så henseende, idet dog en reformatorisk bevægelse også herskede i Haderslev, Viborg og Malmø, dog uden at disse byer havde ambitioner om at agere religiøs – end-sige verdslig – ”hovedstad” i riget. Nyborgs betydning i denne sammenhæng kan knapt nok spores.

Frederik den 1.

Rigsrådets forslag om at gøre Nyborg til residensstad kan derfor undre, men hvis man undersøger, hvad der egentligt blev sagt og skrevet herom, så var det ikke et reelt forsøg på at fratage København denne rolle, og virkningen var lig nul:

Der er én enkelt kilde til oplysningen om Nyborg som residensstad: Frederik den 1. (konge 1523-33) opholdt sig i manges øjne for meget på Got-torp Slot i Slesvig og forsømte ifølge Rigsrådet resten af landet. Derfor anbefalede Rigsrådet ved et møde med kongen på Koldinghus i september 1525 kongen at tage fast ophold i kongeriget. I Rigsrådets brev herom nævnes ønsket to steder: Først i forbindelse med kongens og hoffets forsyninger og dernæst afsluttende i et særskilt afsnit om stedet: “tha tycker Dan. Riiges Raadt nyttheliigt werre, at hans nadhe holde syn nadh. Hooff och mesthe wer-rellse paa Nyborig, thy thet er mytt wdj Riigett och hans nads førsthedom best belegett, Och ladhe diidt tiill segh føre aff alle landz endhe huess behoff giørs. Saa haffue och nodghle fremfarne Kongher fordomb giordt, Som haffde bodhe Riigett och Slessuigh førsthedom tiill sammen som oc nu Kon: Matt

tyngde. Der forud hans nade at paa trede / tha tycke dan:
 riige raadt nyttigt var / at hans nade godde synd
 nade beoff or mestre vorreller paa nyborg / thi thi er
 for nytt vdi Riiget och hans nade forste domd best be-
 ligit Och Ladde viidtt tulle sig for off alle lande
 under gniiff behoff giorde Paa haffin och anders fram-
 farer kongen for domd giorde domd haffin bode Riiget och
 Olespringer forste domd tulle paderu domd or nu kon-
 mat: haffin vordt thi og noget anderstedt her
 vdi Riiget hans nade synd och willie fallde mere och
 heller tulle at vordt vdi end thi / tha kunde hans nade vdi
 ligghe maadhe Ladde og viidtt tulle sig for gniiff hans
 nade behoff giorde Och siige dan: Riige raadt thi viidtt
 tulle hans nade precessur

Gengivelse af det sted i afskriften af Rigsrådets henvendelse til Frederik den 1. med ønsket om, at han tog ophold i Nyborg – eller hvor kongen ellers ønskede det, når det blot blev i kongeriget og ikke i hertugdømmerne. Foto BWD, 2022.

Hans nadh²⁴. Eller på nutidsdansk: Da synes det Danmarks Riges Råd at være nyttigt, om hans nåde holdt hof og mest opholdt sig på Nyborg Slot, da det er midt i riget og bekvemt nær ved hans nådes fyrstendømme, og her til lade sig føre hvad han har behov for fra riget. Således har også nogle tidligere kongen gjort, når de havde både riget og hertugdømmet Slesvig, som Hans nåde nu har.

Det lyder jo ganske tilforladeligt, men forslaget om at bruge Nyborg falder pladask til jorden, når man læser videre. Her hedder det: “worr ther och nogler anderstedt her vdi Riigett hans nads synd och willie fallde mere och heller tiill at werre wdj end ther, tha kunde hans nade vdi ligghe maadhe ladhe och viidtt tiill sig forr, huess hans Nade behoff giordes, Och setthe Dan: Riiges raadt

thet indt tiill hans nade sellfuer”. – og igen oversat til nutidsdansk: Var der dog andre steder her i riget, som hans nåde havde større sind og vilje til være i end der, da dertil kunne hans nåde på samme måde lade sig føre, hvad han havde behov for, selv langt fra, og Danmarks Riges råd sætter afgørelsen heraf til hans nåde selv”.

Efter således have foreslået Nyborg, skrev Rigsrådet, at man ikke ville bestemme, hvor kongen skulle tage ophold, hvis han hellere ville bo et andet sted, og for at gøre det helt klart, så gentager Rigsrådet i sin afslutningsætning opfordringen med, at man helt overlod det til kongen, hvor han ville bo – underforstået: Bare det blev i kongeriget!

I Nyborg kan man jo godt fejre, at nogen for 500 år siden foreslog noget, selv om det måske ville være at gøre for meget stads af Rigsrådet anno 1525, men der ville være mere grundlag for glæden, hvis kongen så vitterligt havde taget ophold her efter rådets anbefaling. Det skete ikke, og Nyborg blev hverken Frederik den 1.s eller Christian den 3.s foretrukne opholdssted.

Frederik den 1. skrev ikke dagbog eller førte kalendere, så man kan ikke følge ham ad den vej. Men heldigvis udsendte han breve om alt muligt mellem himmel og jord. De er ikke blot dateret, men også forsynet med, hvad man kunne kalde “afsenderadresse”. Ved at gennemgå dem, kan man altså se, hvor kongen opholdt sig på et givet tidspunkt.

Hovedkilden hertil er “Kong Frederik den Førstes danske Registranter”, der kan suppleres med udgivelsen af hans “Norske Rigs-Registranter”.⁵

Fra Frederik den 1.s hyldning den 26. marts 1523 til hans død – i øvrigt på Gottorps Slot – 10. april 1533, er der knap 3.670 dage. Af dette antal ved vi med sikkerhed, hvor kongen opholdt sig i 758 dage – og med overvejende sandsynlighed i hele 1.483 dage. Det vil sige ca. 1/5-del og 2/5-dele af hans regeringstid.

Billedet vedrørende kongens ophold i Nyborg er relativt entydigt: Der ses to ophold af længere varighed, 8.-26. juni 1528 og 23. april-25. maj 1529. I sidstnævnte optræder dog en uges tid med usikkert opholdssted midt i perioden. Han var der desuden i to korte ophold, 23.-26. juni 1531 og 16.-20. februar 1532. Og endelig skal nævnes tre ophold af en enkelt dags varighed, 26. maj 1523, 2. juni 1526 og 23. juni 1530. Disse er sandsynligvis overnatninger i forbindelse med afventen af transport over Storebælt til Sjælland. I de to sidste tilfælde er han i Odense dagen før og i hhv. København og Antvorskov dagen efter. Han var tydeligvis på gennemrejse. Der er yderligere to “enkeltovernatninger”: Den ene den 12. august 1532 i forbindelse med en rejse fra

Antvorskov til Assens, mens en overnatning 20. juli 1525 er uden sammenhæng med ophold andre steder.

Af sammentællingslisten i tabel 1 fremgår tydeligt, at hovedopholdsstederne er Gottorp og København med 239 og 222 sikre dage hver. De efterfølges af Nyborg, Odense og Kalundborg, men med betydeligt færre dage: Blot 42, 39 og 36 dage. Flensborg, Kolding og Roskilde udviser også en vis royal tilstedeværelse. De øvrige ca. 35 lokaliteter har kun været besøgt i en eller få dage.

Bemærkelsesværdig er kongens manglende tilstedeværelse i Skånelandene, der begrænser sig til i alt 6 dage med ophold i Malmø og Lund, men hvor andre dele af provinserne overhovedet ikke blev besøgt.

Materialet for kongens opholdssted kunne gerne have været større, men der er ingen grund til at tro, at de bevarede oplysninger ikke skulle være repræsentative.

De ovennævnte tal bygger på sikre kilder, men det skal da indrømmes, at opholdsstederne ligger lidt spredt i kalenderen over de ti år, og at der er mange dage, hvor vi ikke ved, hvor kongen opholdt sig. Dette mørketal kan delvis belyses ved at interpolere, dvs. indsætte steder, hvor kongen efter al sandsynlighed opholdt sig mellem to brevudstedelser. F.eks. opholdt Frederik den 1. sig den 7., 11. og 15. marts 1532 i København, hvor man derfor også må formode, at han også har været i byen i de mellemliggende dage.

Men med begrebet "rejsekongedømme" fulgte også, at det ikke blot var kongen og hans nærmeste omgivelser, der flyttede fra sted til sted, men også hoffet og embedsværket. At hof og embedsværk ikke dengang fyldte så meget som senere, betød dog ikke, at det var ganske ukompliceret at flytte fra slot til slot. Når man endelig var et sted, blev man der ikke blot i nogle få dage. Hvis datohullet mellem to kongebreve er under syv dage, kan man derfor med en høj grad af sikkerhed antage, at kongen har været der hele ugen igennem.

Regnes disse med som "sandsynlige", øges overvægten af Gottorp, og de øvrige opholdssteder formindskes tilsvarende. Men heller ikke i en sådan udregning ændres der grundlæggende på rækkefølgen. Nyborg forbliver på tredjepladsen – nu med 57 dage i byen – svarende til 3,83 procent af alle dage.

Kongen fulgte altså delvis Rigsrådets opfordring og opholdt sig oftere i kongeriget end tidligere. Her var han altså hyppigst i København med 222 sikre dage. Nyborg havde med sine 42 sikre dage tydeligvis ingen større tiltrækning. At fejre 500 året for Nyborgs status som kongelig residensby synes på denne baggrund at være noget overdrevet.

Christian den 3.

Heller ikke Frederik den 1.s efterfølger, Christian den 3., førte dagbog eller noterede på anden vis, hvor han opholdt sig, og man må derfor igen foretage en gennemgang af de statslige ordrer, der kendes fra hans tid, for at få styr på hans opholdssteder. Det flyder godt nok lidt trægt i årene frem til 1551, da Kancelliet grundlagde en serie brevbøger, der øger mulighederne for at præcisere kongens opholdssteder, men umuligt er det ikke at få hold på, hvor kongen opholdt sig i årene 1535-1551.⁶ Resultatet af gennemgangen ses i Tabel 2.

Her kan man se, at Gottorp stort set falder bort med blot 83 dage. Christian den 3. opholdt sig tydeligvis mere i kongeriget end faderen, og Rigsrådet må have glædet sig! København ligger igen i top med kongelige ophold på 534 dage, efterfulgt af Kolding med 264 dage og Nyborg med 100 dage.

Kilden til tabel 3 er Kancelliets Brevbøger, der dækker årene 1551-1559, men som er suppleret med breve fra Norske Rigs-Registrarer.⁷

Her oplyses igen en række datoer og lokaliteter, som må anses for vederhæftige i forhold til kongens ophold. Af periodens i alt 2.920 dage er Christian den 3.s opholdssted kendt med sikkerhed i 1.460 dage og med de interpolerede dage i 2.360, dvs. hhv. 50% eller med interpoleringen for lokaliteter, der optræder med op til en uges mellemrum, 69% af perioden.

Tendensen er klar som krystalglassene hos familien Varnæs: Hovedopholdsstedet er København med 606 og (interpoleret) 1050 dage, der dog fordeler sig ujævnt på de enkelte år fra ingen i 1555 til 172 (interpoleret hele 285 dage) i 1557.

Omtrent jævnbyrdige er Nyborg og Kolding med henholdsvis 225 (interpoleret 390) dage og 208 (interpoleret 364) dage. Nyborg Slot benyttes fortrinsvis frem til 1555 (dvs. mens vestfløjen og det store tårn var under ombygning) og herefter blot 13 (interpoleret 20) dage i 1558. Det er bemærkelsesværdigt, at kongen ikke brugte Nyborg mere, nu da slottet var blevet moderniseret og – må man gå ud fra – mere bekvemt at bo i. Koldinghus benyttes fra efteråret 1553, og stedets betydning kulminerer året efter med 111 (interpoleret 186) dage. Dette er sammenfaldende med afslutningen på kongens byggearbejder på øst- og sydfløjen. Herefter er kongen ikke i Kolding før fra efteråret 1558 og frem til sin død Nytårsdag 1559.

Af andre opholdssteder, der bør fremhæves, er Dronningborg ved Randers med 124 (interpoleret 186) dage (der stort set udelukkende falder de to

Skuepenge af sølv beregnet til uddeling til "familie og venner" med portræt af Christian den 3., udført af Jacob Binck som billedskærere. Dette "Mesterværk i Medaillørkunsten" blev til i Sankt Klara Klosters bygninger som et af de første efter at det var blevet indrettet til Kongelig Mønt i 1541. Mønt- og Medaljesamlingen, Nationalmuseet.

første år i perioden, dvs. umiddelbart efter afslutningen af byggearbejder her omkring 1550), Odense med 51 (interpoleret 60) dage samt Flensborg med 33 (interpoleret 52) dage. Odense benyttes primært i 1555 – betegnende nok forud for et ophold i Nyborg og sporadisk i begyndelsen og slutningen af perioden; Flensborg stort set kun 1551.

Ved beregning af kongens tilstedeværelse er det foretrukne opholdssted København i årene 1551, 1555, 1556, 1557 og 1558, Dronningborg i 1552,

Nyborg i 1553 og Kolding i 1554. I årene 1555 frem til 1558 er København igen det foretrukne opholdssted – eller i hvert fald det sted, hvor kongen vitterligt opholdt sig mest, for hvor hans hjerte lå, har vi ingen tilkendegivelser af.

Alle de mange andre opholdssteder, hvorfra kongen har udstedt breve eller har boet, er benyttet i væsentlig mindre grad – en hel del er brugt enkelte dage på rejser rundt i riget. Som eksempel herpå kan nævnes længere rundrejser på Lolland og Falster 1551, i Skåne og Nordsjælland 1552, derefter i Nordvest- og Nordsjælland. Kongen rejste op gennem Jylland til Dronningborg og dernæst ned til Kolding i 1553. I 1554 gik rejsen fra Kolding til Dronningborg og derfra via Odense til Nyborg, og tilsvarende rejser finder sted i de følgende år.

En skrivelse, dateret Flensborg 27. maj 1553, nævner således en rejse “i den tilkommende uge” til Fyn med ophold i Nyborg, hvor man skal afvente en gunstig vind for overfarten. Det kan være, at kongen opholdt sig der, men opholdet kan ikke dateres, og hvis vinden var med kongen, er han naturligvis rejst hurtigt videre og har derfor kun været på gennemrejse som så mange andre danskere gennem tiden.

Ser man samlet på Christian den 3.s regeringsår, vides han at have opholdt sig i København 1.140 dage, Kolding 472 dage, Nyborg 325 dage og Dronningborg 124 dage for blot at tage de fire førende opholdssteder.

Tabellerne viser klart, at København allerede tidligt i 1500-tallet og i hvert fald i Frederik den 1.s og Christian den 3.s tid (1523-1559) var kongens, og dermed også hoffets og statsadministrationens, foretrukne opholdssted. Tendensen ses endog at være stigende i takt med udviklingen af statens finansadministration, der tillod kongen at købe ydelser på stedet frem for at leve af statens naturalieindtægter.

Christian den 3.s efterfølger, Frederik den 2. (1559-1588), bevægede sig kun nødtigt uden for København og Nordsjælland, og med Christian den 4. blev København for alvor “Kongens København”. Udviklingen kulminerede i 1661, men den havde været i gang længe og forløb på en sådan måde, at der reelt ikke havde været noget alternativ til København siden Erik af Pommerns dage.

Nyborg blev godt nok nævnt som muligt kongeligt sæde i 1525 med den begrundelse fra Rigsrådets side, at byen lå “midt i riget”. Men Frederik den 1., som henvendelsen i første omgang var rettet imod, ville det anderledes, og også for hans efterfølgere har Nyborg kun glimtvis været “residensby” (i den forstand, at kongen opholdt sig der). Det skete oftest i bemærkelsesværdigt

korte perioder – åbenbart når det var vanskeligt at komme over Store Bælt. Det kan man da godt fejre, men det bliver i så fald lidt som enkefru Møhges 100-års dag!

TABEL 1

Frederik den 1. opholdssteder

Opgjort i dage	Sikre	% heraf	Inkl. Sandsynlige	% heraf
Gottorp	239	31,53	631	42,41
København	222	29,29	422	28,36
Nyborg	42	5,54	57	3,83
Odense	39	5,15	56	3,76
Kalundborg	36	4,75	61	4,1
Flensborg	32	4,22	62	4,17
Kolding	19	2,51	29	1,95
Roskilde	17	2,24	25	1,68
Malmø	9	1,19	13	0,87
Nykøbing (F)	8	1,06	20	1,34
Skanderborg	7	0,92	9	0,60
Helsingborg	7	0,92	7	0,47
Randers	7	0,92	14	0,94
Århus	6	0,79	9	0,60
Haderslev	6	0,79	7	0,47
Hindsgavl	5	0,66	5	0,34
Helsingør	4	0,53	4	0,27
Ålborg	4	0,53	7	0,47
Viborg	4	0,53	5	0,34
Ribe	4	0,53	4	0,27
Tønder	4	0,53	4	0,27
Hverringe	3	0,40	3	0,20
Lund	2	0,26	2	0,13
Sorø	2	0,26	2	0,13
Antvorskov	2	0,26	2	0,13

Opgjort i dage	Sikre	% heraf	Inkl. Sandsynlige	% heraf
Ålholm	2	0,26	2	0,13
Horsens	2	0,26	2	0,13
Husum	2	0,26	2	0,13
Vordingborg	2	0,26	2	0,13
Tryggevælde	2	0,26	2	0,13
Hundsbæk	2	0,26	2	0,13
Åbenrå	2	0,26	2	0,13
Korsør	2	0,26	2	0,13
Tørning	2	0,26	2	0,13
Esrum	1	0,13	1	0,07
Sønderborg	1	0,13	1	0,07
Tranekær	1	0,13	1	0,07
Hønborg	1	0,13	1	0,07
Rold	1	0,13	1	0,07
Assens	1	0,13	1	0,07
Segeberg Kloster	1	0,13	1	0,07
Halsnæs kongsgård	1	0,13	1	0,07
Køge	1	0,13	1	0,07
I alt	758	100	1488	100

TABEL 2

Christian den 3.s opholdssteder 1535-1550

Opgjort i dage	Sikre	% heraf
København	534	32,60
Kolding	264	16,12
Nyborg	100	6,11
Gottorp	83	5,07
Odense	75	4,58
Malmø	51	3,11
Viborg	37	2,26

Opgjort i dage	Sikre	% heraf
Flensborg	36	2,20
Haderslev	36	2,20
Lund	28	1,71
Ribe	26	1,59
Århus	24	1,47
Kalundborg	24	1,47
Ålborg	22	1,34
Åhus	18	1,10
Roskilde	17	1,04
Helsingør/Krogen	15	0,92
Rendsborg	11	0,67
Køge	10	0,61
Sorø	10	0,61
Randers	7	0,43
Antvorskov	7	0,43
Kiel	7	0,43
Assens	6	0,37
Esrum	5	0,31
Varde	5	0,31
Holstebro	5	0,31
Ystad	5	0,31
Korsør	5	0,31
Varberg	5	0,31
Ringsted	5	0,31
Skanderborg	4	0,24
Helsingborg	4	0,24
Sæby	4	0,24
Silkeborg	4	0,24
Væ	4	0,24
Svendborg	4	0,24
Herrisvad	4	0,24
Slesvig	4	0,24

Opgjort i dage	Sikre	% heraf
Landskrona	3	0,18
Middelfart	3	0,18
Bækkeskov	3	0,18
Maribo	3	0,18
Hønborg	3	0,18
Utthersten	3	0,18
Ringkøbing	3	0,18
Vestervig	3	0,18
Vitskøl	3	0,18
Ørum	3	0,18
Abrahamstrup	3	0,18
Hamborg	2	0,12
Skagen	2	0,12
Mariager	2	0,12
Vejle	2	0,12
Trelleborg	2	0,12
Rygård	2	0,12
Lunde Præstegård	2	0,12
Nykøbing M.	2	0,12
Nykøbing?	2	0,12
Nakskov	2	0,12
Stege	2	0,12
Halmstad	2	0,12
Økssø/Økskloster	2	0,12
Rønneby	2	0,12
Holm	2	0,12
Skive	2	0,12
Lundenæs	2	0,12
Øm Kloster	2	0,12
Horsens	2	0,12
Farum	2	0,12
Brøndum / Bryndum	2	0,12

Opgjort i dage	Sikre	% heraf
Hundslund	2	0,12
Itzehoe	2	0,12
Voergård	2	0,12
Lemvig	1	0,06
Fåborg	1	0,06
Toldsted?	1	0,06
Skjoldenæs	1	0,06
Ravlund	1	0,06
Dalum Kloster	1	0,06
Nykøbing F.	1	0,06
Nykøbing S.	1	0,06
Søsmark	1	0,06
Vålse	1	0,06
Stubbekøbing	1	0,06
Præstø	1	0,06
Vordingborg	1	0,06
Laholm	1	0,06
Falkenberg	1	0,06
Mekkelang	1	0,06
Sølvesborg	1	0,06
Roglund	1	0,06
Tvis Kloster	1	0,06
Skjern	1	0,06
Bramsted	1	0,06
Husum	1	0,06
Luneborg?	1	0,06
Engelholm?	1	0,06
Actum	1	0,06
Hald	1	0,06
Lunde	1	0,06
Dueholm Kloster	1	0,06
Bedsted	1	0,06

Opgjort i dage	Sikre	% heraf
Arnsbøcke	1	0,06
Horsens	1	0,06
Kalø	1	0,06
Thisted	1	0,06
Åbenrå	1	0,06
Gelstrup	1	0,06
Æbelholt Kloster	1	0,06
Skovly?	1	0,06
Stege	1	0,06
Buxtehude	1	0,06
Segeberg	1	0,06
I alt	1638	100

TABEL 3
Christian den 3.s opholdssteder 1551-1559

Opgjort i dage	Sikre	% heraf	Inkl. Sandsynlige	% heraf
København	606	41,50	1050	44,49
Nyborg	225	15,41	390	16,53
Kolding	208	14,24	364	15,42
Dronningborg	124	8,49	186	7,88
Odense	51	3,49	60	2,54
Flensborg	33	2,26	52	2,20
Ålborg	18	1,23	23	0,97
Abrahamstrup	17	1,16	21	0,89
Hørningsholm	18	1,23	31	1,31
Nykøbing	14	0,95	20	0,85
Roskilde	13	0,89	14	0,59
Århus	12	0,82	13	0,55
Viborg	13	0,89	15	0,64
Horsens	2	0,13	2	0,08

Opgjort i dage	Sikre	% heraf	Inkl. Sandsynlige	% heraf
Haderslev	2	0,13	2	0,08
Kalundborg	3	0,21	3	0,13
Vordingborg	5	0,34	6	0,25
Assens	3	0,21	1	0,04
Sørup	5	0,34	6	0,25
Gedser	2	0,14	2	0,08
Nysted / Ålholm	2	0,14	2	0,08
Maribo	2	0,14	2	0,08
Nakskov	3	0,21	3	0,13
Søsmark	4	0,27	4	0,17
Knudsby	2	0,14	2	0,08
Gavnø	1	0,07	1	0,04
Køge	3	0,21	4	0,17
Vejle	1	0,07	1	0,04
Øm Kloster	7	0,48	7	0,30
Esrum	7	0,48	8	0,34
Æbelholt	7	0,48	13	0,55
Malmø	7	0,48	11	0,47
Krogen (Helsingør)	4	0,27	5	0,21
Holbæk	1	0,07	1	0,04
Sorø	4	0,27	4	0,17
Ringsted	1	0,07	1	0,04
Lund	2	0,14	2	0,08
Helsingborg	1	0,07	1	0,04
Halsnæs	3	0,21	3	0,13
Hals	2	0,14	2	0,08
Vålse	2	0,14	2	0,08
Nykøbing S	2	0,14	2	0,08
Hald	1	0,07	1	0,04
Hundslund (Dronninglund)	1	0,07	1	0,04
Holmstrup	1	0,07	1	0,04
Egtved	1	0,07	1	0,04

Opgjort i dage	Sikre	% heraf	Inkl. Sandsynlige	% heraf
Nørre Snede	1	0,07	1	0,04
Kragelund	1	0,07	1	0,04
Silkeborg	3	0,21	3	0,13
Tryggevælde	1	0,07	1	0,04
Oreby	1	0,07	1	0,04
Næstved	4	0,27	4	0,17
Følleslev	2	0,14	2	0,08
Gelsted	1	0,07	1	0,04
I alt	1460	100	2360	100

1. Helge Gamrath: København som Danmarks hovedstad, i: *Historiske Meddelelser om København* 2011, 72-73.
2. Her citeret efter Flemming Dahl: *Københavns Bystyre gennem 300 Aar*. 1943, 13.
3. *Danmarks Riges Grundlov af 5. Juni 1849*, paragraf 49.
4. Rigsarkivet, København, Privatarkiv 5149, Ove Bille (til Svanholm), pakke 1, Brevbøger over Rigsrådets brev 1523-1531, forhandlinger i Kolding 1525, fol. 38b. Optrykt i: *Forhandlinger paa Herredagene og i Rigens Raad fra Aar 1523 til 1530*. Efter et Haandskrift i det kongelige Geheime-Archiv, i: *Danske Magazin*, 2. Række, 5. Bind, 1827, s. 46. I nærværende afskrift er der foretaget enkelte ortografiske rettelser i transskriptionen i forhold til udgivelsen i 1827.
5. *Kong Frederik den Førstes danske Registranter*. Udgivne ved Kr. Erslev og W. Møllerup. 1879.
6. *Danske Kancelliregistranter 1535-50*. Udg. af W. Møllerup. 1881-82.
7. *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold i Uddrag* ved C.F. Bricka 1551-1555; 1556-1560. 1885-1887/1888; *Norske Rigs-Registranter til deels i Uddrag med Bistand af Edv. O. Heiberg og Siegw. Petersen*. Bind 1. Christiania 1861; *Samling af Kong Christian III.s Breve til ansete tyske Reformatorer*, i: *Aarsberetning fra det Kongelige Geheimearchiv*, bind 3, 1861-1865, 215-255; *Breve til g fra Mogens Gyldenstjerne og Anne Sparre* ved E. Marquard. 1929-1941.

Forfatterbiografier

Bjørn Westerbeek Dahl

F. 1952, bibliotekar, fhv. museumsinspektør. Ansat ved Københavns Rådhusbibliotek 1986-2006 og som kildelæser ved Danmarks Kirker 2015-2022. Medlem af bestyrelsen for Selskabet for Københavns Historie siden 1991, fra 2005 som formand. Fra 2021 redaktør af Danske Magazin. Talrige udgivelser i tidsskrift og årbøger særligt om historiske kort og barokkens fæstningsanlæg. Af selvstændige titler bl.a. medforfatter til *Guide til Københavns befæstning*, 1996, *Geddes eleverede kort 1761*, 2002 og *Til Rigets forsvar og Byens gavn 1-3*, 2017.
E-post: bjorn.westerbeek.dahl@gmail.com

Torben Ejlersen

F. 1940, cand.mag. i historie og kunsthistorie. Fhv. museumsinspektør ved Nationalmuseet, museumschef ved Københavns Bymuseum og arkivar ved Københavns Stadsarkiv. Bøger og artikler om Københavns historie, bygninger, møller og vinhandel. Bidrag til Den Store Danske Encyklopædi, Historiske meddelelser om København, Erhvervshistorisk Årbog, Nationalmuseets Arbejdsmark, Trap Danmark, diverse opslagsværker, tidsskrifter samt lokale årbøger.
E-post: torbenejlersen@mail.dk

Frantz Howitz

F. 1952. Tipoldebarn af J. C. G. Howitz. Exam. art. i teatervidenskab og retorik fra Københavns Universitet. Arbejdede gennem nogle år på de københavnske teatre som korist, danser og statist. Instruktør og medforfatter af en række forestillinger om og med gamle mennesker på bl.a. Det Kgl. Teaters lille scene Comediehuset. Har gennem 35 år tilrettelagt og været vært for

kulturprogrammer på Kanal 2, TV2, DR og senest dk4. Kendt for serier som "Musikalsk talkshow", "Arkæologien rundt", "Danefæ top 10", "Litteraturens åsteder" med professor Anne-Marie Mai samt programmer om historisk madlavning med nu afdøde middelalderarkæolog Bi Skaarup. Kulturredaktør på dk4 fra år 2000-2019 og arbejder nu som rejseguide og oplæser.
E-mail: fhow1952@gmail.com

Ulla Kjær

F. 1958, dr.phil. i kunsthistorie, museumsinspektør/seniorforsker på Nationalmuseet. Fagkonsulent for Trap Danmark 6. udgave 2015-22 samt for forskellige styrelser fra 2002., medlem af bl.a. bestyrelsen for Foreningen til Gamle Bygningers Bevaring og ICOMOS; den danske Nationalkomitets styregruppe, medlem af Det særlige Bygningssyn fra 2015 og forstander for Det kongelige danske Selskab for Fædrelandets Historie fra 2015. Blandt over 200 bøger og artikler er disputatsen om den franske arkitekt Nicolas-Henri Jardin, 2010, en kort udgave af samme, 2015, samt Fransk elegance og dansk snilde om de fransk-danske kunstforbindelser i den danske enevældes tid, 2017. Chevalier de l'Ordre des Arts et des Lettres 2010, modtager af Ole Haslunds Hæderslegat 2017 og af Prins Henriks Europa Nostra Pris 2019.
E-post: ulla.kjaer@natmus.dk

Jens Simonsen

F. 1945, Byplaningeniør i Københavns Kommune 1972-2012. Har medvirket ved forskellige værker om byplanhistorie og Københavns topografi, bl.a. *København før og nu – og aldrig bind 1-13, 1987-1993*.
E-post: maabo@webspeed.dk

Person- og stedregister

Registret omfatter ikke navne i bilag og tabeller

A

Abel Cathrines Gade, 107, 116
Abel Cathrines Stiftelse, 116
Abildgaard, Nicolai Abraham (1743-1809),
billedkunstner, 56
Absalon, 76
Absalonsgade (*tidligere delvis Barkemøllestræde*),
113-114
Adelgade, 11
Aktieselskabet for Realisation af et Areal ved
Sønder Boulevard, 153
Alfred Benzon (*fabrik*), 125
Almindelige Syge- og Alderdoms Under-
støttelses Forening, 45
Als, 69
Amaliegade, 104
Amt, G.C. Charles (1847-1919), *ingeniør*, 34,
139, 155-156, 158
Amerikavej, 140
Andersen, H.C. (1805-1875), *forfatter*, 30, 32, 44,
68, 76, 149, 152
Antiksamlingen (*Antikkabinettet*), 57, 61-62, 68
Antvorskov
Arbejderforeningen af 1860, 147
Arbejdernes Byggeforening, 137
Arne Petersen, Knud (1862-1943), *arkitekt*,
tivolidirektør, 91
Assens, 197

B

B&W, se Burmeister & Wain
Badevej, se Eskildsgade
Bagerstræde, 105, 117
Bagsværd Sø, 16
Bahnsen, Kristian (1855-1897), *museummand*,
etnograf, 62
Bakkegårdsvej, se Ny Carlsberg Vej
Banegården I: 112
Banegården II: 112, 117, se også Hoved-
banegården
Banemøllestræde, se Absalonsgade
Begtrup-Hansen, Helga, f. Wiel-Lange (1888-
1975), *g.m. K B-H.*, 188
Begtrup-Hansen, Knud (1882-1967), *jurist*, 188
Belvedere (*tidl. Pesthus*), 139, 143
Bentsen, Ivar (1876-1943), *arkitekt*, 180
Benzen, Fritz Theodor (1864-1945), *fotograf*,
109, 130
Benzen, P. (1896-1937), *grosserer*, 184
Berg, Christen (1829-1891), *politiker*, 88
Berggreen, V.F.A. (1833-1913), *landinspektør*,
kartograf, 79
Bernhardt, Sarah (1844-1923), *fransk skuespiller*,
90
Bernstorffsgade, 121, 126, 130, 134, 161
Berthelsen, Poul A. (1890-1966), *ingeniør*, 180
Besant, Annie (1847-1933), *engelsk socialist og*
teosof, 46
Binck, Jacob (ca. 1500-1569), *billedkunstner*, 199

Bindesbøll, M.Gottlieb (1800-1856), *arkitekt*, 58
Blavatsky, Helena Patrovna (1831-1891), *russisk okkultist*, 45
Blegdam nr. 23, 171
Blegdammene, 164-165
Blegdamsvej, 164-165
Blinkenberg, Andreas (1896-1982), *filolog*, 78
Boyesgade, 120
Bov, 69
Brahe, Tycho (1546-1601), *astronom*, 76-77
Brandt, Viggo (1882-1959), *billedkunstner*, 170
Broderlige Arbejderklassens Hjelpeforening, 45, 49
Bronsonsgade, 120
Bruun, Ellen (1904-1998), *bibliotekar, musikpædagog*, 189
Bruun, Johan Jacob (1715-1789), *billedkunstner*, 101
Bruun, Svend (1893-1972), *rektor*, 189
Bronshøjlejren, 9, 11
Burmeister & Wain, 137
Bülow, F.C. (1811-1890), *rådmand*, 111, 147
Böttger, Frederik (1838-1920), *arkitekt*, 137
Båhus, 8

C

Carl (Karl) (1744-1836) *landgreve af Hessen-Kassel*, 56-57
Carlsberg-Bryggerierne, 148
Carstengade, 137
Casino Teatret, 37, 76
Champagnehuset, se Grønningen 7-9
Christian 2. (1481-1559), *konge*, 194
Christian 3. (1503-1559), *konge*, 192-194, 196, 198-199, 200
Christian 4. (1577-1648), *konge*, 12, 104, 192, 200

Christian 6. (1699-1746), *konge*, 54, 56
Christian 7 (1749-1808), *konge*, 56
Christian 8. (1786-1848), *konge*, 57
Christian 9. (1818-1906), *konge*, 57
Christiani, F., Kartotraf (1819-1888), *officer, kartograf*, 103, 113
Christiani Quinti Bastion, 12
Christiansborg (I), 54, 56
Christiansborg Slot (II), 57-58, 65, 67, 74, 78, 80, 87-88, 90
Christianshavn, 128
Christianshavns Vold, 11-14
Clausen, Ludvig (1851-1904), *arkitekt*, 157
Clemmensen, Mogens (1885-1943), *arkitekt*, 59 85-86
Cochrane & Co., 42
Colbjørnsensgade, 113, 115, 126
Colding, L.A. (1815-1888), *ingeniør*, 36-37, 39, 42, 106

D

Dahl, Bjørn Westerbeek (f. 1952), 191-208
Dahlerup, Vilhelm (1836-1907), *arkitekt*, 159-160
Damm, Lilly (1903-?), *stud.med og chirurg*, 184
Danmarks Pædagogiske Institut, 190
Dannebrogsgade, se Matthæusgade
Dannebrogsgade, 113-114, 142
Danner, Louise (1815-1874), *grevinde*, 75
Dansk Folkemuseum, 58, 91
Dansk Industrisyndikat, 169
Danske Kongers Kronologiske Samling på Rosenborg, se Rosenborg Slot
Danske Præsteforening, 143
Dawids, A.C. (1901-1993), *cand.polyt., direktør*, 184
Dina Schult & Ko., *hofblomsershandel*, 49

Dresden, 6, 14
Dronningborg, 198-200
Dronningens Enghave, 103, 112, 130
Dronningens Tværgade, 12
Dronningensgade (*Ny-København*), 12
Dronninggård, 16, 18, 20, 26
Dybbøl, 69
Dybbølsbro, 132
Dybbølsgade, 131, 143
Dybdal, Bodil (1901-1992), *jurist*, 189
Dyrehavsbakken, 87

E

Eegberg, Hans Henrich (1723-1784), *billedkunstner*, 53
Eigtved, Nicolai (Niels) (1701-1754), *arkitekt*, 54-55, 58, 62, 64
Ejlersen, Torben (f. 1940), *historiker*, 164-190
Elefantporten, 148
Elektriske Station, se Vestre Elektricitetsværk
Elektrolux A/S, 189-190
Eliaskirken, 109
Enghave Plads, 139, 143, 145, 151-152
Enghaven, se Enghaveparken
Enghaveparken, 148-149
Enghavevej, 137-139, 148, 151
Englandsvej nr. 14-16, 190
Enighedsværn, 102, 120-121, 124
Erik af Pommern (ca. 1382-1439), *konge*, 191, 200
Eriksgade, 116
Ernst August (1845-1923), *hertug af Cumberland*, 90
Eskildsgade (), 100, 114, 116
Etnografnisk Samling (*Museum*), 57, 68-70, 80, 82

F

Fallesen, Edvard (1819-1894), *politiker, teaterchef*, 90
Falster, 200
Fenger, Ludvig (1833-1905), *arkitekt*, 119, 124
Fenger, Viggo (1902-1968), *forretningsfører*, 184
Filosofgangen, 31
Finsensvej, 29
Flensborg, 197, 199-200
Flindt, H. (1822-1901), *landskabsgartner*, *kgl. haveinspektør*, 77
Flæskebørsen, se Flæskehallen
Flæskehallen (Flæskebørsen), 132, 134
Flæsketorvet, 136
Folkemuseet, se Dansk Folkemuseum
Folkets Hus, Lyrskovsgade, 152
Fontenay, Just Johan de (ca. 1837-1890), *snedker*, 61, 87
Forchammer, Olaf (1881-1964), *ingeniør*, 98-99
Forenede Velgørenheds Selskab, 45
Foreningen til Hovedstadens Forskønnelse, 109
Fredericia, 6-7, 69
Frederik 1. (1471-1523), *konge*, 194-198, 200
Frederik 2. (1534-1588), *konge*, 200
Frederik 3. (1609-1670), *konge*, 6-8, 18, 20, 26, 57, 192
Frederik 4. (1671-1730), *konge*, 54
Frederik 5. (1723-1766), *konge*, 54
Frederik 6. (1768-1839), *konge*, 57, 89
Frederik 7. (1808-1863), *konge*, 75
Frederiksberg, 11, 47, 100, 119-120, 141
Frederiksberg Fødehjem, 29, 47
Frederiksborg Slot, 58-59
Frederiksdal, 16, 18, 20-22, 26
Frederiksholms Fabrikker, 127
Frederiksholms Kanal, 67

Frederiksstadsgade, 142
Friis, Frederik Reinholdt (1836-1910), *historiker*
Frilandsmuseet, 59
Frimurerlogen, 165
Frydsvej, se Sundevedsgade
Frølich, Lorenz (1820-1908), *billedkunstner*, 30
Fyn, 200

G

Gamle Carlsberg Vej, 148
Gammel Kongevej, 117-118
Gamrath, Helge (f. 1939), 191-193
Garderkasernen, se Livgardens Kaserne
Gasværkshavnen (Sydhavnen), 159
Gasværkshavnen (Vestre Gasværk), 40, 125, 128, 135
Gasværksvej, 50, 107, 115, 120
Georgsen, Georg (1893-1976), *havearkitekt*, 149, 152
Glyptotekskvarteret, 155-161
Godsbanegården, 125, 130-131, 155, 159
Gothersgades Elektricitetsværk, 44
Gottorp Slot, 194, 196-198
Griffenfeldt, Peder Schumacher (1635-1699), *embedsmand*, 66, 75, 90
Grønningen nr. 7-9 ("Champagnehuset"), 180
Göteborg, 8

H

Haderslev, 194
Hagen, Ole (1913-1984), *arkitekt*, 130
Hagenbeck, Carl (1844-1913), *zoolog*, 80
Halmtorvet (Ny Stormgades Forlængelse), 113, 126-131, 144, 155
Halmtorvsgade, 132, 135
Hambroesgade, 159

Hanna Adlers Fælles Skole, 166
Hans Jessens Maskinbyggeri (*firma*), 180, 186
Hansen, C.F. (1756-1845), *arkitekt*, 56-57
Hansen, Johanne Frederikke (ca. 1815-?), *gangkone*, 67
Hansen, Lauritz (ca. 1855-?), *kontorist*, 67
Hansen, Schou & Weller (*firma*), 33
Harboe, Rasmus (1868-1952), *billedhugger*, 109
H.C. Andersens Boulevard (*tidl. Vestre Boulevard*), 129, 154-156
H.C. Andersens Eventyrpark, 149, 152
Hedebol, Peder (1874-1959), *borgmester*, 151
Heer, Christoph (1637-1701), *militæringenior*, 5-9, 11, 14-16, 18, 20-21, 24-26
Heer, Martin (1643-1707), *læge*, 14
Heiberg, Edvard (1897-1958), *arkitekt*, 180
Helgolandsgade, 113, 115
Heraklesbrønden, 109
Herbst (*familien*), 63
Herbst, Christian Frederik (1818-1911), *museumsmand*, 62-65, 73-74
Herbst, Ophelia, f. Gerstenberg (1838-1921, *g.m. C.F. H.*), 74
Herholdt, J.D. (1818-1902), *arkitekt*, 106
Hermansen, Victor (1894-1960), *museumsinspektør*, 52, 68
Hermodsgade nr. 28, 189
Hintze, C.F. (1825-1898), *handelsgartner*, 113, 116
Hjørring, Anders Matthiesen (1609-1678), *præst, historisk forfatter*, 18
Hoffmann, Christoph (d. 1693), *militæringenior*, 8
Hoffmann, Georg (d. 1666), *militæringenior*, 5-6, 24
Hoffmann, Gottfried (ca. 1630-1687), *militæringenior*, 5-9, 11, 14, 20, 24

Hofmarskallatet, 70
Hollænderbyen, se Frederiksberg
Holm, Hans J. (1835-1916), *arkitekt*, 119, 123-124
Holsten, 7
Hotel d'Angleterre, 90
Hovedbanegården, 120, 130, 144, se også
Banegården I og II
Howitz, Ane Johanne Kirstine, f. Repholtz
(1798-1875), *g.m. D.C.B. H.*, 35
Howitz, Daniel Christian Bonaventura (1792-
1860), *godsforvalter*, 35
Howitz, Frantz August (1854-1935), *officer*, 38
Howitz, Frantz (f. 1952), *rejseguide og oplæser*,
29-51
Howitz, Frantz Johannes August Carl (1828-
1912), *obstetriker*, 29, 35, 47, 50
Howitz, Ida Sophie, f. Pullich (1823-1917), *g.m.*
J.C.G. H., 37-38, 48, 50
Howitz, Johan Christian (1855-1908),
ingeniør, 38
Howitz, Johan Christian Georg (1821-1900),
gasværksbestyrer, teosof, 29-39, 42-50
Howitzvej, 29
Huitfeldsøjlen, 80
Humblebyen, 137, 147
Huset Sannas (kollektiv), 169
Hven, 8
Hvide Kødby, 132, 135-136
Hvidt, Georg (1871-1949), *urtekræmmer*, 184
Høegh-Guldberg, Ove (1731-1808),
statsmand, 56
Højesteret, 56, 58

I

Industribygningen, 154, 156
Industricaféen, 157

Industriforeningen, 154-155, 157
Ingerslevsgade, 132, 144
Iqra, 190
Istedgade, 103, 110-113, 142-143, 146-147, 150, 154

J

Jacobsen, Arne (1902-1971), *arkitekt*, 180
Jacobsen, Carl (1842-1914), *brygger*, 147-148,
158-159
Jensen, Jens (1859-1928), *borgmester*, 146-147
Jensen, Jens Frederik (ca. 1825-1889, *metalvare-
fabrikant*, 166-167
Jernbanegade, 154
Johann Georg 4. (1668-1694), *kurfyrste af
Sachsen*, 5-6, 8, 23
Johansen, Minna (1882-1947), *frk.*, 184
Juel, Jens (1745-1802), *billedkunstner*, 56
Jørgensen, Inger-Marie (1915-2014), *keramik*,
billedhugger, 189
Jørgensen, Lauritz Christian (1876-1969),
maskinfabrikant, 169

K

Kalkbrænderihavnen, 126
Kalundborg, 197
Kalvebod Strand, 112, 120, 130, 135, 137
Kampmann, Hack (1856-1920), *arkitekt*, 160
Kancellibygningen (Rentekammerbygningen), 193
Karl, landgreve af Hessen, se Carl
Kastellet, 6, 11, 13-16
Kastelskirken, 15
Kingosgade, 120
Kirk, Gregers (1903-1967), *cand.polit.*,
direktør, 184
Kjær, Ulla (f. 1958), *dr.phi.*, *seniorforsker*, 52-94
Knudshoved (Fyn), 6

- Kolding**, 197-199
- Koldinghus**, 198
- Koleraåen**, se Vodroffså
- Kongelige Bibliotek**, 58, 155
- Kongelige Billedgalleri**, 57-58, 62
- Kongelige Bygning**, *Kastellet*, 15
- Kongelige Fiskedamme**, 11, 23-27
- Kongelige Grønlandske Handel**, 86
- Kongelige Kobberstiksamling**, 58, 71
- Kongelige Museum for Nordiske Oldsager**, 68, 83
- Kongelige Mønt**, 199
- Kongelige Nordiske Oldskriftselskab**, 64
- Kongelige Skydebane**, 100, 112-114, 150-151
- Kongelige Teater**, 44, 80
- Kongevejen Københavns-Frederiksborg**, 16, 18
- Krak, Th.** (1830-1908), *stadskonduktør, vejviser-udgiver*, 139
- Kreditforeningen af Husejere i København**, 86
- Krematoriet, Nordre Fasanvej**, 47
- Krieger, J.C.** (1683-1755), *gartner, arkitekt*, 44
- Kristkirken**, 143
- Kunstkammeret**, 57, 90
- Kunstmuseet**, se Statens Museum for Kunst
- Kvægtorvet**, 112, 121, 123-126, 128, 132
- Kvægtorvs-gade**, 126, 134
- Københavns Brødfabriker**, 189
- Københavns Slot**, 54, 192-193
- Kødbyen**, 132, se også Hvide Kødby
- L**
- Lampevej**, se Howitzvej
- Landbohøjskolen**, 125
- Landhusholdningsselskabet**, 64, 121
- Langebro**, 157
- Langelinje**, 14
- Larsen, Fritz Valdemar** (1879-?), *grosserer*, 184
- Lassen, Mogens** (1901-1987), *arkitekt*, 183
- Lauritzen, Poul** (1917-2017), *bogholder*, 189
- Leo 9.** (1002-1054), *pave*, 71
- Leth, August** (1897-1990), *arkitekt*, 164-165, 170-171, 180, 189-190
- Lille Kalv** (*del af Furesøen*), 16
- Lille Istedgade**
- Lind, Peter Oscar** (1857-1940), *skorstensfesejer-mester*, 173
- Livgardens Kaserne** (*Garderkasernen*), 58
- Lolland**, 200
- Louise** (1750-1831), *prinsse, g.m. Carl af Hessen*, 56-57
- Lund**, 197
- Lundbeck, Hans Nicolai Claus Christian** (1885-1943), *grosserer*, 184
- Lunding, Ib** (1895-1983), *arkitekt*, 165, 180, 183
- Lyngby Sø**, 16
- Lyngby Åmose**, 16
- Løngangsstræde**, 31
- Løvenskjold, Carl** (1822-1898) *hofmarskal*, 70
- M**
- Madsen, Søren Peter** (1828-efter 1896), *portner*, 69-70
- Malmö**, 194, 197
- Markmandens Hus**, *Vester Fælled*, 139
- Marmorbroen**, 67
- Matthæus Kirken**, se Sankt Matthæus Kirke
- Matthæusgade** (*tidl. Dannebrogsgade*), 103, 119, 142, 150
- Matthæusgades Skole**, 119, 142
- Meden, Max** (1882-1946), *billedhugger*, 149, 152
- Meier, F.J.** (1835-1898), *kunsthistoriker*, 60
- Meldahl, Ferdinand** (1827-1908), *arkitekt*, 114-118, 148, 154

Meyer, Johanne Marie Abrahamine (1838-1915),
kvindesagsforkæmper, teosof, 46-47

Michelbecher, Gysbert Wigand (1632-1692),
købmand, 54, 78

Ministeriet for Kirke og Undervisningsvæsenet,
86

Mozart, W.A. (1756-1791), *østrigsk komponist*, 73

Müller, Carl Ludvig (1809-1891), *numismatiker*,
sprogforsker, 62, 64

Müller, Sophus (1846-1934), *museumsdirektør*,
64, 91

Münter, Friedrich (1761-1830), *teolog*,
arkæolog, 56

Mølleåen, 16, 18, 20-21

Mønt- og Medaljesamlingen (Møntkabinetet),
57-58, 62, 65, 68

N

Nathan, Marcus Moses (1835-1904), *grosserer*, 85

National, 80

Nationalmuseet, 52-53, 57, 59, 68, 74-75, 78, 85,
155, se også Prinsens Palæ

Nebelong, N.S. (1806-1871), *arkitekt*, 106, 110

Neumann, Gerda (1915-1947), *sangerinde*, 188

Neumann, Ulrik (1918-1994), *guitarist*, 188

Niels Bohr Instituttet, 165

Niels Brocks Gade, 159

Niels Ebbesens Statue, *Randers*: 80-81

Nielsen, Carl Martin (1870-), *cykelfabrikant*, 167

Nielsen, Jens Peter (1830-1905), *tømmermester*,
kaptajn, 152

Nielsen, Lauritz (1881-1947), *bibliotekar*,
historiker, 6

Nielsen, Walter (ca. 1905-?), *fotograf*, 135

Nordbanen, 112

Nordre Magasin, Kastellet, 16

Nordsjælland, 200

Nordvestsjælland, 200

Ny Carlsberg Glyptotek, 155, 158-161

Ny Carlsberg Vej (*tidl. Bakkegårdsvej*), 111, 138-
139, 145, 147

Ny-København, 9

Ny Stormgade, se Tietgensgade

Ny Stormgades forlængelse, se Halmtorvet

Ny Vestergade, 121

Nyborg, 6, 191, 194, 196-198, 200

Nybro, 16

Nybrovej, 18

Nyerup, Rasmus (1759-1829), *bibliotekar*,
oldgransker, 56, 57

Nyrop, Martin (1849-1921), *arkitekt*, 109, 118

Nyværk, 13

Nørholm & Lemming (*firma*), 180

Nørrevold, 11, 13, 105

O

Odense, 196-197, 199

Oehlschlægersgade, 114, 137, 140, 142

Oldenburg, 7

Oldnordisk Museum, se Kogelige Museum for
Nordiske Oldsager

Oldskriftselskabet, se Konglige Nordiske
Oldskriftselskab

Olrik, Henrik (1830-1890), *billedkunstner*, 65

Olsen, Bernhard (1836-1922), *museumsmand*,
59, 91

Osten, Carl Heinrich von der (ca. 1616-1691),
militæringenior, 14

Overformynderiet, 61

P

Peblingsøen, 164

Pesthuset, se Belvedere
Peter den Store (1672-1725), *russisk zar*, 54
Petersen, Magnus (1827-1917), *arkæolog, tegner*, 91
Petersen, Selgen (d. efter 1681), *militæringenjører*, 18
Petersens Passage, se Sankt Jørgens Allé
Peterson, *uidentificeret ejendomsbesidder*, 142
Poulsen, Emilie (-1932/1933-), *frue*, 184
Prinsens Palæ, 53-59, 64, 67-69, 71-72, 74, 77, 79-80, 82-83
Prinsensgade, 12
Puggaardsgade, 159

Q

Quist, Hans (1733-1810), *kobberstikker*, 101

R

Rabens Gård, se Stormgade 17
Rach, Johannes (1721-1783), *billedkunstner*, 53
Raffael(fo) (1483-1520), *italiensk billedkunstner*, 71
Rathsack, Svend (1885-1941), *billedhugger*, 149, 152
Resen, Peder Hansen (1625-1688), *embedsmand, topograf*, 12, 193
Reventlowsgade (*tidl. Tømmerpladsvej*), 115-116, 126
Reverdilsgade, 115
Ridebanen, 67
Ridehuset i Holcks Bastion, 88
Ridter, J.L. (1854-1921), *tegner*, 134, 167
Rigshospitalet, 165
Riise, Fr. (1863-1933), *fotograf*, 84
Ring, Ferdinand Edvard (1829-1886), *billedhugger*, 60, 80-81

Rosenborg Slot, 59, 61, 64-65, 90
Rosenborggade, 9
Rosenåen, se Vodroffså
Roskilde, 197
Roskildebanen, se Vestbanen
Rothe, Rudolph (1802-1877), *landskabsgartner*, 77
Roy, Michel de (-1660-erne-), *arkitekt*, 21-22
Rudolph Berghs Hospital (*tidl. Vestre Hospital*), 155-156
Ruse, Hendrik (1624-1679), *militæringenjører*, 7, 12, 14-16
Ryesgade, 165
Ryesgade nr. 27, 189
Ryesgade nr. 112 A-C, 167-169, 171
Rysensteensgade, 159
Rådhuset, 42.43, 155
Rådhuspladsen, 154
Raaschou, Hans Peter (1838-1908), *vinhandler*, 167

S

Sankelmarksgade, 152-153
Sankt Jørgens Allé (*tidl. Petersens Passage*), 117
Sankt Jørgens Sø, 107, 164
Sankt Klara Kloster, 199
Sankt Knuds Stiftelse, 118
Sankt Matthæus Kirke, 119, 142
Sankt Thomas Plads, 118
Sannyas (*kollektiv*), se Huset Sannyas
Saxogade, 114, 142, 144, 151
Saxoparken, 151
Schlegel, Frits (1896-1965), *arkitekt*, 183
Schmalfeld, Fritz (1829-1907), *medaljør, gravør, guldsmed*, 65
Schou, Charles J. (1884-1973), *arkitekt*, 149, 152

- Seydewitz, J.C.H. von (1866-1937), *kontorchef*, 184
- Siemens Røntgen og Svagstrøm, 168
- Simonsen, David (1853-1932), *jødisk teolog*, 45
- Simonsen, Jens (f. 1940), *ingeniør*, 98-163
- Skodsborg, 75
- Skydebanen, se Kongelige Skydebane
- Skydebanehaven, 150-151
- Skåne, 200
- Skånelandene, 197
- Slotsforvalterboligen, 54-55
- Slotsholmen, 74, 88, 90, 117, 128
- Smakkegården (A/S), 169
- Soldenfeldts Stiftelse, 165-167
- Sophie Amalie (1628-1685), *dronning*, 20, 26
- Sophie Caroline af Ostfriesland (1707-1764), 56
- Sorte Hest, 139
- Sortedam Dossering, 165, 167
- Sortedam Dossering nr. 85, 165-166
- Sortedam Dossering nr. 87, 165-166
- Sortedam Dossering nr. 89, 165-166
- Sortedam Dossering nr. 91, 165-166
- Sortedam Dossering nr. 93 A-B, 164-190
- Sortedam Dossering nr. 95, 165-167
- Sortedam Dossering nr. 97, 165-166
- Sortedam Dossering nr. 99, 165-166
- Sortedam Dossering nr. 101-nr. 103, 165-166
- Sortedamskolen, 166-167
- Sortedamssøen, 164, 166
- Stampesgade, 144
- Statens Museum for Kunst, 71, 155, se også Kongelige Billedgalleri
- Steen, Marie Rasmine, f. Hendriksen (ca. 1858-1938), *fru*, 184
- Steensen, Niels (1638-1686), *geolog, teolog*, 6, 24, 118
- Steenstrup, Johannes Christoffer (1844-1935), *historiker*, 89
- Steenstrup, O., *frue*, 184
- Steffensen (*familien*), 63
- Steffensen, Anne Caroline (ca. 1851-?), *husmoder, g.m. V.F.O. S.*, 73
- Steffensen, Jytte, 68
- Steffensen, Knud (1873-1947), *forfatter*, 52-53, 59-62, 64-65, 67-91
- Steffensen, Valdemar Frederik Ove (1836-1912), *konservator*, 64, 66-68, 73-75, 87
- Steinhauer (*familien*), 63, 66
- Steinhauer, Carl Ludvig (1816-1897), *museumsinspektør*, 62, 70, 80, 82, 91
- Steinhauer, Mariane Mathilde (ca. 1839-?), *husmoder, g.m. C.L. S.*, 82
- Steinhauer, Thyra Caroline Louise (1868-1939), *datter af C.L. S.*, 91
- Stenosgade, 107, 117-118
- Sterm, Severin (1783-1853), *topograf, kartograf*, 102-103, 141
- Stockholm, 8
- Stockholmsgadekvarteret, 154
- Storck, H.B. (1839-1922), *arkitekt*, 165
- Storebælt, 196
- Stormgade, 121, 155
- Stormgade nr. 1-15, 85
- Stormgade nr. 3, 86
- Stormgade nr. 9, 87
- Stormgade nr. 15, 84
- Stormgade nr. 17, 85, 87
- Strasbourg (*Strassburg*), 7
- Struensee, J.F. (1737-1772), *læge, statsmand*, 56
- Strunk (*familien*), 63-64, 72
- Strunk, Christian Adolph Frederik (1816-1888), *museumsinspektør, kunsthistoriker*, 62, 70-73

Strunk, Kristiane Wilhelmine, f. Eisen (1817-1896), *g.m. C.A.F. S.*, 71-73
Sundevedsgade, 140
Sundholmsvej nr. 109-nr. 113, 190
Svendsen, Inge Sophie (Anton) (1877-1956), *professorinde, blomsterhandlerinde*, 184
Svendsgade, 107, 110
Sørne, 105, 144, 164, 166
Sølyst, Klampenborg, 151
Sonder Boulevard, 103, 120, 123, 131, 144, 148, 152
Sondermarken, 151
Søndre Magasin, Kastellet
Sorensen, H.P. (1886-1962), *redaktør, borgmester*, 152

T

Tagensvejs Arbejderboliger, 37
Teosofisk Samfund (Helsingborg), 46
Teosofiske Samfund (Danmark), 47
Thanning, Herman Marius (1868-1922), *toldkontrollør, teosof*, 47, 50
Thaysen (Thayssen) Ludvig (1806-1868), *etatsråd, postembedsmand*, 111, 141, 147
Thaysensvej, se Vesterfælledvej
Theobald Weber & Co., 39
Thomsen, Christian Jürgensen (1788-1865), *museumsmand*, 52-53, 57-58, 61-62, 64, 68, 70, 76, 82, 91
Thomsen, Julius (1826-1909), *kemiker*, 37
Thorup, Ingeborg (1879-?), *kommune-lærerinde*, 184
Thorvaldsens Museum, 64, 89
Thurah, Laurids de (1706-1759), *arkitekt*, 54, 58, 62, 64, 66
Thyra (1853-1933), *prinsesse*, 90

Tietgen, C.F. (1829-1901), *finansmand*, 39
Tietgensgade (tidl. Ny Stormgade), 115, 121, 129-130
Tillge, Frederik Vilh. (1843-1896), *fotograf*, 31
Tivoli, 121, 127, 129-130, 155
Trinitatis Kirke, 57, 59
Trommesalen (gade), 117
Trommesalen (kvægtorv), 117, 121, 123-125
Tullingsgade, 118
Tøjhuset, 192
Tømmergraven (ved Kalvebod Strand), 155, 159
Tømmergraven (Sydhavnen), 159
Tømmerpladserne, 120
Tømmerpladsvej, se Reventlowsgade

U

Universitetet, 192
Utzon-Frank, Einar (1888-1955), *billedhugger*, 136

V

Valby, 47
Valdemarsgade, 100, 114, 141
Vartov, 31
Ved Kalvebod Strand, 126, 128
Vendersgade (Ny-København), 9
Vestbanen (Roskildebanen), 103, 112, 120, 144
Vester Boulevard, se H.C. Andersens Boulevard
Vester Landevej, se Vesterbrogade
Vester Fæled, 100, 110, 137-141, 143, 145, 147-148, 152
Vesterbro, 98-163
Vesterbrogade (tidl. Vestre Landevej), 100-105, 107, 111, 113, 120, 126-128, 140-141, 147, 150, 154
Vesterbrogade nr. 48, 105
Vesterbrogade nr. 57, 105

Vesterbros Torv, 104, 109-110, 127
Vesterfælledvej (*tidl. Thaysens Vej*), 110, 138-140, 147, 151-152
Vestervold, 11, 13, 31, 105
Vestre Elektricitetsværk (*Elektriske Station*), 155
Vestre Forstad (<1658), 102
Vestre Fængsel, 148
Vestre Gasværk, 29, 31, 37-42, 107, 112, 120-121, 125, 128, 132, 135-136, 159
Vestre Hospital, se Rudolph Berghs Hospital
Vestre Landevej, se Vesterbrogade
Vestre Kirkegård, 127, 148
Vestre Retranchement, 101, 102, 107
Viborg, 194
Videnskabernes Selskab, 64
Viktoriagade, 115-116
Vinding, Povl (1886-1960), *ingeniør*, 35
Virum, 16, 21
Vodroffså (*Koleraåen, Rosenåen*), 107, 116, 117, 121, 123, 142

W

Wahl, Carl Christian Heinrich (1857-1932), *varmemester*, 78
Walsøe, Sven (1901-1977), *arkitekt*, 164-165, 170-171, 180, 189-190
Wenck, Heinrich (1851-1931), *arkitekt*, 130
Wienberg, Christian Peter (1819-1901), *murermester*, 64
Worsaae, J.J.A. (1821-1885), *museumsmand*, 58-59, 61, 64, 68, 73, 77, 87, 89-90

Z

Zoologisk Museum, 83
Zrza, Christine (1797-1862), *operasangerinde*, 73

Ø

Øksnehallen, 124, 134
Øresund, 8
Øresunds Chemiske Fabrikker, 39
Ørsted, H.C. (1778-1851), *fysiker, naturvidenskabsmand, filosof*, 36
Østerbro, 103
Østifternes Kreditforening, 190
Østre Gasværk, 43
Østre Retranchement, 11

Å

Aagaard, Carl Vilhelm Thor (1877-1960), *billedkunstner*, 170
Aagaard, Elka Minna (1893-?), *g.m. O.S. Aa.*
Aagaard, Olaf Frederik (1875-?), *murermester*, 180
Aagaard, Otto Severin (1880-?), *grosserer*, 169-170, 180
Åmosen, se Lyngby Åmose